УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,
№ 10.

Акад. АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ ТУРЕЧЧИНИ

з 13 малюнками, що їх узято побільше із стародруків XVI-XVIII вв.

ЗВІДКИ ПОЧАЛАСЯ ОСМАНСЬКА ДЕРЖАВА, ЯК ВОНА ЗРОСТАЛА Й РОЗВИВАЛАСЯ І ЯК ДОСЯГЛА АПОГЕЮ СВОЄЇ СЛАВИ Й МОГУТНОСТИ.

Мехеммед II.

КИЇВ
Друкарня Української Академії Наук.
1924.

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії, *академик Аг. Кримський.*

Друковано 3600 примірників. Зам. № 12.

Переднє слово.

Всесвітнього інтересу набірає історія Туреччини з того періоду, як турки-османи розповсюднилися по цілому Балканському півострові і тяжко побили з'єднане европейське лицарство під Нікополем 1396 р., а далі, протягом XV та XVI в. в., запанували і над Царгородом (Мехеммед II), і над Середземним морем (Сулейман I Пишний), і над чималою частиною католицько-европейських володіннів, та й сталися безпосередніми сусідами мало не для всіх народів («bo iuż mało nie wszyscy maią ie sąsiady», так і писав про турків польський поет Рей XVI в.)[1]). Тодішня Европа тремтіла перед турками не тільки жахаючися їх. Ні, тремтіла вона й солодко потерпаючи та й напружено чекаючи: а чи не присунуться завойовники-турки ще далі, ще близче? а чи не звоюють вони, на радість европейській людності, ще й инші краї культурної Европи? а чи не запровадять вони в Европі своїх спасенних, турецьких порядків? Для нас-слов'ян той період — тим цікавіщий, що з Туреччини була тоді держава в значній мірі слов'янська-таки, в ній мова слов'янська була навіть напів-офіційна; а наші бідолашні українські невільники, що безконечними гуртами діставалися до Туреччини через татарський кримський полон, надавали Туреччині почасти навіть деякого характеру українського, особливо коли ті українські невільники вбивалися в силу, бо «турчилися-бусурменилися, для розкоші турецької, для лакомства нещасного»[2]). Славна султанша Роксолана, жінка Сулеймана Пишного, що за кожним її рухом і словом уважно й тривожно слідкували західньо-европейські дипломати, то-ж була наша землячка, дочка православного попа з галицького Рогатина, яку людолови-татари захопили були в полон та й привезли до турків, а вона сталася турецькою султаншою, і самого Сулеймана Пишного, наймогутнішого з усіх османських султанів, узяла в свої руки та крутила цілою турецькою державою й европейськими від-

[1]) Zwierciadło, 1567, л. 258 об.

[2]) Відомі слова з кобзарської думи про Марусю Богуславку.

носинами так, як бажала. Саме оцьому, дуже цікавому, до того-ж надвірньо-блискучому, всеевропейському періодові турецької історії найбільше й присвячено теперішню книжку, що її видає Українська Академія Наук.

Звичайно, що обминути історію попередніх турецьких часів, обминути XIV століття, коли османська держава допіро формувалася, теж не випадало, — і тому про XIV-е століття теж є в нас мова. Подано в нас звістки навіть і за турецько-сельджуцьку малоазійську державу XI - XIII в. в., яка явилася предтечею для держави турецько-османської. Тільки-ж тії часи трактуються в нас геть по-инакшому, ніж XV та XVI в. в. Про XI - XIV в. в. ми даємо зовсім коротке, стисле оповідання, здебільша навіть без усяких джерельних цитат, тимчасом як XV та XVI в. обмальовуються в нас докладно, і скрізь там зазначаються джерела наших звісток (річ тим потрібніша, що значну частину поданих у нас звісток довелося витягти на світ мабуть чи не нам-таки першим).

Не всі джерела цитуються в нас однаковим способом. Коли треба покликатися на якийсь турецький літопис (писаний чи по-турецьки, чи по арабськи, чи по-перськи), то вистарчає назвати ім'я літописця та рік події, — з такою-бо вказівкою геть-легко знайти потрібну звістку, тим паче що турецькі літописці мають гарну звичку: в оповіданнях, присвячених кожному рокові, подавати для кожної події окремі, спеціяльно-підкреслені відповідні заголовки. Але звичайно, що в тих випадках, де не вистарчило-б покликатися на самісінький рік турецького літопису, ми цитуємо й томи і сторінки друкованого видання, зазначаючи разом з тим і той рік, коли дане видання вийшло в світ. Инше діло — джерела европейські: їхній характер — такий, що в кожній цитаті доводиться обов'язково зазначати і рік видання цитованої книжки, і друковану її сторінку. Користувалися ми переважно рідкими стародруками, а не приступнішими для звичайного читача новими передруками. Це робилося не тому, що такий спосіб цитувати (мовляв, перводжерельний) ми вважали за єдино-науковий, а тільки попросту — тому, що саме отакі книжки, а не инакші, знаходили ми в бібліотеці Української Академії Наук: в ній стародруків, та й то як-найрідкіших — велика сила, а новітніх передруків часто немає зовсім; і дістати їх із-за кордону при теперішніх важких міжнародніх зносинах не було ніякісінької спромоги.

А. Кр.

У Києві, 31 грудня 1923 р.

Де що є:

татари-людолови — з кінця XV в. бич для України (ст. 168-170). — Козаки в XVI в. стають плотом проти хижацьких татарських наскоків (ст. 170-171); кн. Дмитро Байда-Вишневецький — і первопочаток запорозької Січи, в 1550-их р.р (ст. 172-173); малохристіянський характер козацтва в XVI в. (ст. 173-174). — Картина татарського нашестя на Вкраїну (за Оржельським XVI в., ст. 174-175); як одганяли полонених українців до Криму і продавали в Кафі (за Михайлом Литвином XVI в., ст. 175-177). — Тяжка доля українських невільників у Туреччині; «каторги» (ст. 177-179). — Нащо кастрували гарненьких хлопців? (ст. 179-180). — Нелихе становище невільниць-українок (ст. 181-182); кобзарський епічний тип Марусі Богуславки (ст. 182-183). Слова Михайла Литвина про українських бранок, одружених із значними турками (ст. 183).

Українська бранка, попівна-Роксолана, або Хуррем-султанша, † 1558, турецька цариця (ст. 183-185). — Її величенна сила над могутнім падішахом Сулейманом Пишним (ст. 186-188); через неї на смерть скарано путящого везіра Ібрагіма 1523-1536 (ст. 188-189). — Довга, але для Роксолани щаслива, її боротьба проти головної султанші-черкесинки; роля везіра Ростема (ст. 189-191). — Трагічна загибель 1553 черкещиного сина, царевича Мустафи (ст. 192-193). Престолонаступником проголошено Селіма П'яного, сина українки-Роксолани, на нещастя для Туреччини (193-194). — Мусулманська побожність султанші Роксолани та Сулеймана Пишного; оподаткування християнських єрусалимських святинь задля мусулманських мечетів (ст. 194-195). Аналогічні паралелі в инших краях (у Польщі ст. 195). — Тільки-ж ані в Роксолані, ані в Сулеймані Пишному не можна добачити справжнього фанатизму (ст. 195-196).

Культурний розцвіт Туреччини в епоху Сулеймана Пишного. Законодавство; видатні правники (ст. 197-198). — Історичне письменство в XVI в. (ст 198-200). — Архітектура (ст. 200).

Туркофільство в Европі в XVI в. Турецькі симпатії як у православних греків, так і в католицькій Европі ще з XV в. (ст. 200-202). — Розенблютова пієса «Турок» 1454 р. (ст. 202); Макіявеллі (ст. 203). — Свідоцтво Лютера про туркофільські настрої в німецьких масах (ст. 204-206); Ульрих фон-Гуттен ставить успіхи німецької реформації у звязок з бажаним приходом турецького війська (ст. 206-207). — Французькі політичні письменники XVI в. ідеалізують турецький абсолютизм, як джерело фінансового добробуту; Боден 1530-1596 (ст. 207-210). — Думки комуніста Кампанеллі (ст. 211). — Поляки в XVI в. про Туреччину; Żwierciadło Рея 1567 (ст. 212-213). — Православні в Польщі мріють про турецьку терпимість; «Палінодія» 1621

Ще друкарські помилки (додаток до ст. 226):

Ст. 195, ряд. 16. Зам. «подданців» має бути «підданців».

Ст. 208, ряд. 11. Зам. «кінця XVI в.» має бути «кінця XVII в».

На ст. 223 виноска стосується до 1-го рядка і повинна мати нумерацію: «[2]).»

Перед-османська турецька держава в Малій Азії.

I.

Про турецькі племена.

Турецьке, чи (важче на вимову) „тюркське“, плім'я — дуже велике числом, і порозселялося воно на сильно розлогому просторі, од гір Алтайських (своєї батьківщини) та од границь Китаю — аж до слов'янських і грецьких земель на Балканському півострові.

Найбільшу політичну вагу мають турки-османи, що на протязі XIV-XVI століттів навоювали собі величезну державу Османську — „оттоманську“, як вимовляють на західньо-европейський лад, — тую державу, що безсило існує ще й тепер під ім'ям Европейської й Азіятської Туреччини. Вони — мусулмани, визнання суннітського. Поруч османів, на сході Малої Азії, сидять їхні запеклі вороги, так само турки, та тільки визнання шіїтського: вони становлять собою людність тієї провінції, що до-недавна належала Персії (Азербейджан), і вони-ж таки — людність т. зв. російського Закавказзя, яке давніш підлягало Персії, а в XIX в. його відвоювала Росія. Взагалі тепер більшина турків — то або безпосередні підданці російські, або ввіходять у склад РСФРР: почасти відомі вони під ім'ям татарів (татари кавказькі, кримські, волзькі, сибірські), почасти відомі вони під ім'ям туркменів, туркестанців (хівинських та бухарських узбеків, сартів, киргізів) та инш. І під владою Китаю є свої турецькі землі, т. зв. Китайський Туркестан (хотанці, кашгарці й инш.).

Антропологічної одности в турків нема. Фізичний тип турка османського, що в його крові є багацько домішки грецької та слов'янської, одрізняється од типа азербейджанського, перейнятого елементами іранськими. Кримський південнобережний татарин скидається на італійця-генуезця або на грека і зовсім не схожий з татарином казанським. Середнеазійський сарт, з його арійським типом обличчя, зовсім не схожий з киргізом, який живе попліч його і краще зберіг давній урало-алтайський образ, ані, ще менше, не схожий сарт із кашгарцем, в якому слідно ще первісне варварство фізичних рис. І духовна вдача у різних турецьких плім'їв різна, розумовий хист не всі турецькі племена мають однаковий. Об'єднує всіх турків — мова.

Мова турецьких чи „турецько-татарських“ плім'їв — одна, хоч вона й поділяється на наріччя: північні, східні, західні. До західньо-турецьких наріччів, чи швидче навіть — говірок, належать говірки: османська, азербейджанська та туркменська, і одміна поміж ними в своїй суті — дуже не велика. Людність османської Туреччини, перського Азербейджану, російського Закавказзя та Закаспійського краю — всі ті люди розуміють один одного без найменших труднощів, і не буває поміж ними прим. таких непорозумінь, які невигідно відчуваються при першій зустрічі великоруса з українцем.

II.

Найдавніша історія турецького плім'я Потяг до Европи крізь українські степи

Найдавніша історія турків (спочатку без цього племінного найменння) починається з того, що їхні первісні орди одходять од своєї батьківщини — гір Алтайських та сусідніх степів — та й сунуть на культурні країни. Найближчим до них був Китай, — то китайці згадують за свою боротьбу проти „гун-ну“ задовго ще перед Р. Х. Після Р. Х. ми бачимо, як турки хвиля за хвилею тягнуться од китайських меж до Европи. через Урал, Волгу та Дін, через теперішні українські степи: гунни IV в. (в V ст. під проводом Аттіли), авари VI в., хазари II - X в.. печеніги (баджнаки) IX - XI в., „торки“ і половці (кумани, кипчаки) XI - XIII в. і, на завершення, вже найостанніший потік — тії турки, тії русько - літописні „татари“, що в XIII в., під проводом другого народу, монголів, звоювали Русь [1]). Всі ці турки, що йшли потік за потоком, через північночорноморські степи, встигали засновувати на европейських звойованих землях свої держави, иноді осілії, иноді кочовії; але потім тії турки або без сліду тонули серед звойованих народів, або тії народи раніш - пізніш винищували зайд, виганяли їх, одпирали до Азії.

[1]) Правду кажучи, термін „татари“ спочатку був синонімом як-раз для терміну „монголи“ (не „турки“!). Татарами, спочатку, звалося оте монгольське (не тюркське!) плім'я, що до нього належав рід Джингіз-хана Темучіна. Тії кочові орди, котрі своєю гу́стою масою звоювали Русь у XIII в. для монгольської верховної влади, вони побільше були не справжні природні монголи - татари (ці являлися самими ватажками та головним зерном війська), — переважно то були коліна турецькі, які говорили мовою не монгольською, а турецькою (тюркською). Старі русини, не маючи великої охоти й хисту розбірати, чи є яка одміна поміж мовою монгольською та мовою турецькою, перенесли на цих тюрків, своїх завойовників, назву їхніх монгольських ватажків, та й узяли звати тих тюрків, котрі тоді наринули на Русь-Україну, „татарами“, а їхню тюркську (турецьку) мову — „татарською“. З того часу та й аж до цієї пори „татарами“ ми називаємо саме турків (тюрків), не монголів. — Можна однак завважити, що іще перед монгольським находом було, мабуть, і чисто-тюркське плім'я, яке теж звалося „татарами“. Див. у ибн - аль - Асіра (1160-1232), егип. вид. 1290=1873 р., т. IX, ст. 194 (під 435=1043 р.): „wa баqийа мин аль - А т р â к и, ман лям йюслим, Т а т а р о wa Хатâ, — wa hом би наwâʒi ç-Çіни“ = „І залишилися з тих т у р к і в, котрі ісляму ще не прийняли, т а т а р и та хатайці, а вони в краях коло Китаю“.

III.

Турецьке посування крізь Персію. Турки VI в. побіля середнеазійських границь сасанідського Ірану й їхні зносини з візантійцями. Мусулманська сельджуцька імперія з XI в

Найміцніш од усіх виперлися в бік Европи тії турки, котрі посувалися із своєї батьківщини не на Урал - Волгу - Дін та Чорноморський степ, а на середнеазійську ріку Аму-Дар'ю, через ню в Персію (Іран), а звідти на півострів Малу Азію.

Коло меж Ірана на ріці Аму-Дар'ї, з боку „Турана", з'явилися турецькі орди в VI в. за шаха Хосрова I Анушірвана (531 - 579) і тоді-ж-таки зробилися відомі візантійцям [1]). Ції турки (вони так і звалися „турки") становили велику кочову державу, що розкинулася по Середній Азії од Китаю геть аж до кордонів земель візантійських. Посварившися з персами через деякі торгові питання (справа йшла про вільній перепуск шовкового краму до Персії), турки тії, що правив ними хан Сінджібу (по-грецькому „Сільзібул"), вирядили торговельно-дипломатичне посольство до візантійського імператора Юстина II бл. 568 р.,—і в 568 р. імператор, своєю чергою, послав до них, у їхню землю, свого візантійського посла Земарха. Той доїхав до ханської ставки, а вона перебувала в горах Тянь-Шанських, і там умовився з турками про спільні військові виступи проти сасанідської шахської імперії [2]).

Та головний турецький рух на Персію одбувся в XI віці, коли Персія давно вже мала мусулманство, і коли на руїнах Багдадського халіфату встигла заснуватися група самостійних володінь. Ще 999 р. упав перший удар, упав на высококультурну перську державу бухарських емірів-саманідів. Саме тоді як саманідська держава пишно процвілася, як виявив там силу свого поетичного генія співець „Шаг-наме" Фирдовсій, та блискуча плеяда инших перських літературних таланів, сюди вдерлася турецька орда ілек-ханів та й звалила саманідів, і сама запанувала в Бухарі. А за 35 років друга турецька орда, сельджуцька, перейшла Аму-Дар'ю. Вона попереду позаймала своїми кочовищами перську країну Хорасан (що нею правила теж турецька династія Газневідська). Далі, протягом XI в., сельджуцька орда зробила низку як-найвидатніших завоюваннів і на схід, і на захід, і на

---

[1]) Найстаріша візантійська звістка про тюрків—у Теофана Візантійця, що писав про події 566-581 рр Див К. Крумбахер. Gesch. der byzant. Litt., Мюнх. 1897. ст. 243

[2]) Звідомлення про Земархове посольство 568 р. зберéглося в книжці «Про посольства» грецького історика Менандра Протектора VI віку Див. у Ed. Chavannes: Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux—в «Сборникѣ трудовъ Орхонской экспедиціи» VI, (СПБ. 1903), ст. 233-253 Про Менандра див. у Крумбахера, ст. 243-244.

південь, змітаючи з дороги всі місцеві удільні мусулманські володіння, підбиваючи собі й візантійську Малу Азію. Перші три сельджуцькі султани Тогрул-беґ (1035-1063), Алп-Арслан (1063-1072) та Мелик-шах (1072-1092) об'єднали під своєю владою всеньку мусулманську та й християнську Азію: од Туркестана, Кавказа та Чорного моря—до Індійського океана й Щасливої Арабії, од пограниччів Китаю та Афганистану—до Середземного та Мармурового моря, підступивши мало не по-під саму браму Царгородську. Другий з тих султанів, Алп-Арслан, 1071 р. у Вірменщині захопив у полон аж самого візантійського імператора Романа IV Діогена [1]).

Резиденція великих сельджуцьких султанів, панів тієї величезної мусулманської імперії, була в середині Персії: м.м. Рей (Тегран), Нишапур, Іспаган, рідше Багдад у Месопотамії;—і не могли ті султани не зперсіянитися. Якщо з Тогрула-беґа був ще примітивно-грубий турок-кочовик, то його внук Мелик-шах своєю доволі тонкою культурною вдачею був уже цілком перс. За нього, дякуючи його везірові-вихователеві, розумному й освіченому персові Низамольмолькові, Персія одпочила од руїни і перебувала нову золоту добу своєї літератури та й виблискувала таланами. Що правда, той настрій, який переймає тодішніх даровитих перських художників слова, не життєрадісним почуттям дихає, ба глибоким песимізмом тхне. Саме тоді жив астроном Хейям (бл. 1040-1123), з його безвідрадісно-смутною філософською поезією, той автор, яким тепер захоплюється сучасна західня Европа й Америка,—а жив Хейям навіть при дворі Мелик-щаха. Турецька мова за сельджуцьких турків або зовсім випералася серед них мовою перською, або-ж захаращувалася невимовною силою перських та арабських слів,—та такою турецька мова залишається й досі.

IV.

Румська (іконійська) вітка сельджуцьких турків, 1077-1300. Іранізм культури Іконійського султанату — Приязні стосунки з християнами.

Є кочовий звичай, щоб кочовище ділилося на родові улуси. Згідно з тією звичкою, величезна сельджуцька Мелик-шахова імперія поділялася, для управління, на уділи, поміж головними членами сельджуцької дінастії. Як помер Мелик-шах (1092), то це призвело до столітніх удільних міжусобиць, до того, що сельджуцьких представників одсунуто геть, — і в XII віці Передня Азія була вже не єдина монархія і далеко не сельджуцька. Вона подробилася на низку володіннів перських, арабських, инших турецьких (несельджуцьких).

---

[1]) Докладно про сельджуцьку імперію див у мене в І томі „Історії Персії", що друкується в виданнях Усеукраїнської Академії Наук.

На одшибі залишилася Мала Азія, чи, як її традиційно називали, Рум (букв. «Рим», тоб-то частина східньо-римської, або візантійської, імперії).

Звойована й заселена турецькими сельджуцькими ордами в XI-XII віці, Мала Азія протягом XII-XIII в. була самостійне сельджуцьке султанство, де й далі правили нащадки все тієї самої великої династії. Звалося це султанство, ідучи за історично-географічною традицією, Румським, або, з огляду на ім'я головного міста тієї країни (Iconium, по-тур. «Коніє») Іконійським. Прибережні смуги півострова перебували в руках візантійців.

Малоазійські іконійські турки, тому що географічно од Персії сиділи вони трохи оддалік, спромоглися зберегти чимало своїх національних прикмет: побутових (напр., неповну осілість)[1]) і моральних (між ними простоту і чесну прямодушність). Ба навіть зберегли вони, як порівняти, не погану турецьку мову. Але, звичайно, і в Малій Азії турецька мова пересякла перськими та арабськими елементами, бо інтелігентні верстви суспільства, напр., двораки та улеми („вчені"-богослови) задовольняли свої розумові потреби передовсім із письменства перського, а коли сами щось писали, то пускали в хід не свою рідну мову, ба перську, або арабську. Султани керувалися „Книгою політики" везіра Низамольмолька, любили цитувати четверостишшя Хейяма, наводили перські прислів'я та примовки, мали йменія, вихоплені з „Шаг-наме": Кей-Кобад, Кей-Хосров. До іконійського двору з'являлися й живі тодішні письменники з Персії, сподіваючися знайти тут собі меценатську допомогу.

Один з таких захожих письменників, що недовго й подержавсь коло іконійського султанського двору, а незабаром таки залишив двірське життя та й став монахом-дервішом та й заснував свій окремий чернецький закон-орден, — вважається за першорядне світило для всієї перської містично-пантеїстичної поезії. Це — надхнений Джеляледдін Румійський (1207-1273). Він здобув величезну силу над думками сельджуцьких турків, як сучасних йому, так і дальших поколіннів. Його могила в Конії, а коло неї манастир його ордену, сталися росадником для високих „суфійських" ідей і змагань. В суфійстві почесне місце належить містичній проповіді про те, що людина по-

---

[1]) На зіму, як у Конії холоднішало, султани кидали столицю, щоб покочувати коло теплого моря — Середземного, і вибералися до надбережної Адалії Див. у В А Гордлевського ,Изъ комментаріевъ къ староосманскому переводу хроники малоазійскихъ сельджукидовъ, т. н. ибнъ-Биби" (XIII в) в IV т. „Древностей Восточныхъ" (М 1913), ст. 2 Там згуртовано чимало матеріялу, витягнутого з ибн-Бібі, про побут іконійських сельджуків — побут суспільний (адміністративно-султанський та феодальний) і побут приватній

Дервіші мовлевійського ордену, що заснував Джеляледдін Румійський. (З опису турецької імперії Ріко XVII в., із польського перекладу 1678 р., який для тодішніх українців був найвідомішим) *).

винна жити вбого, по-старчачому, що цей світ — порожня мара, що треба людям очищати душу любов'ю до всенької людськости і пнутися чистою душею до того, щоб упізнати пантеїстичне Всеєдине Божество, перед яким рівні — всі народи і всі релігії, бо всі вони однакові проміні од Його істоти. Джеляледдіна Румійського син Велед (1226-1312), поет, що так само писав перською мовою в містично-пантеїстичному дусі свого батька, вдався почасти і до турецької мови. І, таким чином, Велед ставсь одним із найперших турецьких малоазійських поетів. Він-таки спробував був, арабськими літерами, викладати в віршованій формі свої ідеї ще й простонародньою мовою грецькою, вважаючи, що місцева християнська людність, яка там жила разом з турками, теж цілком варта суфійської проповіді. Взагалі в іконійському султанстві відбувавсь непомітний, але незломний процес мирного злиття зайшлої мусулмансько-турецької людности з християнсько-грецькими тубільцями. Турки, окрім культури перської, нідхилялися й

*) Примірник—у східньому відділі бібліотеки Української Академії Наук.

культурі грецькій, а греки потроху - потроху турчилися; багато - дехто з них своєю охотою переходили на іслям і збільшували собою лави турецької народности.

Що правда, в своїх надвірніх політичних відносинах до християн, до Візантійської імперії, яка на малоазійському півострові володіла надбережними містами, та до хрестоносців, що на протязі XII в. намагалися прокладувати собі шлях до святої землі крізь сельджуцькі частини М. Азії, іконійські сельджуки далеко-таки не бували сердечними й терпимими. Такі султани XII в., як. напр., Килидж-Арслан I (бл. 1092 - 1107) та Килидж - Арслан II (бл. 1156 - 1192), залишили по собі досить гіркі спомини і в візантійців і в хрестоносців, що добачали в них упертих агарян, ворогів христової віри. Та з другого боку, як панував був син Килидж-Арслана II Гіяседдін Кей-Хосров I (бл. 1192 - 1210), ми бачимо красномовний факт, що аж сам за себе промовляє: із сусідніх візантійських земель християни плавом пливуть до бусурменських іконійських земель, — з'явище, що й далі не раз повторювалося. З'ясувати це можна, передовсім, розумною економічною політикою іконійсвких султанів, тим, що в Іконійському султанстві не було тих тяжких податків та грошових здирств, які тяжіли на підданцях візантійських. Тільки-ж, звичайно, не були-б пнулися християни-візантійці під владу мусулман, якби не знаходили там щиро - гостинної терпимости. А в 1270-х рр. патріярх Арсеній, одповідаючи на дорікання за надто приятельські свої давніші відносини до султана Іззеддіна, запевняв, що з султана, мовляли, був потайний християнин. З часом, у XIII віці, навіть загальнополітичні обставини могли допомагати тому, що греки ставилися до турків приязно. Латинники по-вандальському, з нечуваним блюзнірством, погромили православний Царгород 1204 р., візантійські країни поділено було поміж венеціянцями, генуезцями, французами, німцями й инш., і таким побутом (аж до 1261 р.) візантійська православна держава була на піввіка зовсім скасувалася, та й намість її заснувалася була нетерпима католицька „Латинська імперія“:—все це сумним наочним способом повинно було потроху призвичаювати греків заздалегідь до тієї думки, що, коли-б довелося вибірати одно з двох: або терпимих і справедливих мусулман-турків, або фанатичних і неситих християн - латинників, то краще було-б дати перевагу вже-ж не кому, як туркам.

V.

Монгольська навала XIII в підрізає Іконійське султанство

В XIII в. з Монголії ринули на всеньку Азію і на східню Европу завойовничі орди Джингіз - хана (пом. 1227) та його наступників. В 1230-их р.р. грізна хвиля монголів докотилася й до вірменських

кордонів малоазійського турецького султанства Іконійського. Володарем був тоді Аладдін Кей-Кобад I (бл. 1219-1236), але тяжкий удар упав уже на його наступника. Той наступник, султан Гіяседдін Кей-Хосров II (бл. 1236-1245), опирався проти монголів збройною силою; та 1244 р. всенький його опір було зламано, монгольські полчища з огнем і мечем перейшли півостровом геть аж до Ангори,—і турецький султан-сельджук мусів визнати себе за васала монголів.

Воно правда, од монгольської столиці Мала Азія лежала настільки далеко, що сельджуцька залежність од монголів залишилася в дальшому лиш номінальна. Але через оту навалу вже захиталася давня сила й повага сельджуцького султана серед його емірів, чи ханів (князів), що феодально правували в окремих частинах Малої Азії; кожен з них одтоді почав робити заходи, щоб геть до краю одзволитися од центральної султанської влади. Окрім того, так років десятеро перед тим, іще за султана Аладдіна Кей-Кобада I (бл. 1219-1236) монгольський потік одтіснив собою із середньоазійської країни до малоазійської, крізь півн. Персію та Азербейджан, нову вітку турецького плім'я—османську, під проводом ватажка Ертогрула; а назву свою османська орда дістала з наймення Ертогрулового сина Османа, що народився вже в Малій Азії (1258). Ертогрул, укупі із своїм ще грубим та варварським плім'ям, став на військову службу до одноплемінних йому сельджуцьких султанів[1]), і от його орді наділено було для кочування місцевість у Фригії, на візантійському кордоні. Син його, Осман, 1289 р. вшанований був еміровим титулом—і, таким чином, до удільних турецьких емірів сельджуцьких додався ще один турецький емір, тільки не сельджуцький, а османський.

Доля османського уділу і буде рямкою для оповідання про історію Туреччини.

VI.

Про термін „Туреччина"

Варто зробити тут застереження про той спеціяльний зміст, який ми надаємо термінові „Туреччина", ба навіть термінам „турок", „турецький".

Властиво, „турок"—це достоту те саме, що й „тюрк". Отож у широкому розумінню цього слова турками треба називати геть усіх тюрків: туркестанських, кавказьких, малоазійських, чи инших. Але в вузькому розумінню, коли ми говоримо про „турків" і про „історію Туреччи-

[1]) Як турки сельджуцькі, так і турки османські, належали до турецького коліна огузів

ни", то ми маємо на думці історію тільки спеціяльно тієї держави, яку в XIII-XIV віці виробила (не заново утворила, ба саме-іменно виробила) в Малій Азії лиш одна з турецьких (тюркських) галузів — османи, і яка в XIV-XVI в.в. поширилася на Балканський півострів, Передню Азію та Середземну Африку.

Приблизна хронологія Іконійських сельджуцьких султанів:

Сулейман I ибн-Кутулмиш	1077—1086
Межицарювання	1086—1092
Килидж-Арслан I (на початку хрестових походів)	1092—1107
Мелик-шах I	1107—1116
Мас'уд I	1116—1156
Іззеддін Килидж-Арслан II	1156 † 1192
Котбеддін Мелик-шах II, ворог своєму батькові	бл. 1188
Гіяседдін Кей-Хосров I (вперше)	1192—1200
Рокнеддін Сулейман II	1200—1203
Килидж-Арслан III	1203—1204
Кей-Хосров I (вдруге; його згубив Теодор Ласкар)	1204—1210
Іззеддін Кей-Кавус I, сюзерен для Ласкаря та для трапезунських Комненів	1210—1219
Аладдін Кей-Кобад I, верх іконійскої могутности	1219—1236
Гіяседдін Кей-Хосров II	1236—1245
Іззеддін Кей-Кавус II	1245 † 1278
Рокнеддін Килидж-Арслан IV (поруч Кей-Кобада II) . . .	1257—1267
Гіяседдін Кей-Хосров III	1267—1283
Гіяседдін Мас'уд II (вперше)	1283—1296
Аладдін Кей-Кобад III	1296—1300
Мас'уд II (вдруге, вже як монгольський губернатор) . . .	1300—1304

Історія Туреччини од заснування держави до початку Царгородської доби.

а) XIV вік. Як витворилася Османська держава, і як вона скасувала дев'ять инших князівств, і як прийшов Тімур.

I.

Загальний характер початків османської історії.

Історію османської Туреччини в першім столітті її існування ведуть і творять чотирі її султани, або, як спершу вони звалися, еміри (ще инакше — хани):

Осман I . . . . 1299 - 1326

Узято Брусу 1326

Урхан . . . . 1326 - 1359

Турки в Галіполі бл. 1358.

Мюрад I . . . . 1359 - 1389

Адріянопіль (1361), — столиця. Косове поле сербів 1389 і загибель переможця-султана

Баєзід I Йилдирим, єдинодержавець Малої Азії . . . 1389 - 1402

Взято Тирново болгарське 1393.

У Малій Азії (Румі), де тая держава засновалася під початок XIV в., вже й перед тим жили тюрки: ми бачили, що там, іще з віку XI, існувала імперія іконійських сельджуків (1077 - 1300). Османи тую єдиноплемінну їм тюркську (себ-то „турецьку" таки) імперію потроху замістили собою, ото-ж не явилися історичними піонерами, а попросту — замінили одну тюркську державу, яка вже існувала, иншою такою самою тюркською і поширили її межі. Таким чином, не можна заснування „Османської імперії" порівнювати з заснуванням, наприклад, арабського халіфату. Араби-мусулмани почали собою еру арабської історії; турки-османи — лиш повели далі готовую вже тюркськую історію. Арабам-мусулманам довелося на світовій арені творити геть усе вперше: і імперію, і культуру; а вже-ж плім'ю турків-османів довелося замінити собою державу єдиноплемінну, з готовими, як-не-як тюркськими, формами культури, письменства. Тому повстання османської держави ми маємо право вважати швидче за зміну споріднених династій, ніж за еру для історії тюркської раси. Можна-б порівняти її з історією московської держави в загальному ході історії Руси.

II.

Як османи появилися, в 1230-их рр., і закріпилися в Малій Азії

Османи (точніш „османли", себ-то османці) — це невелика вітка тюркського плім'я огузів. Первісна їхня батьківщина — Середня Азія, але на Малоазійський півострів просмикнулися османи з Хорасана, себ-то із східн. Персії, а виперав їх звідти той потік, яким ринули на Азію монгольські Джингіз-ханові орди в 1220-х р.р.

Про це вже була в нас згадка. Та не завадить тут зазначити докладніш, що дісталися османли до М. Азії не одразу, але шляхом доволі довгих стадій.

Володарем Хорасана, де в 1220-х р.р. жили османи (що правда, тоді вони ще не звалися османами), був відомий супротивник монголів харезмшах Джеляледдін Мингбурній (1220-1231) [1]). Він, завзято одбиваючись і одступаючи од монголів, перейшов із сходу крізь цілу Персію на захід, в Азербейджан. І ото-ж тії тюрки, що в майбутности мали назватися „османли", пішли слідком за харезмшахом Мингбурнієм, ціла орда, в Азербейджан та в окраїни Вірменщини. Як загинув харезмшах (1231), турецька орда тая радніша була повернутися назад до Хорасану та Середньої Азії. Але ватажок їхній (Сулейман) потопивсь, переправляючися через горішній Ефрат у Вірменщині. недалеко границь північної (Алеппської) Сирії,—і тоді щось півтисячі родин з його орди, під началом Сулейманового сина Ертогрула, вирушили далі на захід, та й дійшли до малоазійських границь сельджуцького Іконійського султанства. І ото-ж вони, як було вже вище зазначено, і вступили на військову службу до іконійських султанів, господарів М. Азії (а саме до Аладдіна-Кейкобада І, бл. 1219-1236). Ми бачили, що османська орда для своїх кочовищ дістала в наділ од сельджуцьких султанів певну територію — т. ск. „вотчину", а саме частину Фригії, на візантійських кордонах, і що тут, саме в місті Сюґюті, 1258 р., їхньому ватажкові Ертогрулові народивсь Осман, майбутній епонім династії, і що 1289 р. іконійський султан надав Османові титул князя (беґ; по-араб. емір, по-перс. хан). Надіслав він і князівські клейноди: барабан і бунчук (короговка з кінського хвоста).

Розвиткові дальшої самостійности допомогли, за десять років, монголи.

Іконійські сельджуки XIII в., що прийняли османів до себе на службу, сами після сумного монгольського завітання вже не вважалися за самостійних володарів. Вони були монгольськими данниками-васалами, а саме — васалами монголів перських, що настановили над

---

[1]) Див. „Историю Персии", т. III, вип 1 (М., 1915), ст. 7-9.

усією Анатолією навіть свого верховного правителя, монгольського намісника. Що правда: М. Азія була од Персії одрізана, тому влада монголів мусіла того-ж таки XIII в. зійти тут здебільша на номінальну; тільки-ж іконійська сельджуцька султанська династія, визнавши сюзеренітет монголів, уже втратила свою повагу серед феодалів-емірів. І далі, протягом XIII в., вона все слабшала та й слабшала, хилилася до занепаду, — і 1299 року зовсім занепала, коли монгольський хан Персії Газан (1295-1304, визначний володар) наслав на М. Азію свої війська [1]).

Сельджуцьку султанську монархію замінила емірська **декархія**.

На місці єдиного іконійського сельджуцького султанату на кінець XIII в. виявилося **десятеро удільних князівств**, з князівством османським поміж ними. Вони, хоч між собою і ворогували, але й монголів не слухалися. Монгольські намісники зберігали владу тільки у східній, вірменсько-туркменській, частині М. Азії (де Сівас, Ерзерум), та й то вони (династія Ертене) після половини XIV в. замінилися місцевими господарями (серед них кадий-поет Бурганеддін Сіваський). Крім того, частина малоазійської території залишилася в руках у візантійців-греків.

III.

„Збірання землі турецької“ за чотирьох перших османських володарів XIV в

Поміж тими десятьма тюркськими (чи турецькими) князівствами, на які розпалася мусулманська Мала Азія, найостанніше місце і з політичного і з культурного погляду належало було несельджуцькому уділові, уділові князя Османа, що володів т. зв. Епіктетською Фригією, себ-то тією частиною, що недалеко від неї лежать міста: із сходу, в глиб півострова — Ангора (по-тур. Енґюрю), з заходу в бік до Марморового моря — Бруса (але ці міста османам ще не належали) [2]). Батько Османів, Ертогрул, помер 1281 р. Ми вже двічі мали нагоду згадати, що син його 1289 р. здобув од сельджуцького султана (ще тоді цілого, не скасованого) клейноди ханської влади, — і він (**Осман I**, 1299-1326) властиво і вважається за оснівника для **османського князівства** [3]).

Османські еміри показали себе, як дуже здатних політиків.

---

[1]) Про гулаґіда Газан-хана див „Исторію Персіи“, т III, вип I (М., 1915) ст. 12-13 і ст 44 та д.

[2]) Ангорою володів инший турецький князь, не османський, а Бруса належала до Візантії

[3]) Час його панування датується допіро з 1299 року тому, що лиш тоді не стало верховного іконійського султанату, і Осман міг одтоді вибивати монету із своїм ім'ям та й без заперечань чути на ектеніях (хотбах) своє власне ім'я

Протягом XIV віку отому османському уділові, спочатку найнезначнішому серед инших дев'ятьох, довелося одіграти об'єднальну ролю Москви. Отак як рід Івана Калити збірав „землю руську" (себ-то великоруську), так і Османів рід протягом XIV в. заходився збірати землю турецьку (Осман I, 1299-1326; Урхан 1326-1359; Мюрад I, 1359-1389; Баєзід I Йилдирим, 1389-1402). Місто Бруса, яку Осман I одвоював у греків (1326), сталося тим, чим для північної Русі сталася Москва. Поширюючи свої володіння й по-за півостровом, серед ґяурів, османські господарі на своєму рідному півострові збірали всю туреччину під свою зверхність. Шляхом удільних, міжусобних війн, шляхом мирних договорів, шляхом одружінь і т. п., на протязі менше, ніж сотні років, за панування згаданих чотирьох володарів од Османа I та й до Баєзіда I,—на кінець XIV-го віку (на 1392-1393 р.) османи знищили останні уділи тюркських династій, які доти були для османів супротивниками.

Таким чином султан Баєзід I Йилдирим Блискавичний (1389-1402) стався єдинодержавцем.

IV.

Завойовуються в XIV в землі греко-візантійські (Бруса 1326 і ин) та слов'янські; Мюрад I в Адріанополі 1361 та Філіпополі 1363; серби і Косове поле 1389, Баєзід I Блискавичний бере столицю болгарського царства Тирново 1393. Доля підбитого болгарського царства і давнішої Великої Сербії, рештки сербської самостійности; перші слов'янські впливи на Туреччину. Османська держава значно цівілізується.

Ті чотирі османські еміри показали світові, що з них не тільки путящі політики, ба й добрі завойовники. Мало того, що вони об'єднали під своєю владою території турецьких князівських династій Малої Азії,—вони, османські володарі Осман I, Урхан, Мюрад I і Баєзід I, поширили кордони своєї держави коштом земель греків-візантійців та слов'ян.

Воюючись, дуже мало вважали вони на тії заборони, що виходили од монгольського хана Газана (пом. 1304) та од його наступників, які все слабшали, а проте мали себе за верховних господарів Мал. Азії та й не хтіли були, щоб османи турбували візантійців. Осман I та Урхан одвоювали од греків сусідні, себ-то західні смуги Мал. Азії (Осман—Брусу 1326, Урхан—Нікею 1330 й ин. в бік Мармурового моря). Що правда, старий дід Осман, якому було 70 років зроду, помер іще в Сюґюті: він уже лежав на смертному ложі, коли надійшла до нього радісна звістка, що його син-Урхан узяв Брусу (1326). Але тлінні зостанки Османові перенесено було в отую новозвойовану Брусу, і вона зробилася первопрестольною османською столицею, звідки османи могли посуватися ще далі на захід. І справді, захід стався для них головною

метою. Що-ж до сходу Малої Азії, то на східньо-чорноморському її побережжі, між колишніми володіннями сельджуків, Вірменщиною та Грузією, ще трималася окрема грецька держава, т. зв. Трапезунтська імперія, що її — як незалежну од Царгорода-Костянтинополя — закладено було в XIII в. (за латинського панування над Царгородом). Ця Трапезунтська імперія, маючи флот, часто-густо поширювала свою владу ще й на Кавказьке побережжя і на південний беріг Крима; вона свою незалежність зберігала за османів іще довгенько [1]), і перші чотирі османські султани XIV в. ще не могли її знищити. Таким побутом той куток Мал. Азії, де була Трапезунтська імперія (і де в Сівасі й по інш. містах були так само свої правителі), залишився неприлученим до османської держави навіть у кінці століття.

За те протягом XIV в. османи перейшли в Европу.

Сталося цеє на-прикінці панування другого османського володаря Урхана (1326-1359), що з його ім'ям звязується османське „нове військо" (=яничари). Невеликий загін османів одважно перейшов тоді Геллеспонт (1357) і зумів закріпитися на европейському боці Дарданельської протоки (Галіполі, 1358) [2]). Розчищено було таким чином шлях третьому османському володареві — Урхановому наступникові — йти Балканським півостровом далі, чи то на греків, чи то на слов'ян. Той третій османський володар, Мюрад І (1359-1389) одібрав од греків Адріянопіль (1361), з його переважно слов'янською людністю, і незабаром (1365) він саму-таки свою столицю переніс із Азії до цього міста (по-турецькому Едрене́, або Едірне) [3]). Тоді-ж таки Мюрад узяв частину Болгарії з м. Філіпополем (1363), а на-прикінці свого життя звоював він і сербів, без таких міст, як Білград (бо то було володіння угорське) [4]). Сербів Мюрад тяжко побив на Косовому полі (15 червня 1389); і про цю вічнопам'ятну загибельну подію—народ сербський іще й досі згадує в своему епосі. Побито було на Косовому полі військо сербів «кнеза» Лазаря, що на підмогу їм прийшли

[1]) Звойовано Трапезунтську імперію, як нижче побачимо, аж у XV віці (1461 р.) за Мехеммеда II Завойовника, вісім літ після того, як турки звоювали Царгород.

[2]) Роки — за турецькими джерелами. А за грецькими — переправа відбулася 1353, а закріпилися там османи 1354. Порів. Герцберг: „История Византии" (М. 1897), ст. 474, та Гаммер: „Histoire de l'empire Ottoman" (1835), ст. 191 й далі.

[3]) Тільки ж первопрестольна Бруса довго ще не переставала бути священною столицею, де ховано померлих султанів, — аж доки її священно-традиційну вагу потьмарив аж у XV в. звойований Царгород. І самого Мюрада поховано в Брусі, де мечет з його тюрбе (грібницею) ще й досі являється однією з позначних пам'яток і окрас для того міста. Пор. один з недуже давніх описів у Мик. Мартиновича „Поѣздка въ Брусу" (Спб. 1908, ст. 4-5, з „Извѣстій Имп. Русск. Геогр. Общ." т. 44, вип. 1).

[4]) На Білград раз-у-раз зазіхали угорські володарі, і місто переходило до угорських рук частенько, хоч потім знов поверталося на якийсь час до сербів. Отак і пізніш було в перших літах XV в. належав Білград уже до сербів, а в 1427 році — знов до Угорщини.

так само війська босняків, хорватів, волохів, і, здається, ще й угорців; — запевняють, що всіх їх було 200.000. Тільки-ж у нещасливому для сербів Косовому бою один самовідречений відважний сербин згубив і самого султана Мюрада I. Йому стався наступником, тут таки на бойовому полі, його син Баєзід I Блискавичний-Йилдирим.

Баєзід I Блискавичний (1389-1402), хоч узагалі змагавсь до якнайбільшого державного об'єднання (це-ж не хто, як він, завершив об'єднання турецьких уділів), для Сербії залишив одначе деяку васальну самостійність, ба навіть посвоячився із сербською династією. Незабаром він довоював Болгарію (взяв столицю болгарської держави Тирново, 17 липня 1393, і скинув царя Івана Шишмана III). Довоював Баєзід й увесь Балканський півострів (не займаючи, поки-що, венеціянських та инших італійських надбережних володінь), і от у греків зостався тут у руках самісінький Царгород із своєю областю. Наскільки царгородський імператор почував себе безсилим васалом-данником для Йилдирима, видко з того яскравого факту, що 1390 р. його майбутній наступник-царевич, з грецьким загоном[1]), мусів піти вкупі з Блискавичним султаном в його малоазійському поході проти останнього грецького володіння в зах. Малій Азії[2]); і він перший серед турків, котрі стояли круг міста облогою, виліз на стіну рідного грецького міста.

Таким чином, за Баєзіда I Блискавичного (1389-1402) османська держава розкинулася од Оронту (в півн. Сирії) та й аж до Дунаю.

Приєднання слов'янських земель мало велику вагу не тільки політичну, ба й культурну.

В болгарів само тоді, як їх підбили під себе турки, було процвітало нове літературне життя, нове культурне піднесення. То була літературна доба, так звана Евтиміївська, од імення болгарського тирновського патріярха Евтимія (з 1375 р.). Патріярх Евтимій своєю діяльністю (тим, що обновив церковно-слов'янску мову і дав повні, виправлені редакції для пам'яток письменства) мав великий вплив не тільки на своїх земляків-болгарів, ба й на всеньке православне слов'янство, між ними и на руських слов'ян[3]) Турецьке завоювання дало для інтелігенції болючі наслідки. Патріярх Евтимій був керував обороною Тирнова, коли теє місто обложили турки. Тому, взявши Тирново, турки заслали

---

[1]) Це був Мануїл II Палеолог, що в скорості й засів після свого батька на царгородському престолі (1391-1425) Подробиці походу — в візантійських істориків Халконділи XV в і Дуки.

[2]) а саме, проти м Філадельфії (Ала-шегір), на схід од Смирни.

[3]) Не тільки про Евтимія, ба й узагалі про тодішній розумовий болгарський рух диви, напр, у К. Радченка „Религіозное и литературное движеніе въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ", Київ, 1898 (344 ст, відб. з „Унив. Извѣстій")

патріярха до Македонії, болгарське патріяршество геть скасували, а тих вельможних та багатих тирновських болгарів що вкупі з засланцем-патріярхом мали покинути батьківщину, заслано було ще далі—до Малої Азії. Останній болгарський цар Іван-Шишмáн III теж попавсь у полон; його або скарали на смерть, або засадовили у в'язницю аж до самої його смерти Син Івана Олександер перейшов на мусулманську віру і вступив на військову службу до султана. Болгарія перевернулася на звичайнісіньку турецьку провінцію-губернію, де християнська людність жила терплячи політичний гніт од турків і церковно-національний гніт од греків (адже самостійне патріяршество болгарське припинилося). Болгари швидко губили свою культурність, але-ж не могли дечого культурного не передавати й своїм новим панам. Частина болгарської людности, а саме в Родопських горах, перейшла й на мусулманську віру („помáки") В инших випадках сільська православна людність залишилася християнською, та дісталася під найближчу феодальну владу мусулманам-поміщикам, що почасти були родом з давніших болгарських поміщиків-дворян, які під турками попереходили на мусулманство. Почасти-ж були ті поміщики з офіцерів турецької кінноти („сипагі"), що діставали од османського уряду спадкові наділи („тімари"; коли більші, то „зі'амети"), такі спадкові „тімари" були для сипагів нагородою за їхню військову службу і, так само, мали бути грошовим джерелом для точного виконання певних військових повинностів [1]).

Сербія, не вважаючи на своє злповістне Косове поле 1389 р., багато довше ніж Болгарія, зберігала ознаки самостійности. Переможена сербська народність спромоглася більш-менш заприязнитися з турецькою, викликала для себе в турків пошану і мала безперечну, не аби-яку, культурну силу над своїми переможцями-османами. Сербські впливи, розпочавшися з Баєзіда I Блискавичного, збільшувалися за кожного дальшого султана XV-XVI в.—тим більше, що й територіяльне прилучення сербського елементу до османської держави не скінчилося з Косовою побиванкою, ба одбувалося й далі

Варто нагадати, що косівська перемога турків над сербами скоїлася, коли не в самому розгарі блиску сербської історії, то будь-що-будь іще в дуже визначну її епоху.

Не в далекому-бо часі перед тим, як на Балканський півострів почали насуватися переможці-османи, Сербія, протягом першої половини XIV в., встигла була досягнути на півострові хоч і недовгочасного, та надзвичайно високого ступеня політичної сили і, своєю широкою захватною могутністю, неначеб-то попередила об'єднальну ролю османів. Цар-самодержець „сербів і ромеїв" Степан Душан (1331-1355), цей „сербський Карло Великий", збудував на півострові т. з. Велику Сербію—широченну державу, що, по-перше, об'єднала була в собі православні сербські землі (між ними й Босну), а по-друге, підхопила до себе й инші балканські краї з несербською людністю, і тому розкинулася була дуже далеко. Втягши в себе Македонію (що її людність

[1]) Головна повинність тімаріота—з'явитися за найпершим покликом в усій зброї, на коні, маючи при собі певне число верхових вояків (в залежності од дохідности тімарного маєтку) і вдержувати тих верховців у поході своїми коштами.

своєю мовою—то не серби, а болгари, почасти—греки) і албано-грецькі краї Епір, Тесалію, Етолію,—Велика Сербія мала вихід на Егейське море, на Архіпелаг, а через Албанію—мала вихід на море Адріятицьке. Столиця була в Скоплі (тепер м. Ускюб, що там повно албанців), любив жити й помер Душан у Призрені (теж на албанській межі). Православна церква держави Степана Душана становила собою окремий сербський патріярхат.

Що правда, під той час, як перейшли до Европи османи, все це захиталося Після смерти царя Стефана Душана (1355) його держава не зберігала вже одности. Окраїни подвідкqлювалися—почасти навіть з чисто-сербською людністю (заклалося королівство Боснійське, Білград взяли угри), а решта розпалася на дві головні частині: південь та північ. На півдні—велику частину Македонії, залюднену болгарами, та сусідню південну смугу справжньої (або напів-албанської) Сербії із столицею Призреном задержав за собою Вукашин, з титулом краль Сербії (1356-1371); через батьків титул, син Вукашинів Марко зветься Марко Кралевич. А в північній Сербії, де Вукашина ненавиділи, як узурпатора, на 1371 рік центральну владу потрапив з'осередити в своїх руках придунайський кнез Лазар (пом. 1389) з резиденцією в Приштині, близче до Албанії: його син—Стефан Лазаревич. І ось під той час, як на руїнах монархії великого небіжчика Стефана Душана без кінця й краю йшла міжусобна боротьба, турецькі султани Мюрад І (1359 1389) та, остаточно, Баєзід І—усе й позахоплювали до своїх рук. В оте „усе“ не увійшли, що правда, ні Босна, ні Білград; та за те турки, без особливих труднощів, поодинці впоралися і з південним „кралем“ Вукашиним і—років за двацять—з північним „кнезом“ Лазарем.

Краща доля судилася під турками для землі кнеза Лазаря, нік для землі краля Вукашина Вукашин, як бачиться, сам розпочав проти турків ворожі виступи. Маючи на меті вигнати зайдів, він пішов до Адріянополю, але, не дійшовши до цього міста, на р. Мариці військо Вукашина було розбито, і сам він згинув у бою,—на превелику втіху для його північних земляків. Проте його землю, тоб-то Македонію, принаймні західню частину її, гористу і мало приступну, султани Мюрад І і Баєзід Йилдирим залищили в васальнім володінні Вукашиновому синові Маркові Кралевичеві (1371-1394) Доки Марко був живий, то Македонії було ще сяк-так. Наскільки батька Маркового, краля Вукашина, народня сербська пам'ять проклинає, настільки його, Марка Кралевича, народня пам'ять величає Переказам байдуже до документальної історії. В народньому епосі болгарському (і то не тільки в місцевому македонському) та в епосі сербському оспівано Марка Кралевича як національного героя, типу Іллі Муромця, що хоробро воюється проти нехристів-турків та й виблискує чудесними лицарськими подвигами в запеклій боротьбі проти тих бусурменів. А вже-ж як направду, то Марко Кралевич супроти турків ставився більш-менш по-слухняному і показував себе непоганим їхнім васалом, навіть воювався за них,—тому й на землю його Македонію турки не робили замахів, і Македонія тішилася внутрішньою самостійністю Уже, як помер Марко Кралевич (в 1390-х рр), одібрано було в Македонії самостійність, турки взяли правити нею безпосередньо, дрібно поділивши країну

на „зіамети“ та „тімари“ (спадкові наділи - „вотчини для військовослуживого класу)

Значно ближче й щиріше побраталася з турками справжня Сербія, тоб-то держава „кнеза Лазаря“ Хоч після косівського бою 1389 р сам кнез Лазар, бачиться, був скараний на смерть (щоб його кров'ю відомстилася загибель Мюрада I), та до династії Лазаревої Баєзід I Блискавичний поставивсь із великою увагою, помогла-ж тому й тактовність розумної Міліци, Лазаревої вдови За неповнолітнім ще її сином, Стефаном Лазаревичем („Стéван Вісóкі“ 1389 - 1427) визнано було спадкові права на країну, як за васальним правителем („деспотом“) [1]. Цю васальну самостійність Сербії не порушили ані сам Баєзід Блискавичний, ані двоє його наступників, щось аж 70 літ (аж доки нарешті 1459 р султан Мохеммед II обернув Сербію на пашалик) Сестру Стефана Лазаревича взято було до Йилдиримового харему—і вона сталася там улюбленою султановою дружиною [2]) Свої родинні з'язки з султаном „деспот“ Стефан Лазаревич з'умів гаразд оцінувати і добре використати: інтереси османські зробилися в його очах те саме, що й його власні династичні інтереси. Тому не за страх, а за совість, Стéван Вісóкі був вірним васалом турків і воювався за них, докладніше про це ми скажемо нижче, як говоритимем за війну проти европейських лицарів та за те, як насунувсь на Малу Азію Тімур

Сербська мова почала, поруч турецької, правити за двірську мову в османів. Звичайно, це треба сказати вже аж про дальші покоління, про XV століття, коли султанші - матірьи були часто-густо із сербок і коли число вельможних сербів, котрі, не тратячи своєї рідної мови, переходили на мусулманську віру, показалося дуже значне Нам не раз іще доведеться спинятися на питанні за сербську мову при султанському дворі і XV-го і XVI вв; а поки-що вистарчить зазначити, що османський султанський двір почав слов'янитися одразу з Косового поля.

Слов'янський вплив повинен був принести з собою для османів певнеє цівілізування. Але й без того слов'янства, османи, що за часів султана Баєзіда I Блискавичного (1389 - 1402) володіли величезною державою од р. Оронта в північній Сирії та й аж до Дунаю в середині Европи, потроху-потроху протягом XIV в. встигли цівілізуватися.

Вже-ж бо й попередня, сельджуцька турецька культура, що османські турки застали її в М. Азії, отая мішанина кочової туреччини з перською та візантійською цівілізацією, не могла не впливати на османів асіміляційним способом, бо мова османська більше - менше однаковісінька з сельджуцькою. До культурности й гуманности, до ідеалістичного погляду на освіту, закликала й турецька література XIV віку, яка тоді, замість перської та арабської мови, вдалася до своєї рідної турецької. Розвиваючи, як святу спадщину, суфійські

[1]) Цей титул „деспот“ дано було не одразу.

[2]) Сестрі Стефана Високого (Великого) було ймення Оливера, а в народніх сербських піснях її звуть Милевою.

заповіти Джеляледдіна Румійського XIII в. та його сина Веледа,— вона, з великим переконанням та піднесенням, хоч і в дуже незграбних силабічних віршах, проповідувала тую думку, що любов до Бога звязується з любов'ю до людей, а людська громада процвітає лиш культурою, а окрема людина—процвітає тільки знанням.

— „Бо неук має душу мертву!“

— тоном, повним щирого чуття, вигукує в своїй „Книзі мандрівника сьогосвітнього“ Ашик-паша (1330), письменник—роду, звичайно, сельджуцького, не османського.

Освітньому настроєві потроху піддавалася й царівська сім'я. З Османа та з Урхана ще були щирісісінькі собі варвари, хоробрі витязі-вояки з благородною кочовою натурою, але заразом і з кочовою зневагою для форм та догід міського й громадянського життя; а отже-ж рідний брат воїтеля Урхана, що сам не був царював, силувався піддержувати в державі освіту, заводив у „Румській“ державі свого царя-брата шкільництво. Мюрад I, завойовник Адріянополя, герой Косового поля (1389), був зовсім неписьменна людина; свого договора з далматською республікою Дубровником-Рагузою він скріпив, замість підпису, відбитком трьох своїх середніх пальців-пучок, умочивши їх у чорнило (1365) [1]; проте він дуже любив розмови й товариство побожних та розумних людей. Що до Баєзіда I Блискавичного, могутнього пана над Балканським півостровом, то з нього вже була людина, яка цілком одхилилася од первісної простоти своїх прадідів. Блискавичний султан являвся особою вже культурною—і цим сильно одрізнявсь од своїх грубих і простих царевінчаних попередників. Але правда, на йому виявилися й темні відбитки „культурности“, її отрута, її оборотний, злий бік. Турецькі історики—тії з нарочитим сумом та жалем зазначають піяцтво, яке сталося звичайним на султанських бенькетах, і вбачають у цій антикоранській розпусті та ганебнім занепаді добрих звичаїв наслідок од погубного впливу його жінки-християнки, сербської князівни: це, мовляв, султанша-християнка навчила свого чоловіка-султана бенькетувати й веселитися з вином [2]. Проте османським моралізаторам багато більше жалю повинно було-б завдавати не винопиття, а той протиприродній вияв нечистого, перекрученого відношення до недорослого юнацтва, який з часів Баєзіда I Блискавичного одкрито й глибоко закорінивсь по вищих верствах турецького суспіль-

[1]) Той трактат з відбитком Мюрадових пучок переховується в Рагузькому архіві Зазначив цеє ще Енґель: Geschichte des Freystaates Ragusa (Відень 1803, ст. 141).

[2]) Див, напр, у Нешрія з кінця XV в. в виданні Нельдеке в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges“ т. XV (1861), ст 350—„Ол ваqта-деїн несл-и Осман hерґяз шераб ічміш деїль-ді“ = „До того часу Османів рід ніколи вина був не пив“, гірко додає Нешрі.

ства, починаючи з султанського двору і з самого пана над правовірними. Стародавня грецька вада, любов до хлоп'ят, сталася одтоді і турецькою звичайнісінькою вадою. При дворі Баєзіда I Блискавичного було заведено харем з уродливих і талановитих хлопців-„пажів" („іч-огланів"); а що багато з цих хлопців, доростаючи, вибивалися потім високо вгору та й робилися значними державними достойниками, то це ставало взагалі — для всенького турецького громадянства — за чудову наочну вказівку, яким чином може честолюбивий юнак здобути собі запоруку для блискучої кар'єри.

Та будь-як-будь, культурне, розумове і літературне життя османської держави піднеслося за Баєзіда на чималу височінь, і взагалі підготувався ґрунт для дальшого розцвіту.

V.

Османське постійне військо „йені чері" (яничари); його норови. Блискуча військова перемога Баєзіда I Блискавичного над европейськими лицарями під Нікополем 1396.

Щоб здобути таку розлогу державу, якою з'явилася Османська за часів султана Баєзіда I Йилдирима, треба було туркам-османам воюватися та й воюватися ціле XIV століття. А вже-ж ясно, що безперестанна завойовнича політика не була-б пішла гаразд, якби-що в османів не було доброго війська.

Ми згадували були, що подбати про таке військо довелося коли ще не найпершому османському володареві Османові, то не далі, як другому, Урханові (1326-1359). Він з'організував постійне регулярне військо, а з'окрема — особливу пішу кастову гвардію, або — як вона звичайно зветься — „нове військо" („йені чері" = яничари) [1]).

Вербувалися яничари з християнських хлопчиків, яких або силоміццю одбирали од батьків, або діставали з доброї волі батьківської, і давали тим хлопцям турецьке спеціяльно-військове виховання. Такий призов („девшірме") чинили турки серед арнаутів, босняків, греків, болгарів, вірмен. Спочатку було яничарів 12.000, потім — більше. Діти навчалися мусулманської віри та й турчилися, а тоді на яничарському зібранні, яке одбувалося що-сьомих років, їх розподіляли по різних огнищах (в Царгород [2]), Адріянопіль, Брусу), намість померлих членів цієї корпорації. Женитися яничарам принціпово зовсім заборонялося. Котрі серед служби ставали нездатними, тих безповорітно виключали з корпорації [3]).

[1]) Регулярна кіннота звалася сіпагі (спаhі). А в війську нерегулярному, непостійному, верховики звалися акинджи, а пішаки — азаб.

[2]) Звичайно, що тільки з XV віку

[3]) Див цікаві подробиці, згуртовані в дисертації В. Д. Смирнова· „Кучибей Гӧмюрджинскій и другіе османскіе писатели XVII в о причинахъ упадка Турціи", Спб 1873, ст. 216-219; 128-130. Та ще ст 263 і далі (це — про шкоду од яничарського преторіянського війська).

За Баєзіда І Йилдирима втиснулася в яничарське життя додаткова риса — вирафінована розпуста, якої не був знав засновник яничарського війська, людина патріярхальних норовів, султан Урхан. Коли й при султанському дворі завелася педерастія, то і в яничарському війську, де шлюб заборонявся принціпово, вада цяя знайшла собі сприятливий ґрунт для розвитку: навербовані гарні хлопчики ставали за коханців для офіцерів, а за те, як підростали, то користувалися їхньою протекцією.

Яничар-солак (із султанської лейб-ґвардії, що в неї зброя — луки). З малюнка Джентіле Белліні XV в.[1]).

Щоб войовничий дух та дисціпліна в яничарському війську через цю розпусту підупадали — цього в усякому разі не довелося бачити Баєзідові Йилдиримові. Саме навпаки. За Йилдирима військо цеє виявило свою міць не тільки в боротьбі проти греків і слов'ян, що їхню батьківщину турки загарбали, ба виявили яничари свою міць і в боротьбі проти европейського лицарства.

Відколи звоювали турки Сербію (1389) та Болгарію (1393), тоб-то правий беріг Дунаю, — це викликало в европейцях страх за цілість лівого берегу, і найперше мала затурбуватися Угорщина. Держава цяя була переважно слов'янська, а королем був так само не-мадярин Сіґізмунд Люксембурґський (1387-1437), тісно звязаний рідством та свояцтвом із пануючими династіями західньої Европи, майбутній німецький імператор [2]). Через свої посольства, що він їх виряжав до французького двора (до лицарського уряду божевільного Карла VI), Сіґізмунд, король Угорський, колов гонор гордовитого лицарства, за-

[1]) Опубліковано цей малюнок („Солак") в праці L Thuasne: Gentile Bellini et sultan Mohammed II, Париж 1888, ст. 46. Оригінал — у Британському Музеї.

[2]) Сіґізмунд був син Карла IV, імператора Німеччини Пізніш обрано було й Сіґізмунда на імператорський престіл Німеччини Це той самий Сіґізмунд, що, бувши імператором, спалив Яна Гуса в Констанці (1415).

певняючи, що Баєзід І Йилдирим з найобразливішою зневагою згадує про християнське европейське військо. І ото 1396 р. проти Баєзіда І Блискавичного з'організувався хрестовий похід, в якому взяли участь як-найдобірніші лицарі французькі, і англійські [1]), і німецькі, і чеські, і польські, і угорські, і італійські, — одно слово, геть усі европейські лицарі, самий цвіт лицарства. Зібратися призначено було в Будапешті, і звідти стотисячна армія, трошки нижче од Залізних Воріт, перейшла через Дунай і вступила на болгарську територію, що належала османам. Певність перемоги була в лицарів як-найбільша. Дивлячися на армію, що хвилювалася, як степ, і на ліс піднятих списів, що й оком не можна було скинути, король Сіґізмунд Угорський пихато промовив: „Коли-б небо як-стій було завалилося, воно-б не впало на землю: його задержали-б були оції списи!“.

Лицарі, під проводом короля Сіґізмунда, дійшли по Болгарії до Нікополя, так під середину вересня 1396 р., і туди-ж-таки вирушило військо Баєзіда Йилдирима. Тут під Нікополем, на правому боці Дунаю, здається 25 вересня 1396 р. [2]), відбулася битва поміж европейцями та османами, і лицарів турки побили до ноги.

В упертому, запеклому бої щастя довго хиталося було то на цей, то на той бік, а перемогу дав туркам виступ сербського війська, що на чолі його стояв вірний турецький васал деспот Стефан Лазаревич. Його батько, ми бачили, наклав головою на Косовому полі сім тому літ, а син, отой Стефан Лазаревич, як посвоячився з султаном Баєзідом І, то вважав уже свої династичні інтереси за однакові з інтересами османськими. Баєзід таким чином розбив европейське лицарство вкрай.

Другого дня після Нікопільської перемоги Баєзід Йилдирим учинив кріваву розправу серед полонених, а їх попереду провели перед ним на-показ. Яничари скарали на-смерть щось із 3000 французьких бранців, залишивши одначе найзначніших, за яких можна було дістати добрий викуп (тут були Іван Безстрашний, син герцога Бургундського, граф деля Марш, конетабль Пилип д'Артуа, маршал Бусіко, що без нього не перебувався жаднісінький тодішній похід, й ин.); за свою молодість здобув пощаду молоденький жовнір-баварець Шільтбергер, що потім списав і Нікопільську османську перемогу і багато де-чого иншого про турецьке життя [3]). Угорський король Сіґізмунд не дістав-

[1]) Англії належала в XIV в. частина Франції, і між обома державами велася т. зв. Столітня війна. Але саме під той час настала була для війни перерва, і королі Карло VI французький та Ричард II англійський не тільки помирилися, ба й посвоячилися.

[2]) А може й 28-го вересня

[3]) Мемуари маршала Бусіко—то теж джерело для історії Нікопільского бою.

ся поміж бранців: він, на рибальському човні, встиг урятуватися і втекти вниз Дунаєм, та й доплив до Чорного моря і звідти особисто привіз до Царгороду переляканим грекам тяжку звістку про загибель свого війська.

До Парижу цюю звістку попереду були донесли невиразні чутки, та вони здавалися таким неймовірним безглуздям, що коли хто їх переказував, то тих вкидали до в'язниці і грозилися топити таких живцем у Сені. Нарешті, прибув до Парижу один з вельможних лицарів, що його випустив з полону султан Баєзід I Блискавичний, нехай він розкаже скрізь по Европі за турецьку перемогу. По всьому Парижу загули тоді сумні похоронні дзвони; люди тісним натовпом ішли до костьолів правити панахиди. Лунали безсилі прокляття проти бусурменів. Тодішній літописець Фруасар, з властивою йому простодушністю, додає: „Les haultes dames de France furent fort courroucees, et bien y avoit cause, car ce leur tenoit trop pres du cueur“.

На кого спадає вина за Нікопільську поразку 1396 р., де сили турецькі були так що й однакові з силами хрестоносними,--це сказати важко.

Угорські літописці [1]) винуватять сліпу зарозумілість французів; французькі літописці скидають усяку вину на мадярів, на недостачу в них справжньої відваги [2]). Але хоч-би хто-там і хоч-би що-там було причиною, Европі довелося виряднти до Туреччини силенний викуп, щоб Блискавичний султан випустив лицарство з полону. Між подарунками для султана французькі літописці згадують про норвезьких білих соколів, про реймські полотна — білі та рожеві, про пікардійські виткані шпалери, на яких було намальовано історію героя Олександра Македонського, „laquelle chose estoit tres agreable à voir à tous gens de bien et d'honneur“. Крім того, річ звичайна, послано було й грошевий переказ через генуезьких купців-банкирів, щоб вони виплатили султанові 200.000 червінців-дукачів. Султан Баєзід, перед тим, як пустити полонене вельможне лицарство, дав змогу своїм недобровільним гостям подивитися на розкішні султанські лови: брали участь у тих ловах 7000 сокільників, 6000 доїзжачих; на хортах були отласові попони, на барсах — діямантові нашийники. Все це дуже не скидалося на недавню султанську первісну, вбого-вояцьку обстанову геройських часів Османа та Урхана. Про те войовничого запалу не поменшало і в пишного султана Баєзіда Блискавичного. — „Я не братиму з тебе присяги, що ти не візьмешся знов до зброї, щоб іти проти мене“, сказав Йилдирим герцогу Івану Безстрашному, майбутньому

[1]) Туроц, Бонфіні, обидва XV в., обидва латинські

[2]) Цю думку проводять і мемуари маршала Бусіко

спадкоємцеві бургундського престола: „Ні! коли, вернувшися додому, ти не побоїшся знов піти на мене — то будь ласка, — приходь!“ Віддарунки, що їх надіслав султан до Европи на ім'я короля Франції (Карла VI), були доволі-таки своєрідні: це було повне озброєння турецького вояка (очевидячки, щоб ізнов нагадати лицарям за їхнє розбиття під Нікополем), і серед зброї було шість луків, з тятивою із людської шкури [1]).

Де-хто з лицарів помер у полоні раніш ніж викупивсь, і французький літописець передає, як зворушливого факта, що дружина сіра де-Кусі, невтішна в своїй тузі за милим супругом, послала до Туреччини свого коханого вірного лицаря, щоб він точно довідався про долю її чоловіка; і лицар, повернувшися із небезпечної подорожі, ствердив дамі свого серця сумну звістку про смерть її дружини......

Згубивши біля Нікополю 1396 самий цвіт европейського лицарства, яке, кажучи гордовитим висловом турецького хроніста, кинулося в-розтіч перед Блискавичним султаном „неначе пополошена свиняча череда, неначе вороняча зграя, що розлітається перед ясним соколом [2]), Блискавичний Баєзід І уже не почував ніяких перепон для своєї войовничої честолюбивости. Він зараз-таки вдерся в слов'янську Угорщину і спустошливо перейшов по ній, — по тій країні, де османи досі, можна сказати, ще й не бували [3]), — а тимчасом лицарі, котрі, викупившися з полону, вернули додому та й оповідали про всякі страхіття, яких натерпілися та наслухалися в Туреччині, — вони без сорома переказували при французькому та бургундському дворах султанову нахвалку, що він звоює увесь світ і погодує свого коня вівсом на престолі св. Петра в Римі, „qu'il seroit le sire de tout le monde, qu'encore il viendroit veoir Rome et feroit manger l'avoine à son cheval sur l'autel de sainct Pierre“ [4]).

До папського Риму туркам, звичайно, ще було далеко, але до православного Риму, тоб-то до візантійського Царгороду, було аж надто вже близько. — „Володарю наш! адже-ж і цеє прокляте місто ми звоюємо, либонь, легко-легесенько!“ — давно вже нераз були казали Баєзідові Блискавичному його воєводи [5]). Тепер Баєзід І захо-

[1]) . „et six arcs de Turquie dont les cordes estoient de cuir humain.. Ce n'estoit que pour refraischir la memoire de la malheureuse journee de Nicopoly“ (літопис без'іменного ченця з Сен-Дені, тодішніх часів)

[2]) „донуз кібі öркюб, карга шагіндан qачар кібі“—так висловлюється Неш-рі Бруський, з кінця XV в. Див в виданні Нельдеке—в XV томі „Zeitschr. der Deutsch. Morg Ges.“ (1861), ст 347

[3]) „Ante haec Turci nondum Hungaricas lustraverunt terras; iste fuit ingressus Turcorum in Hungariam primus“, каже угорський літописець Туроц XV в

[4]) Років за п'ядесят цю саму мову вкладали люди в уста Мехеммедові II Завойовникові

[5]) „Умід дір кі бу мал'уну дахы асанлыг-ла фетх еде-із“ — у Нешрія XV в. (вид в „ZDMG“, XV=1861), ст 345

дивсь насправжки-таки ладнатися до цієї справи. І в той час, як імператор Мануїл II особисто був поїхав до Европи клопотатися по королівських дворах про допомогу для Царгороду, турки наперед гордовито мріяли, що ось-ось наступає день, коли розлогі османські володіння, які за сто літ, відколи існує османська держава, встигли розростися із незначного удільного фригійського князівства в велику монархію з границями од північної Сирії до Дунаю, — заокругляться нарешті здобуттям Балканської столиці — Царгороду.

VI.

Тімурове нашестя. Ангорське побоїще 1402 — і занепад османської держави

І ось як-стій геть уся цяя столітня держава запалася. З Середньої Азії насунувсь новий завойовник, славозвісний Тімур-Ленґ [1]).

На початку 1400-х рр. він прибув до М. Азії і прихилив до себе сельджуцьких емірів, що їх повиганяв Баєзід І Блискавичний з їхніх уділів. На-весні 1402 р. розпочався рішучий похід проти Баєзіда Йилдирима. А Йилдирим, наче навмисне, узяв та й розсердив під цю небезпечну часину своє військо, затримавши йому платню, — і ото, з тим незадоволеним вояцтвом, вирушив проти Тімура. Знов-же й війська того, з яким Баєзід вирішив боротися проти Залізного Хромця, було не гург, коли порівняти з тими силами, що були в Тімура. Люди, близькі до Баєзіда, як зроблено було військову нараду похідним способом, верхи на конях („аяк дівани“), марно зазначали зарозумілому султанові його очайдушність і ті сумні наслідки, що можуть скоїтися через зустріч із сильнішим ворогом.

28 липня 1402 року одбулася битва між османами та Тімуром під Ангорою (Енґюрю), на тій самій рівнині, де колись Помпей був розбив Мітридата Понтійського.

Султанові Баєзідові І Йилдиримові, здається, й на думку не спадало, що Ангорський бій може вийти для нього фатальним: маючи взавтра битися, він дозволив собі найлюбішу розвагу східніх володарів — лови [2]); в деякій мірі можна-б це виправдати, знаючи східне міркування, що лови, мовляв, то теж собі ніби маневри [3]). А другого дня побито було Баєзіда І на-голову. Сербські загони, під проводом султанського свояка Стефана Лазаревича, виявили тієї днини свою якнайщирішу вірність і не жалували себе, аби дати Баєзідові перемогу.

---

[1]) Про Тімура див „Ист Персіи“, т III, 1 (1915), ст 17-26 та ст 52-55

[2]) Подробиці—в ибн-Арабшаха (Тімурова дієписа, та не Тімурового прихильника) і в грека Дуки XV в

[3]) „Хто полюс, той ніби привчає себе воюватися“, каже Кочубей Ґьомюрджінський XVII в (див дисерт. Смірнова про нього, Спб. 1873, ст. 74).

„А вже-ж голота тая маху не дала!“ здивований озвався про сербів сам Тімур [1]). За те зрадниками показали себе сельджуки; побачивши своїх емірів серед Тімурового війська, вони завернулися проти османів та й заходилися їх рубати. Побитий до-останку, Баєзід-Йилдирим попавсь у полон, — і вже одтоді не судилося Блискавичному султанові знов сісти на престолі.

Цю славетню Ангорську битву 1402 р. між двома великими „світодержцями“ народня пам'ять заквітчала силою оповіданнів, правдоподібних і зовсім неправдоподібних. Ще й досі переказують анекдота [2]), що от, мовляв, у полоні дали Баєзідові їсти, а собака, підкравшись, потяг його їжу, то султан саркастично зареготався й мав сказати: „сьогодні всеньку мою харч зміг понести в роті собака, а вчора сотні верблюдів не могли її підняти“. Анекдот пристосовано до Баєзіда не погано: вигадка ця не погано показує на марність земної величности; тільки-ж, звичайно, правдивість такої події історично не можна довести [3]). Навпаки, і турецькі й візантійські історики свідчать, що переможець-Тімур прийняв свого царевінчаного бранця з як-найвищою пошаною, посадовив у своїм шатрі на килимі поруч себе, пригостював достойною трапезою і силувався був розважити його в його безталанній долі. В їхній розмові, дійсно, зачеплено було звичайну для Азії XV в. суфійську думку про те, що вся земна велич — то мана, і, дивлячись на хороблйві подагричні рухи свого бранця (бо в Баєзіда була сильна подагра), Залізний Хромець задумливо проказав: „Недовідомі шляхи Божі!.. З мене — кривоногий каліка, ти — спаралізований (бір аксак бен, ве бір кӧтюрюм сен), і мені-кульгавому Бог довірив панування над світом од Індії до малоазійського Сівасу, а то-

---

[1]) „Дервішан тeqсір не-кярденд“—у Нешрія з кінця XV в, вид Нельдеке в „Z. D M G“ XV (1861), ст 363.12-13 (передруковано в хрестом В Д. Смирнова „Образцовыя произведенія османской литературы“, Спб 1903, ст 21 21) Цікаво, що тут тюрк Тімур балака мовою п е р с ь к о ю звичайною, щоденною мовою Залізного Хромця була турецька (джагатайська), і ця перська фраза мабуть чи не свідчить, що йому було трохи ніяково, або що не хтілося йому похвалити ворога тією мовою, яку й той розумів Хоч і то правда. Тімур узагалі залюбки вдававсь до перської мови й тоді, коли хтів висловити найвищу похвалу Пор нпр його „хуб!“ („гаразд!“) в розмові з алепськими арабськими вченими—у алепського історика ибн - Шихне 1348-1412 під р 803=1401 (на полях егип вид ибн-аль-Асіра 1873, т IX, ст 215)

[2]) Я чув цього анекдота од одного з людей Ангори Не згадаю, чи був він десь друкований У кожному разі анекдот цей — бродячий, відомий іще перед Тімуром і Баєзідом літ більше, як триста. В „Сіясет-наме“ сельджуцького міністра Низамольмолька XI в (париз вид ст 15-16) цей анекдот притулено до саффарида Амра ибн-Лейса. Див мою „Історію Персії“, т I, ст. 70 (К. 1923, вид Укр Акад Н)

[3]) Може бути, приводом на те щоб притулити цю бродячу вигадку до Баєзіда, був той факт (подає його історик-грек Халкоконділа XV в; а немає його в турецьких істориків), що Тімур, вдершися до М Азії і вимагаючи покори од Баєзіда (ще перед Ангорською зустріччю), ставив поміж иншими умовами й таку, щоб Баєзід надіслав йому провіянтного каравана на 2000 верблюдів, навантаженого олією.

бі-паралітикові — од Сівасу та й аж до Угорщини!.. Десь ув очах Божих панування над цим світом — то ніщо". Незабаром Тімур сказав перевезти до Баєзіда з Бруси ще й жінку його Оліверу; тільки-ж, попереду він присилував її перейти на мусулманську віру, а вже-ж доти вона, сербська царівна, могла вільно визнавати в харемі христіянську віру своїх батьків, разом із своєю дочкою [1]).

Як був спробував Баєзід Йилдирим утікти, Тімур побачив, що тра збільшити догляд, особливо на переїздах. Народній переказ якнайохітніш спиняється на оповіданні про те, що Тімур возив Баєзіда Йилдирима за собою в з а л і з н і й к л і т ц і. Що-правда, залізна клітка не була чимсь надзвичайним, нечуваним, лютим. Це був закритий паланкін з заґратованими вікнами; так перевозили політичних арештантів іще в Візантії [2]); котрі близчі до події історики XV в., чи будуть то візантійці, чи османи, вони згадують про залізну клітку геть байдужно, як про звичайнісіньку справу [3]); і то вже аж у Европі зробили з тієї клітки щось дике й страховинне. Про те удари для самолюбства, які раз-по-раз доводилося одтерплювати гордовитому султанові серед свого невільницького життя, під'їли йому здоров'я, і найблизчого-таки року по Ангорській битві Баєзід I Блискавичний і помер, у полоні (1403).

Отак — з їдного вдару — завалилася османська, недавно об'єднана держава. Тімур, для інтересів політики, поновив дрібні турецькі м а л о а з і й с ь к і к н я з і в с т в а, і таким побутом столітня праця династії Османа I пропала дурно. Балканський півострів почув себе незалежним од Малої Азії. Навіть Баєзідів свояк і приятель, сербський деспот Стефан Лазаревич, дещо виграв серед нового стану речей: вернувшися з Ангорської битви, він одібрав од Угорщини Білград і зробив там свою сербську столицю [4]). А сусідня Візантія з Царгородом могла на де-який час вільно одсапнути: її звоювання було одкладено ще на півстоліття.

---

[1]) Про це говориться в „Зефер-наме" (закінч 1425) Тімурового історика-перса Шерефеддіна Алія Йездського

[2]) Це видко напр з візантійського історика Пахімера (пом бл 1310).

[3]) Пор напр оповідання про залізну оцю клітку (κουβούκλιον ἐκ σιδήρου) у грека Георгія Франдзи (I, розд 26) Або у турка Нешрія XV в, що черпав з давнішого літописця Ашик-паша-заде „Тімур загадав зробити паланкіна (тахтреван) наче клітку (қефес), перевозили того паланкіна, приладнуючи поміж двома конякамп, і в переїздах посувався він попереду Тімура (чит. önünde"), а як приставали на спочинок, то Тімур казав ставити того паланкіна перед своїм шатром". Див кінець розділу „Qудум-и Тімур-и Ленґ иля р-Рум' у Нешрія (вид в „Z D. M G." XV, 1861), ст 367 Замість надрукованого „елінде" треба читати „öнюнде", як у Ашик-паша-заде.

[4]) Див сербське житіє Стефана Лазаревича, що видав А. Н Попов в „Изборникѣ славянскихъ и русскихъ статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи", М. 1869, ст 111 та 117.

VII.

Байка про Тімурове християнство

Той, хто звалив османську державу, грізний тюрк-Тімур, нехотячи притяг до себе позаочну гарячу вдячність европейсько-християнського світу.

В далекій західній Европі з Тімура, Баєзідового переможця, зробили попросту християнина, та ще й побожного: не вірилося, щоб бусурмена-турка звалив такий самий бусурмен-турок. Історики-европейці—тії, правда, не могли доходити до такого погляду, бо вони, будь-що-будь, доволі непогано розбірали Тімурові діяння. А от звичайна европейська публіка—вона оповила особу Тамерлана („Тамбурлана“) всякими християнськими добрими ознаками та й наділила йому лицарську любов до Христа-Спасителя. На тему про „християнина Тамбурлана“ та „поганина Байцета“ писалися не тільки белетристичні оповідання, ба й складалися театральні пієси. Тії пієси дійшли в XVII в. аж до Москви,—і „Темиръ-Аксаково дѣйство“ виставлялося німецькою трупою пастора Грегорі перед царем Олексієм Михайловичем 1672 р. Ба навіть за Петра Великого—трупа Кунста й Фірста 1702 р. виставляла оту саму „комедію о Баязетѣ и Тамерланѣ“. Грали її на сцені навіть 1742 р. в московській госпитальній школі.

В близькому од Азії візантійському Царгороді спочатку не надто хилилися до того, щоб ідеалізувати Тімура по-над міру, бо Мала Азія, яку він зруйнував, то-ж була земля далеко не вся мусулманська: скрізь там жили християни-греки,—і свіжі враження од переходу Тімурових орд промовляли не на користь йому. Самісінький віршований „Плач Тамерланський“=„Θρῆνος περὶ Ταμορλάγγου“ 1403 р. чого вартий! [1]) Навіть півстоліттям пізніш історик-грек Дука, даючи картину того, як пересувалися Тімурові воїтелі по Азії, малює тую картину дуже не святими фарбами: „Посуваючись од міста до міста, вони так сильно спустошували покинуту країну, що вже ніде не було чути ані собачого бреху, ані півнячого кукурікання, ані дитячого плачу. Отак як рибалка, витягаючи волок з водяного глибу на землю, загрібає ним геть усе, що трапляється: і великі риби, і малі, і дрібну молявку, і черепашки,—отак і вони збезлюдили всеньку Азію» [2]). А отже-ж і в

[1]) Цей Θρῆνος — позначна пам'ятка, складена простонародньою грецькою мовою, що дійшов він до нас у рукопису 1403 р, критично його видав С Д Пападимитріу в „Лѣтописи Ист-Фил Общ при Новоросс у-тѣ“, візант відділ II (Одеса 1894) ст 172-177 Там 93 стихів, вони без хитрощів-мудрощів дають оповідання про те, як Баезід Йилдирим мусів зняти з Царгорода облогу, бо довідався, що до Азії вдерся Тімур, і як його Тімур переміг по-під Ангорою (1402), та який жах навели на М Азію Тімурові полчища

[2]) Дука, в бонн вид ст 77.

Царгороді не міг-таки не залишитися добрий спомин за Тімура як за людину, що принесла визволення од неминучої османської біди, якої не спромоглися були одбити найхоробріщі лицарі Европи. Імператор візантійський Мануїл II Палеолог (1391-1425),—а він безперечно не мав нахилу складати надто високу ціну будь-якій мусулманщині [1])—присвятив свої літературні вільні години образові Тімура, що, мовляв, він стався знаряддям для Божого Промислу; — і ото-ж імператор висловив цю ідею у своїй „иѳопії", тоб-то філософсько-моралізаторському трактатові: „Що міг би сказати Тамерлан переможеному Баєзідові" [2])?

Позначна річ — що християнський погляд на Тімура, знищителя османського, як на християнина, передався видко й до самих османів. Принаймні, в XVII столітті, один з-поміж їхніх політичних письменників 1640-1648 р. [3]), оповідаючи про те, що кримські хани ведуть рід свій ніби-то од Тімура, каже: „Той, кого взивають Тімур, був татарин. По-за межами Персії є татарське плім'я, що зветься узбеки; ото-ж із їхнього роду й вийшов той мізерний хромець, що його звуть Тімур... Тімур був ґяурський падишах. Подолавши падишахів іслямських, поодбирав він од них їхні володіння. Згодом діти його поробилися мусулманами". Воно правда, можна було-б дати для цих слів вимушене толкування, що, мовляв, під терміном „ґяурство" письменник-турок розумів мусулманське-таки визнання, тільки шиїтське. Але певніша річ, що він, дипломат той, мавши зносини і з европейцями, любісінько міг засвоїти їхню ходячу думку про те, що Тімур ніби належав до християн.

б) XV-й вік, перша половина. Туреччина після Тімурового нашестя, аж доки запанував Мехеммед II Завойовник (1451).

Султани, котрим довелося одновляти те, що розладилося через Тімурове нашестя, а тоді повести турецький народ на Царгород, були отакі:

Мехеммед I Челебій . . . . 1402-1421.
Мюрад II . . . . 1421-1451.
Битва під Варною 1444

[1]) Мануїлові II Палеологові належить дуже докладне полемічне писання проти мусулманської релігії „Διάλογος περὶ τῆς τῶν χριστιανῶν θρησκείας πρός τινα Πέρσην", що виникло із справжньої розмови-полеміки, яку Мануїл II мав 1390 р. в М Азії з одним мусулманским мюдеррисом. Див. K. Krumbacher: „Gesch. der byz. Litter". (Мюнх. 1897), ст 111-112

[2]) Крумбахер (1897), ст. 491.

[3]) Див у В. Д. Смирнова: „Крымское ханство подъ верховенствомъ Оттоманской Порты до начала XVIII в." (Спб. 1887), ст. 301-302.

Мехеммед II Завойовник. . . . . .1451-[1481].

Тімур ударив по османській династії як настрашніш (1402), та-ле-ж це все було тільки тимчасовим епізодом.

II.

Нове „збіраннє землі турецької“; Мехеммед І Челебій (1402-1421). Боротьба проти братів та малоазійських емірів. Релігійно-соціяльні дервішські заколоти. Намагання миритися з франками та приятелювання з Візантією.

Тімур одійшов. Самостійне існування одновлених через Тімура удільних малоазійських сельджуцьких династій тяглося, по суті, тільки чверть століття; а тимчасом османська династія очуняла од болючого вдару. Одному з-поміж синів Баєзіда І-го — Мехеммедові І Челебієві (тоб-то Лицарському, 1402-1421)[1]) пощастило, одбувши тяжку боротьбу проти своїх братів (1402-1413), сяк-так знову збити османську державу до купи — і на території Малої Азії, і на Балканському півострові із столицею Адріянополем — хоч усе в поменшених розмірах.

На Балканському півострові територіяльні втрати османів, як народности, були не такі вже й великі, і безладдя туди вносилося через боротьбу поміж самими османами, а не через якісь-там християнські повстання та одпадання. Для чималої частини завойованих у XIV віці християнських земель політичний сепаратизм був тепер по-над силу. У Болгарії, приміром, допомогла туркам тая „тімарна“ (= „вотчинна“) система, яку вони там були запровадили: вони ж бо в XIV в. були пороздавали завойовану сільську землю людям служивого мусулманського військового стану, „спагіям“, щоб вони нею орудували, як мусулманські поміщики-феодали; — і тепер тая феодальна система не дала й спромоги на те, щоб християни спробували тут політично одпасти од османів. Політичне завдання Мехеммеда І-го Челебія на Балканському півострові звелося, побільше, на те, щоб усунути двох своїх супротивників-братів. Кожен із них, один по одному, засівши в столичному Адріянополі, намагавсь бути султаном[2]), і тим побутом вносився розбрат у саму династію османів. Дотого й инчі сини Баєзіда І знесилювали династію чварами на Малоазійському півострові. Та к 1413 рокові Мехеммед Челебій ставсь єдинодержавним володарем османських земель на Балканах і поодкидав инших братів у Малій Азії із свого шляху[3]).

---

[1]) Що має визначати слово „челебі“, про те існує чимала література. Див. в мене в „Исторіи Персіи“, т III (1915), ст 273-274

[2]) До 1411 р (=814) Адріянополем і Балканами володів брат-Сулейман (його однак якось не називають „Сулейман І“, хоча фактично він, серед суперників, і був головчий османський султан). Од 1411 до 1413 р столицею Адріянополем володів і на султанство претендував брат-Муса.

[3]) Стислий, критичний виклад цілого ходу тих усобиць див. на початку статті В. Д Смирнова „Султанъ Cyrîscelebes“ у „Зап. Вост. Отд. Арх. Общ“ т. XVIII (Спб. 1907), стор. 1—7.

Однак перемога над братами зовсім іще не визначала, що Мехеммед І Челебій запанував над цілою Малою Азією, де — як сказано — панували одновлені через Тімура князівські сельджуцькі династії. Іхнє озвірення проти османської династії доходило до того, що, наприклад караманський емір, найдужчий із декархів (м. Конія — його володіння), напавши на Брусу, витяг трупа Баєзіда І Блискавичного з домовини та й спалив оті його тлінні зостанки[1]). Правда, османи покарали за це еміра, вдершися в його володіння, і він мусів був заприсягтися, що додержуватиме спокою. Але на договори чи то з ним, чи то з иншими сельджуцькими емірами не надто можна було покладатися. От, той самий караманський емір, списавши такого договора, заразісінько був кинув люте слово, що, мовляв, ворожнеча його коліна проти османського — незгасима, вона — „мин аль-маһд иля л-ляһд" = „од колиски — та й аж до смертної знемоги" [2]).

Окрім боротьби проти братів та своїх сусідів-сельджуків довелося Мехеммедові І Челебієві видержати важку внутрішню боротьбу проти збройного революційного руху, що набрав релігійно-соціяльного характеру. То було демократичне повстання дервішів (1415-1418), і теє повстання знайшло в поруйнованих од війни областях як-найсприятливіший ґрунт. Духовним головою революціонерів-дервішів був суфійський шейх, учений улем-письменник Бедреддін Сімавна-оглу; він дістався до Туреччини з Персії, пересуваючися за Тімуровими військами; був з нього військовий суддя в Адріянополі під той час, як у тому місті ще не визнавалася влада Мехеммеда І Челебія; а тоді — перейшов Сімавна-оглу до Малої Азії. За ватажків-агітаторів були його найближчі вченики, ентузіяст смирнець Бӧреклюдже Мустафа (приятель одного християнського пустельника)[3]) та колишній жид, Торлак Кямаль[4]). Іхня демагогічна проповідь про рівність усіх релігій (мусулманської, християнської, жидівської), про рівність усіх гро-

---

[1]) Див. в візантійця Дуки XV в. (розд XXI) і в османських істориків XV та XVI в

[2]) Турецький історик Нешрі цітує це книжне прислів'я по-арабському, як і багато инших (порівн виписки в Гаммера: „Hist. de l'emp Ottom" II, 1835, стор 169, 171), але насправжки караманський емір висловився був, мабуть-таки, не покнижному, а простіш і чисто по-турецьки.

[3]) У грецькій передачі в Дуки XV в. ім'я його пишеться Περκλιζία Μουσταφά.

[4]) „Торлак" по-турецьки визнача „бродячий чернець". Той малюнок „Торлака" XV в., який подано на ст. 32, ми беремо з 94-ої сторінки дуже рідкої книжки XVI в (вона є в східньому відділі бібліотеки Української Академії Наук). Vitae et icones sultanorum Turcicorum, principum Persarum, aliorumque illustrium heroum heroinarumque, ab Osmane usque ad Mahometem II....., ex Constantinopoli imp. Ferdinardo oblatae.. a J. J. Boissardo Vesuntino, Франкфурт на Майні 1596. На ст 95-99 тієї книжки оповідається цікава картина дервішського „торлацького" життя-буття

Торлак XV в.
(до історії комунізму в Туреччині; див. ст. 31, прим. 4).

мадських станів, про неминучу потребу поділити приватну багатирську власність поміж усіма вбогими людьми, захопила широкі маси зубожілого простого люду, як мусулман, так і чужовірців. Випадково, цей демократичний (навіть комуністичний) релігійно-реформаційний рух у Малій Азії (почасти й на Балкані, од Волощини до Македонії) збігся з початком народнього реформаційного руху **гуситів** в Европі [1]). Тільки-ж, не вважаючи на безліч аналогій та радикальних па-

[1]) Івана Гуса спалено на Констанцькому соборі р. 1415 (6 липня), а його приятеля Єроніма Празького — 1416 р. (20 травня). Початок збройного двацятилітнього гуситського повстання — 1419 (всенароднея процесія в Празі 30 липня).

ралелів, що їх можна було-б попереводити тут і там, жадного генетичного звязку поміж ними встановити нема змоги. А приборкало турецьке правительство цю дервішську соціяльно-релігійну ворохобню, хоча й з великим напруженням сил, та безмірно швидче, ніж німецьке правительство змогло придушити рух гуситський. Мустафу Бӧреклюдже, оцього — мовляв — турецького Жижку, разом з його прибічниками подолало правительственне військо (1416) по кріваввій битві під Смирною; розіп'явши на двох перехрещених дошках, його примістили на верблюді та й провезли привселюдно, перед усіма, в Ефесі, а тоді скарали на смерть. Тӧрлака Кямаля незабаром після того було розбито коло Магнесії. А самому Бедреддінові Сімавні-оглу завдано поразку на европейській території, в Македонських горах, — здається, р. 1418, як не пізніш.

Рік, коли скарано Бедреддіна Сімавна-оглу на смерть (себ-то придушено й отой революційний заколот), Гаммер вираховує тільки приблизно після літа 1416 р (Див його «Histoire de l'empire Ottoman», т II, Пар. 1835, ст. 473 та ст. 186, пор 157).

Але J. Zinkeisenn: «Geschichte des Osmanischen Reiches», т. I (Гота 1840, ст. 481-482) виставив основні міркування, що подію цю треба однести на рік 1418, або й 1419-ий. Мабуть чи не за ним ідучи, поклав дату «1418 або 1419» так само й Herzberg в Онкеновій серії (рос. перекл. «Исторія Византіи» Спб 1897, ст. 533)

K. Brockelmann «Geschichte der arabischen Litteratur», т. II (Берл 1902, ст. 224), спираючися на хиткі пізні тезкирати, без усякої критики датує Бедреддінове скарання 1415 р., — як бачиться, він навіть не заглядав ані в Гаммера, ані в Цинкяйзена

N. Jorga: «Geschichte des Osmanischen Reiches», т I (Гота, 1908, ст. 374-376), який зрештою нічим не показав, щоб він вивіряв це питання наново, без мудруваннів зважується вмістити в один рік, а саме 1416, геть усе і початок руху, і смертну кару для всіх трьох його проводирів.

Нам доведеться ширше спинити свою увагу на Бедреддіні Сімавна-оглу в иншому місті (в історії турецького письменства поч XV в)

Джерела для студіювання релігійно-соціяльної революції, яку викликав Бедреддін Сімавна-оглу, це — те, що повідає грек Дука в серед XV в (Бонн 1834, ст. 111-115)[1], турецькі історики вже в кінці XV в. (Нешрій, Ідріс — невид.) та ще пізнищі турецькі компілятори XVI в (Алій-Челебій, Са'деддін). І Гаммер і Цинкяйзен вичерпували ції джерела. В антологічних усезбірках літературних життєписів, що ними користувавсь Брокельман («Аш-шаqâиq ан-Но'mâніййе» і ин.), є варіянти (та й дуже не-нецікаві) для біографічних звісток про Сімавна-оглу; тільки ж, як і слід ждати, автори тих життєписних всезбірок не мають на думці стежити за тим соціяльним рухом, що його викликали ідеї та проповідь Сімавна-оглу.

---

[1]) Треба в нас поправити друкарську помилку на ст. 31 і читати: Περκλιτζία Μουσταφᾶ.

Не дивниця, що, терплячи од тяжких унутрішніх заколотів, Мехеммед І Челебій не виявляв завойовничих тенденцій ані в бік Европи, ані в бік Царгороду.

Венеціянці, — а вони володіли берегами Албанії, що-найкращими частинами Пелопонесу та більшістю островів на Архіпелагові,— вони зараз-таки, як Мехеммед Челебій остаточно переміг братів-супротивників, р. 1414 вирядили до переможця - султана послів з поздоровленнями і добачали в його особі „прекрасну людину, що дуже любить Венеціянську республіку“[1]). І їм не довелося змінити таку свою думку навіть за два роки, дарма що тоді здавалося, ніби війна вже буде неминуча, бо венеціянці страшну шкоду були вчинили Мехеммедові І Челебієві. А саме, в травні 1416 року, біля Галіполі, як захтіли були венеціянські кораблі перепливти протокою, щоб набрати собі в гавані води про запас, — як-стій, турецький флот, силою в 32 кораблі, перегородив їм дорогу та обсипав хмарою стріл. Зчинилася бійка, турецький флот було розбито; половина його дісталася в полон до венеціянців; корабельний екіпаж венеціянці винищили вкрай (там були побільше греки - ренегати, не природні османи: з тих були моряки не надто ще путні); голова турецького начальника, як трофей, прикрасила собою ніс венеціянського корабля[2]). І будь-що-будь — султан Мехеммед І Челебій з'умів переламати себе, не дав волі гніву, і за які-небудь два місяці він уже приязно приймав у себе посла од Венеціянської республіки[3]).

Ще краще ладнав султан із візантійцями. — „Ἕλλησι μέντοι φιλία ἦν αὐτῷ διὰ τέλους“ = „Для греків була в нього постійна приязнь“, підкреслюють візантійські історики XV в.[4]). Адріянопільський двір султана Мехеммеда І Челебія та Царгородський двір старого імператора Мануїла II Палеолога перебували між собою в як-найкращих стосунках: султан титулував імператора „татком“, а той його „синком“[5]).

[1]) „Humanus homo et diligit multum nostrum dominium, — цю цітату з документа наводить Йорґа („Gesch. des Osm. Reiches“, I, 1908, ст. 362).

[2]) За адмірала в венеціянців був Пієтро Лоредано. Його доповідь сенатові про знищеня турецького флоту коло Галіполі 1416 не раз видавалася в світ друком (і цитувалася по історіях Венеції) Візантійці XV віку Халкоконділа, Франдза й Дука — всі тройко оповідають про це понищення турецького флоту. Але в турецьких істориків цей факт замовчано — навряд, щоб навмисно: попросту писали вони пізно, вже як багато де-чого пішло в непам'ять

[3]) Про це замирення див окрім венеціянських джерел — у грека Франдзи XV в. (Бонн 1838, ст. 89) та в Халкоконділи (Бонн 1843, ст. 202).

[4]) Це каже Халкоконділа (Бонн 1843, ст 183) і підкреслює це частенько (ст. 202, 204, 217). Таке саме каже і Франдза (Бонн 1838, ст. 89-90), і Дука (Бонн 1834, ст. 124).

[5]) «Εἴπατε τῷ ἐμῷ πατρὶ τῷ βασιλεῖ τῶν Ῥωμαίων: εἰμὶ καὶ ἔσομαι ὑπήκοος αὐτῷ ὡς υἱὸς πρὸς πατέρα», сказав Мехеммед Челебій найпершому таки візантійському послові, що прибув до нього з Царгороду. Дука (Бонн 1834), ст. 97, ще див. ст. 118, 119.

Вони не раз стрічалися, бували в хлібосолі [1]). Для Царгорода, що за царювання Баєзіда I Блискавичного був аж стомивсь, царюванне Мехеммеда I Лицарського було дуже одрадісним часом перепочивку [2]).

До миролюбства хилитися міг Мехеммед I Челебій не тільки через політичну мудрість, ба ще й через людяну та джентльменську свою натуру. Візантійські письменники гаряче одзиваються і про особисту благородну лицарську вдачу в Мехеммеда I Челебія [3]). Однаково прославляють його особу й турецькі історики.

Ще-ж турецькі історики поміж заслугами султана Мехеммеда I Лицарського зазначають і його світлу любов до письменства. Коло його двора в Адріанополі жили і арабські й перські не аби-які письменники; один із їх, араб ибн-Арабшах (1389-1450), дуже відомий дієпис Тімурових подвигів (ворожий, правда, проти Тімура), геть аж до самої смерти Мехеммеда I Лицарського був у нього за довіреного секретаря [4]). Жив за Мехеммеда I й під його покровом, тільки не в Адріанополі, а в Малій Азії, видатний турецький поет хекім-Шейхій (він пережив султана). Шейхій написав сатиричну «Книгу ослів» і збагатив турецьке красне письменство своїми переробками славнозвісних перських романтичних поем Нізамієвих XII-XIII в. Історія турецького письменства (Алій-Челебій XVI в. та ин.) вважає, що, тільки од царювання Мехеммеда I Челебія починаючи, зайнялася для турків ясна зоря майбутнього виблиску їхньої власної турецької словесности, і що в попередньому XIV віці письменська творчість у османів, в їх рідній турецькій мові, була і не рясна і не значна. Правда, на думку европейських орієнталістів, зневажливий погляд турецьких книжників на турецьке письменство XIV в., принаймні на теє письменство, що розвилося на-прикінці того XIV в., треба в де-якій мірі вважати за пересаду. Але, певна річ, не можна одкидати того факту, що османська нація допіро в XV віці, вже після Тімура, почала достойно виявляти в своєму письменстві тую снагу, яка явилася наслідком злиття й поєднання елементу турецького з повойованими культурними елементами грецькими та слов'янськими. Бо турецький народ за Мюрада I та Баєзіда I Блискавичного, поволі повбиравши в себе та й об'єднавши мусулманською релігією оті культурні грецькі

---

[1]) Дука, ст. 102-103 (обід одбувається на імператоровому кораблі).

[2]) Цю ідилічність стосунків поміж візантійцями та турками за Мехеммеда I Челебія особливо драматично одтінив Дука сумовитим, пророчим додатком: „Стогнала тільки Доля греків, передбачаючи те, що далі буде“ = „Ἡ δὲ Τύχη τῶν Ῥωμαίων ὁρῶσα τὸ μέλλον ἔστενε“ (ст. 128).

[3]) Хвалебні уваги про вдачу Мехеммеда I Челебія див. в Халконділи ст. 203, у Франдзи ст. 90, у Дуки ст. 124.

[4]) K. Brockelmann: «Gesch. der arab. Litter.», II (1902), ст. 29.

та слов'янські елементи з їхньою звичкою жити літературно, цілком підготував ґрунт для свого власного письменського життя, — і отож у XV віці воно й виявило себе як слід, та ще, здається, й не безо впливу од тих письменників перських, котрі потяглися до Малої Азії разом із Тімуровим нашестям.

III.

Мюрад II (1421-1451). Внутрішнє об'еднанне Туреччини. Благородна натура Мюрада II та його терпимість супроти чужовірців. Турецький двір слов'янщиться Невдатна облога Царгороду 1422; новий імператор Іван VIII Палеолог шукає приязні Мюрада II. Загально-европейські зусилля дати туркам одсіч, Луцький з'їзд 1429 р. Турки одвойовують Солунь од венеціянців, 1430. Флорентійська унія 1439 р. Політичні її з'обов'язання перед сходом; кардинал Джульяно Чезаріні підготовлює Европу до хрестового походу проти турків.

Наступник Мехеммеда-Челебія, син його Мюрад II (1421-1451) устиг понищити (1426-1428) трохи чи не всі тії удільні династії Малої Азії, котрі був одновив Тімур. Отже, хоч найважніший уділ - суперник був іще при силі [1]), османська держава за Мюрада II сталася, можна сказати, вже мало не єдиною монархією, досить міцно звязаною в своїй середині, і тим — знову дуже поважною для сусідів.

Особиста вдача нового султана, Мюрада II, здавалося-б, забезпечувала і Царгородові і европейцям як-найприязніше співжиття з сусідами - турками. Мюрад II багатьма сторонами нагадував батька свого, Мехеммеда I Лицарського [2]). Людина благородна, щира, вірна даному слову, дотого тихомирної вдачі, він навіть був намагавсь утекти, наче дервіш, од світської суєти. Релігійна та національна нетерпимість була Мюрадові II чужа. Отак як його дід Баєзід I Блискавичний, мав і султан Мюрад II дружину-християнку з васально-царівської сербської династії. «Благовірна цариця Мара», оця його жінка, і в заміжжю бувши, вільно держалася своєї батьківської віри [3]). Балакали при Адріянопольському дворі далеко не по-турецьки: сербська мова, отая рідна мова сербів-християн, а ще більш — добровільно новонавернених ренеґатів, любісінько лунала при дворі, як щоденна, поруч теж грецької. Один полонений трансильванець (т. зв. «Мюльбах-

---

[1]) Цей найдужчий уділ, неприхильна Караманія (де м Конія), ще й за дальшого султана залишавсь, як осібне князівство, і вважавсь був за непереможну твердиню. „Мюльбахський студент" (про нього див. низче, ст. 43) наводить у своїх записках тодішнє турецьке прислів'я: „Караманське емірство до скінчання світу достоїть" (ст 10·20, Базель 1543).

[2]) «Doulce personne, benigne et large de donner seignourie et argent», характеризує Мюрада II тодішній подорожній француз де-ля Брокіер (вид Шефер, Пар. 1892, ст. 181).

[3]) Панував тоді над Сербією замість покійного Стефана Лазаревича (пом. 1427) його небіж Юрій Бранкович. Мара була його дочка.

Турецьке жіноцтво
(З опису турецької імперії Ріко XVII в., із польського перекладу 1678 р.).

ський студент», що його захопили турки підчас забігу в мадярську область (1438 р.), підкресливши, що столиця-Адріянопіль, переповнена представниками підбитих національностей, зовсім не має турецького характеру, додає: «Та й при дворі самого султана, хіба, в ряди-годи можна почути турецьку бесіду, ввесь бо двір і більшина вельмож складаються з віроодступників, що зберігають свою мову» [1]). Державні папери видавалися і по-турецки, і по-сербськи, і по-грецьки. Супроти грецької нації ставивсь Мюрад II дуже прихильно; з теплим почуттям це засвідчив тодішній історик-грек Франдза, значний вельможа при візантійському Царгородському дворі [2]).

---

[1]) «In curia ipsius regis vix aliquando idioma Turcorum auditur, eo quod tota curia et major pars magnatorum ex renegatis illius idiomatis congregata existat». Див. «De moribus Turcorum» Мюльбахського студента, розд. VIII (= за текстом у III частині видання Бібліандрового перекладу Корана, Базель 1543, ст. 18: 41-43).

[2]) Франдза, Бонн 1838, ст. 211. Ще прихильніш — чавіть у уніята-Дуки (Бонн 1834), ст. 229 (розд. XXXIII).

Хід подій складавсь одначе так, що султанові Мюрадові II судилося протягом мало не всенького свого трицятилітнього царювання дуже серйозно воюватися проти сусідів-християн, а кінець-кінцем, по де-яких військових невдачах, пощастило йому дати Европі XV в. науку не згіршу од тієї, що колись був дав Баєзід I Блискавичний під Нікополем.

Перша війна, яку довелося розпочати султанові Мюрадові II, заразісінько після запанування, то була війна проти греків, і вона тісно звязана була з його запануванням (1421). Старенький імператор царгородський Мануїл II Палеолог, що доживав уже свого віку, замислив був допомогти контр-претендентові Мюрада II. Щоб помститися на візантійцях, Мюрад II, на другий рік свого царювання, пішов походом проти їх та й став облогою круг Царгороду, маючи на думці звоювати його (1422). Облога, про те, пішла невдатно; не допомогла Мюрадові II й новинка в обложній справі, незграбні гармати. Війська його розпочали 24 серпня 1422 р. приступ, та зненацька, вздрівши на фортечному мурі Пресвяту Діву Марію, в фіолетових шатах та в промінистому сяйві, вжахнулися і, в забобонному страху, поспішилися втекти перед цим небесним знаменням [1]). Міжусобний заколот, що викликали в Малій Азії підіслані візантійці, не дозволив Мюрадові II знову розпочати облогу, — і все те заповзяття зійшло на ніщо.

Хоч Царгород, таким чином, залишився в руках у візантійців і хоч султан Мюрад II наладнав зовсім мирні відносини з новим імператором (Іоаном VIII Палеологом, 1425-1448), та проте всенька Европа, всі її монархи, в кого тільки були інтереси на Балканах або по-біля Дунаю, мусіли були насторожитися.

Року 1429 одбувся з'їзд европейських монархів у Луцьку (на Волині) на території Великого князівства Литовського. На з'їзді тому були присутні: литовсько-руський князь Витовт, польський король Ягайло, німецький імператор Сіґізмунд, король Данії Ерик VII, маґістри пруський та ливонський, хан кримський із Ґіреїв (він — Витовтів васал, нещодавно настановлений, та ворог Туреччини) [2]), господар молдавський, папський легат і посли од грецького імператора Іоана VIII Палеолога. Конгрес цей зібравсь почасти на те, щоб з'ясу-

---

[1]) Щире, повне наївної віри оповідання про Царгородську облогу 1422 р, дав самовидець Іоан Кананос. Його «Διήγησις» видано в бонському «Corpus scriptorum historiae Byzantinae» (1838, ст. 455-479, укупі з літописом Франдзи XV в.), а знов видано в Міня в «Patrologia Graeca», т. 156 (61-81). Про Кананоса див. в Крумбахеровій «Gesch. der byz. Litter.», 1897, ст. 300-301

[2]) До 1420 р. осібного ханства кримського не було: Кримом володіла Золота орда.

вати де-які питання середньо-европейської політики [1]). А найбільше — зібрані на Луцькому з'їзді 1429 р. европейські монархи обмірковували, яким способом спільно їм виступити проти близької османської небезпеки, що насувалася та й насувалася. Німецький імператор Сиґізмунд (він-таки й король Угорщини, давній утікач з-по-під Нікополя) мав під той час військові нелагоди з турками на Дунаї; постали ті нелагоди почасти через справи румунських областей — Волощини та Трансильванії, почасти через справи сербо-угорського погряниччя, з м. Білградом, що недавнечко знов перейшов од сербів до угорців, а турки хтіли його назад одібрати [2]). В оцих сутичках із турками наприкінці 1420-их років мадяри (у спілці з поляками, литово-русами, генуезцями, ломбардцями, то що) далеко не були переможцями. Разом із тим члени Луцького конгресу 1429 р. могли знати, що допіру розпочатая поміж Венеціянською республікою та турками війна за право володіти Дарданельською протокою й Солунню (Салоніками) так само, очевидячки, хилиться на користь османам, а тому для Европи подумати про дальші можливі небезпеки — діло невідкладне.

Поважних наслідків Луцький з'їзд 1429 р. не приніс одразу. Занадто вже розбіжні були інтереси учасників конгресу, щоб усі вони могли об'єднатися до купи. Польський король заздро ставивсь до литовського великого князя; німецький орден лютував на Польщу (ба й незабаром вдерся в ню, використавши її розрухи); православного візантійського імператора католики-папісти вважали за схизматика, що в нього попереду треба одібрати його релігію; інтереси венеціянців та Угорщини на Балканському півострові різко йшли в розріз, а саме в Албанії та Далматії. Не диво, що зараз-таки після Луцького з'їзду Европа довідалася про новий тріумф османів: на Дунаї виблиснули нові турецькі успіхи, а біля Егейського моря вони з бою здо-

[1]) На обміркування мали піти гуситський рух у звязку з церковними неладами, що шарпали Европу, суперечка поміж Польщею та пруськими лицарями; взаємовідносини поміж королівством Польським та великим князівством Литово-Руським, питання про самостійну корону для Витовта вел кн. литовського. Подробиці про Луцький з'їзд 1429 р див. в кожній історії Польсько-Литовської держави. У М. Грушевського в IV т. «Історії України-Руси» (Київ, 1907) нема подробиць, натомість є рясна бібліографія предмету (ст 154-155 та 464-466). Задля широкої публіки написав статтю бар Таубе: «Международный конгрессъ на Волыни въ XV в.» в «Русскомъ Вѣстникѣ» 1898, травень.

[2]) Білград раз-у-раз вабив до себе мадярських королів і нераз переходив то до них, то до сербів Як каже Житіє деспота Стефана Лазаревича (1389-1427), Білград припав Стефанові незабаром по його повороті з Ангорської битви р. 1402 (див. видання в „Изборникѣ" А. Н Попова, М 1869, ст 111 та 117), і деспот зробив собі з нього місце постійного перебування Стефанів наступник на сербському престолі, його небіж Юрій Бранкович, приневолений був 1427 р. одступити Білград мадярам, це сталося за скількись місяців по Стефановій смерти Одтоді мадяри цупко державися того міста.

були порт Солунь (Салоніки) року 1430; венеціянці мусіли мировим договором визнати перехід цього важливого портового міста в османське володіння[1]). Після Адріянополя, що його турки здобули ще в попередньому віці, Солунь, безперечно, була найважніше з усіх їхніх завоюваннів на европейській території[2]). Вселюдна поголоска казала, що Салоніки впали через зраду православної грецької людности; з'окрема винувачено митрополита, що волів бачити місто в руках турків, аби не латинян[3]).

Щоб ізблизити світ східньо-европейський та европейсько-католицький, щоб сполученими військовими силами Европи рятувати недобитки візантійської імперії проти османів (а заразом, щоб забезпечити непорушність західньо-европейських володіннів), скликано було в Італії під головуванням папи, грецького імператора та царгородського патріярха вселенський церковний собор 1438-1439 р. у Флоренції[4]); туди поїхав і московський митрополит — балканець Ісидір, у супроводі блискучого почту, який мав відповідати достоїнству московського великого князівства[5]). Складено було т. зв. флорентійську унію греко-православної церкви та латино-католицької (1439).

Православні єрархи, що 1439 р. з'їхалися на собор, поприставали на унію з Римом мало не всі всупереч своїм переконанням. Їхню згідливість підказав їм почасти простий страх за свою особисту безпеку в чужій католицькій землі, куди вони попали; та найбільше вони згожувалися підписати унію під напором царгородського монарха-політика Іоана VIII Палеолога. Імператор неодмінно бував присутній на всіх засіданнях собору, пишно засідаючи на зробленому для нього розкішному престолі. Один із приїзжих православних, що підписав грамоту соборної угоди, — він-таки й один із істориків цієї флорентій-

---

[1]) Про здобуття Салонік 1430 найголовніше джерело — місцева людина, самовидець Іоан Анагност (про нього в Крумбахеровій „Gesch. der byz. Litt.“ 1897 ст. 301) Анагностову „Διήγησις“ видано в бонському „Corpus scriptorum hist. Byz.“ пр історії Франдзи та Кананоса (1838, ст 481-534), а знов видано в „Patrologia Graeca“ Міня, т. 156 (Париж, 1866).

[2]) Пор. оцінку, події в Й Цинкяйзена: „Gesch. des Osm. Reiches“ I (Гамб 1840), ст 568-569; але він, як видко, попросту йде за думкою „des scharfsichtiges Dukas“ XV в.

[3]) Іоан Анагност, історик завоювання Солуні, гаряче протестує супроти такого винувачення, киданого на православних (ст. 496-8) Але самий його запал свідчить про те, що мабуть чи не стояла справа саме так, як про ню говорено було.

[4]) Почавсь він був у Феррарі, потім через пошесть його перенесли до Флоренції.

[5]) Е. Голубинскій. „Исторія русской церкви“, т. II, 1-а полов. (М. 1900); ст. 431-433 Там про Ісидора ширше.

ської унії [1]) — значливо завважає, що навіть імператорів собака, який раз-у-раз пристойнісінько лежав на своїй постільці біля підніжка імператорського трону, шалено взяв гавкати, коли читали акт унії; ані биттям, ані лащенням не можна було вгамувати безсловесну тварину, що стала на оборону православія, зрадженого розумними людьми. Звичайно, що коли грецькі представники-єрархи повернули на батьківщину та гірко оповідали своїй східній пастві про все, що сталося, та про свою малодушність, то ні в кого не було охоти приймати унію тую [2]). Один із щирих прихильників унії, дуже вчена і талановита людина Висаріон Нікейський [3]), навіть не зважився уже повернути додому, до своїх, а залишився в Італії (і був навіть кандидатом на папський престіл) [4]). А як поставилися до унії в дальших православних країнах, прим. у Москві, що їй не загрожувала османська навала, це всім відомо. Митрополит-Ісидір, щирий прихильник унії та головний оборонець її на соборі, мусів був ратуватися з Москви втечею, бо православну Москву однаково вжахнув і символ віри з «і од Сина», і «крыжъ латинскій» (з одним, а не двома цвяхами на ногах розіп'ятого Ісуса), і возглас на літургії: «во первыхъ помяни Господи папу Римскаго Евгенія» [5]). Кардинал-Ісидір ні з чим повернув до папи [6]). Імпера-

---

[1]) Це Сильвестр Сіропул Його історію Флорентійського собору з квітчастим латинським перекладом видав був Роб. Крейтон (R. Creyghton) „Vera historia unionis non verae inter Graecos et Latinos“ (Hagae Comitis 1660), і переклад викликав жорстоку критику Л Алляція „In Roberti Creyghtoni apparatum... exercitationes“ (Romae 1665) З инших джерел що-до флорентійської унії вагу мають виявничі писання Марка Евгеніка, митрополита Ефеського, що гаряче обставав за православієм на соборі (бібліогр див у Крумбахеровій „Gesch. der byz. Litter.“, 1897, ст. 116) Див у Крумбахера инші джерела, ст 121-122, та підсобні праці, ст. 1092 По-російськи магіст, дисертація Ів. Остроумова· „Исторія Флорентійскаго собора“ (М. 1847), писана за участю А. В Горського, є англійський переклад Б. Попова (Лондон 1861) І, звичайно, див в історіях російської церкви, прим. Е. Голубинського, т II, I-а полов. (М 1900), ст 421 й далі „Митрополитъ Исидоръ“ Католицьке освітлення Флорентійської унії — див. в езуїта Пірлінґа „Россія и папскій престолъ Кн. I, Русскіе и флор соборъ“, з франц. перекл В. П. Потемкин (М. 1912, 452 ст. ; рец Н. Гроссу в „Трудахъ Кіев. Дух Академіи“ 1912, № 11, ст. 487-493)

[2]) Уніят-Дука XV в гірко оповідає (Бонн 1834, ст. 216), що, коли грецькі владики вернули до Царгороду і висідали з кораблів на землю, то люди в них питали „Ну, як одбувся собор?“ А владики одповідали „Ми продали нашу віру! ми нашу благочестивість замінили на нечестивість! наше чисте православне жертвоприношення ми зрадливо обміняли на облатки-опрісноки!“

[3]) „краснорѣчиво-неудержимый болтунъ“, грубовато характеризує одначе Висаріона акад. Е Голубинський (т. II, I-ша полов, М 1900, ст 440)

[4]) Про Висаріона Нікейського (1403-1472) є й по-російськи розвідка А. Садова: „Виссаріонъ Никейскій“, Спб 1883. Та звичайно, що всю свою вагу заховує блискуча монографія H Vast'a: „Le cardinal Bessarion, ou étude sur l'histoire de Renaissance“ (Париж 1878)

[5]) Див. в Голубинського, т. II, I-ша полов. (1900), ст. 452-453. Ґіббон, хоч узагалі він не ласкавий для унії 1439 р, висловлюється в даному разі отак: „Споміж прихильників грецького визнання, росіяни були наймогутніші, найневченіші і найзабобонніші Іх скандалізував (кардинальський) титул, пишнота та латинський хрест папського легата — приятеля тих нечестивих людей, що голили

ратор Іоан VII Палеолог, залишаючись трохи чи не єдиним прихильником унії в своїх володіннях, зазначав у своїх листах до голови римської церкви, що єдиний спосіб прихилити душі православних до спілки з папістичною Европою — це визволити їх од турків силами Европи, згідно з одною із точок флорентійського договору про унію. Разом із тим імператор обережно силувався піддержувати добрі відносини з турками, з Мюрадом II, та й затушкувати те прикре враження, яке могла султанові навіяти поїздка царгородського володаря до Італії. Коли судити з записок царгородського історика-вельможі Франдзи, то в Палеологових учинках виявлялося не стільки теє славетнє візантійське лукавство та двоєдушність, скільки правдиве душевне роздвоїння [1]. І імператорові, як і всім православним грекам, неворожі до православія турки, та ще й з таким благородним султаном як Мюрад II, не раз мали здаватися симпатичніші од нетерпимих папістів-латинян.

Та й римська курія чудово тямила, що вдатний хрестовий похід більше для церковної унії зробить, ніж усякі «вселенські» собори. Права рука найсвятішого отця, папський легат-кардинал Джульяно (Юліян) Чезаріні, що на флорентійському уніятському соборі 1439 р. був найголовнішим католицьким діячем — палко обстоював необхідність як найшвидче виступити супроти турків та й підготовляв громадські настрої в Европи до хрестового походу проти невірних. А що турецько-угорські справи на Дунаї в 1441-1442 рр. несподівано почали складатися надзвичайно сприятливим способом для мадярів, то це здавалося безпречною запорукою того, що загально-европейський похід, пропагований од Риму, матиме непохитний успіх.

IV.

Військові дії Мюрада II проти Угорщини 1438-1442, як привід до хрестового походу. Король Угорщини (Володислав III Ягайлович 1439-1444 та герой Гуньядь-Янош, „білий лицар Волощини". Хрестовий похід 1443-1444 з Угорщини крізь Болгарію; Мюрад II у клопоті, невигідний для нього Сегединський мир 1444. Хрестоносці заразісінько ламають свою присягу підо впливом легата Чезаріні і знову йдуть походом на Туреччину крізь Болгарію Розгром хрестоносців під Варною 10 падол 1444 і загибель короля „Володислава Варненьчика" Яку загальну політичну вагу мала Варнинська перемога османів?

Іще перед флорентійською унією обох церков 1439 р. і перед папською проповіддю загально-европейського святого походу на турків **Угорщина** на Дунаї не переставала перебувати з турками Мю-

собі бороди, правили службу божу з рукавичками на руках та каблучками на пальцях Кардинал з великою бідою вратувавсь од рук лютого й фанатичного народу. Росіяни. були певні, що ідолопоклонство — меньший злочин, ніж (латинська) ересь". Див. по-російськи „Упадокъ Рим Имп." т. VII (М. 1886), ст. 285.

[6]) Далі побачимо, що Ісидір іще раз відограв ролю в сумній долі Царгороду.

[1]) Див, прим, (читаючи, звичайно, і поміж рядками) у Франдзи ст. 176-180.

рада II або в дуже напружених, або попросту-таки в ворожих стосунках. Турки переправлялися через Дунай, грабували землі угорської корони, силу бранців забирали в полон. Саме того року, як скликано було унійтський собор (1438), вчинили вони дуже спустошливий забіг. Вони тоді, між инчим, забрали з собою в неволю одного юнака, відомого потім у літературі під ім'ям «Мюльбахського студента», або просто «семигородця-трансильванця»; він, повернувши з довгої неволі додому, подав дуже цікавого описа турецьких звичаїв та порядків [1]. Але таких жертв були тисячі. — «Цього року», пише тодішній турецький літописець Ашик-паша-заде [2], «султан попрямував на Біль-Ерґрад (Білград) і спустошив країну угрів. Здобич була величезна. Сам я, ідучи вкупі з війском, покупив собі прегарного молодого бранця за сто ахче [3], та султан подарував міні ще де-кількох, тож я до Адріянополю привів четверо коней та дев'ятеро рабів». А другий турецький історик XV віку Нешрій переказує, що чудову красуню-бранку один турецький вояк відступив за пару путніх чобіт [4].

На угорському престолі тим часом одбулася істотна переміна. Довголітній король Угорщини Сиґізмунд Люксембурський (1387-1437, він-таки й імператор Німеччини 1411-1437), страждальний учасник Нікопільського погрому лицарів (1396 р.), скінчив своє півстолітнє царювання. По недовгому правлінні його малозначного наступника, серед деякого заколоту, угорські магнати запрохали 1439 р., на угорський престіл, польського короля Володислава III Яґайловича (1439-1444). Це був ледве шіснацятилітній парубок, палкий юнак, що пнувсь до військових діяннів. Запанування новітнього угорського короля незабаром позначив блискучими подвигами проти турків молодий угорський граф, родом трансильванський румун, хоробрий Гуньядь-Янош (=Іван Гуньядь), «білий лицар Волощини» [5]. Року 1441 та 1442

---

1) Між инчим отой „Tractatus de moribus Turcorum" надруковано і в базельському виданні 1543 р. при Бібліандровому лат перекладі Корана (т III, ст 7-6?), на яке в нас і робляться покликання

2) Виписка з Ашик-паша-заде — є в Гаммера в примітках до т. II його „Hist. de l'emp Ottom" (1835), ст 492-493 Пор в нього-таки ст 291-292.

3) У пізнішого компілятора Саадеддіна XVI в. ми тут знаходимо цифру „150 ахче" (під р 842=1438) Що до терміну „ахче", то це слово тепер значить „півшага", але тоді це була дрібна срібна монета, піястр. В капшуку („кісé") було 500 „ахче"

4) З Нешрія XV в. цю звістку переписав Саадеддін XVI в. (під 842=1438 р).

5) „chevalier Blanc de Valaigne", як зве його відомий французький лицар-мемуарист XV в. де-Комін (кн. VI, розд 13) Цей мемуарист жив уже в другій половині століття (народ 1447, пом. 1511, мемуари довів до 1500 р), тільки ж його розумні записки, перейняті надзвичайним хистом схоплювати загальний звязок поміж подіями, мають вагу для оцінки осіб та подій так само і першої половини XV віку. Путяще видання „Mémoires de Commines" — паризьке 1840-1847, 3 тт.; „Lettres et négociations de Phil. de Commines" Kervyn de Lettenhove (Брюсель 1867-1874). — За наших часів безмежна націоналістична тупість спромоглася зогидити славне геройське ім'я Hunyadi Janos, зробивши з нього ярлик для мадярської прославної води.

мадярські війська під Гуньядевим проводом завдали туркам, що вдерлися на угорську територію, цілу низку крівавих поразок у північній Сербії (біля Білграду), у Трансильванії, Волощині.

Гуньядеві перемоги вчинили в Европі сильне враження, і отож тоді римська курія й заходилася проповідувати обіцяний флорентійською унією **хрестовий похід** на турків. Року 1442 папа (Євген IV) послав до всіх підданих йому католицьких архиепископів, єпископів, манастирських настоятелів — енцікліку. В тій енцікліці умовляв він духовенство, нехай воно вносить йому десятину з своїх прибутків на війну з невірними турками, що через них так тяжко бідує християнський світ; кардинал-леґат Джульяно Чезаріні скрізь провадив енерґійну агітацію серед лицарства. З Франції та Англії, не так як було воно в нещасливому Нікопільському поході 1396 р., важко було сподіватися великої допомоги, бо саме тоді розгортавсь напружений момент Столітньої війни: англійці, буде тому років десятеро, спалили в Руані Жанну д'Арк (1431), проте французи й далі успішно боролися проти англійців, одібрали в них Париж (1436), намагалися одібрати й Нормандію та південну Францію. Природня річ, що люди, зайняті своєю найближчою боротьбою, могли хіба слабенько одгукнутися на папський заклик. Більше знайшлося людей, охочих до хрестового походу, в герцоґстві Бурґундському, хоч і воно не зовсім осторонь стояло од Столітньої війни. Прибули загони з Німеччини, з Чехії. Та найбільше спочуття до первосвященичого заклику виявили Угорщина й Польща, об'єднані під берлом Володислава III Ягайловича і насмілені з недавніх перемог Гуньядя-Яноша над турками. Вигнаний турками, дарма що був з нього родич султана Мюрада II, сербський володар (Юрій Бранкович) гаряче поставивсь до хрестоносців і поспішивсь, укупі з своїми сербами, приєднатися до тих, хто насувавсь на Туреччину[1]). Візантійський імператор ухиливсь од діяльної допомоги та й мудро ждав, щб з того всього вийде.

Маршрут, яким хрестоносці посувалися 1443 р., чимало скидавсь на той, що його, з піввіка тому буде, додержувалися лицарі в Ніко-

---

[1]) Відносини поміж Юрієм Бранковичем та султаном ніколи не були сердечні та й ані трохи не нагадували тієї вірности, що нею визначавсь був Юріїв попередник Стефан Лазаревич (1389-1427) супроти Баєзіда Блискавичного. Бранкович пнувсь до як-найбільшої самостійности, а правительство Мюрада II прямувало до того, щоб зовсім одібрати в Сербії автономію та підпорядкувати її звичайному турецькому урядуванню Роки 1439-1443 — час Юрієвого вигнання, коли він, кажучи словами Длуґоша, „тільки через великодушну щедрість короля Володислава здобув для себе в Угорщині значненькі замки та землі на утримання для себе і для тих своїх земляків, котрі, покинувши батьківщину, пішли з ним на вигнання“ (лат текст, Франкф 1711, ст. 775, польськ перекл Мехержинського, т. IV, Крак 1869, ст. 635). Пор. у Дуки (Бонн 1834), ст 210 і 217, у Халкондили (Бонн 1843), ст. 283 — про антиосманську Юрієву ролю.

пільському поході. З'єднане військо виступило проти осени 1443 р. з Будапешта, перейшло воно через Дунай до Сербії та й вдерлося до турків у Болгарію. Попереду йшли загони «білого лицаря Волощини» Ґуньядя [1]) та султанового родича, сербського деспота Юрія Бранковича; позаду, на віддалі одного дня дороги, сунули головні сили під проводом короля Володислава Ягайловича та папського легата Джульяна Чезаріні. Вдершися до Болгарії, хрестоносці раптом захопили Софію [2]) і так швидко впоралися на балканських височинах серед зімової холоднечі з великими турецькими силами, що османське правительство Мюрада II опинилося в безвихідному становищі. А те, що рівночасно чинилося в Албанії, кидало султана так само в безвихідну скруту: там вибухло повстання під проводом албанського княжича Георгія Кастріота, більше відомого під турецьким ім'ям Скандер-беґ. Той княжич-албанець, християнин з роду, виховавсь був при турецькому Адріянопільському дворі, як вірний запоручник, у мусулманському дусі; а отже ж коли для турків настала оця скрута, то він утік на батьківщину, і там, почувши в собі знов християнина, він і зчинив оце дуже небезпечне для турків повстання. З угорським королем та хрестоносцями Скандер-беґ перебував у зносинах [3]). До всіх оціх Мюрадових нещасть ще й у далекому запіллі в Малій Азії споконвічний ворог османської династії удільний емір Караманський узявся до зброї та й заходився пустошити османські малоазіятські володіння [4]).

Перемігши свою гордість, султан Мюрад II приневолений був через сербського деспота, свого тестя, прохати в християн замирення та й поробити аж надто великі уступки [5]). Мир поміж хрестоносцями та турками, що запевняв для християн дуже вигідні політичні відносини в придунайських областях, складено було в червні року 1444 [6]) і скріплено було обопільною присягою: король Угорщини та Польщі Володислав Ягайлович заприсягся на євангелії, а посли Мюрада II — на корані [7]). Султана обгорнув тоді дервішський настрій та думки про

[1]) „проклятого Янка" („лаін Янко"), як звуть його турецькі дієписи

[2]) Місто Софія під османською владою здобуло велику вагу, бо воно зробилося адміністративним турецьким осередком для східньої частини Балканського півострова („Румелії"), місцем перебування для „беґлер-беґа" Румелійського

[3]) Цей національний албанський герой Скандер-беґ особливо вславився вже пізніш, за султана Мехеммеда II Завойовника

[4]) „Караман-оглу завсіди перебував у таємній згоді з невірними володарями", каже турецький історик Саадеддін (під 840=1436 р) — „і кожного разу, як у них починалися сварки з ісламським народом (=Туреччиною), вони й Караман-оглу силувалися все чинити спільно".

[5]) Про цю посередницьку ролю Юрія Бранковича — у Халконділи (Бонн 1843), ст. 316-317, — у Длуґоша, польська історія, лат. текст, ст. 787 (Франкф. 1711), польськ перекл. Мехержинського, т. IV (Крак. 1869), ст. 648

[6]) в. угорському місті Сеґедині.

[7]) Подробиці — в Каллімаха, в додатку до лат. пер. Халконділи (Базель 1556) ст. 299-300.

марність сього світу, і він оддалився в самотину, зрікшися престола на синову користь [1]).

Та хрестоносці — бо такий був настрій у їхньої найголовнішої частини, мадярів — заразісінько поспішилися, на свою біду, **порушити** заприсяжений мир. Мадяри, здавалося, попросту аж сп'яніли з успіху й затратили всеньку здержливість та почуття міри. Польський історик XV в. Длуґош не без гіркого сарказму завважає: «Адже зминуло вже багато століттів, відколи угри сами звикли прохати миру, а не од инчих чути прохання про мир, і сама новість справи здавалася їм схожою з якимсь казковим чудом» [2]). А, тут, у Будапешт, до їхнього молодого короля-героя Володислава Ягайловича, од усіх христіянських країн прибували посольства з поздоровленнями: король французький, король англійський, король еспанський, арагонсько-неаполітанський, герцог бургундський, герцог міланський, республіка венеціянська, республіка генуезька, республіка флорентійська — всі вирядили своїх послів з високо-радісними привітаннями та побажаннями дальших успіхів. Герцог міланський повідомляв, що в його володіннях з приводу хрестоносної перемоги над невірними турками встановлено було трохденне церковне святкування. Караманський емір, лютий ворог османам, маючи на думці одхід Мюрада II в дервішську обитель, повідомив христіян, що султан, ніби, збожеволів, а владу передав до рук малолітнього хлопця, і що треба швидче використати цей момент. Імператор візантійський Іоан VIII Палеолог, що не піддержав був хрестоносців під час походу, тепер, як вони перемогли, й собі заслав послів до Угорщини з як-найрадіснішими поздоровленнями, та й, як висловивсь тодішній історик італієць Каллімах, імператор «до земного домішав небесне»: divina humanis commiscendo, він повідомив про чудесне явлення, що звістило православним царгородцям про перемогу христіян на Балканах [3]) і незаперечимо навіть свідчило, що незабаром бусурмани мають зовсім бути викорінені з поневолених ними христіянських земель.

---

[1]) Той син, Мехеммед, був тоді зовсім молодий хлопець. Подробиці Мюрадового одходу в дервішество — у турецьких істориків, а з неточностями — у Франдзи (Бонн 1838), ст. 92-93, точніш у Дуки (Бонн 1834), ст. 220.

[2]) ...„et monstro similis novitas ipsa putabatur". Див. Длуґоша польську історію, лат. текст (Франкф 1711), кн. XII, ст. 788; польськ. переклад Мехержинського т. IV (Крак. 1869), ст. 649.

[3]) Цього року царгородцям приявилася не Пресвята Діва, як двацять років тому, коли місто облягав був Мюрад II (ст. 38), а з'явивсь чудовий, весь сніжнобілий, осяйний верховець — звичайно, не хто, як Юрій Побідоносець. Він, пишно граючи конем, заблищав біля царгородської брами, що виходить на шлях до Македонії, та й зник. Зразу люди сторопіли були — та далі показалося, що чудесне явлення сталося саме в той день і під тую годину, коли хрестоносці Володислава III так славно подужали головну турецьку силу. Див. Каллімаха „De clade Varnensi" (Базель 1556), в додатку до лат. Клявзерового перекладу Халконділи, ст. 293-294. Лист імператора наведено й у Длуґоша.

Все таке крутило голову зарозумілим чваньковитим мадярам: вірилося, що вже можна було-б і завоювати Туреччину [1]). Ну, а недавне хресне цілування на Євангелії, перед декількома лиш тижнями одбуте? Хіба можна його злочинно порушити? — Тим, котрі боялися зламати присягу, ішла на допомогу церква. Кардинал Чезаріні, легат найсвятішого отця [2]) — він, на сеймі в Будапешті, бурхливо-промовисто доводив мадярським магнатам, що присяга, дана перед невірними турками, не може звязати християнської совісти [3]).

У вересні того ж таки 1444 року хрестоносне військо, вже не оповіщаючи війни, знову перехопилося через Дунай і вступило в Болгарію, під проводом короля Володислава та Гуньядя та легата Чезаріні. Доки ще бусурманів турків не було видко, хрестоносці заходилися старанно грабувати й палити православну тамошню людність, не жаліючи навіть церков, чи болгарських, чи грецьких [4]). Довелося королеві-Володиславові всовіщувати своїх вояків окремим наказом, де він нагадував, що після Флорентійської унії треба вважати греків і болгарів за таких самих католиків, як і хрестоносне військо: «Ми-ж на те й виступили в похід», оповіщав король у наказі, «щоб, одзволивши тих людей од неволі турецької, дати їм змогу без усяких перепон служити Богові і римській церкві» [5]). Аж тоді припинилися грабіжки, і військо сунуло по країні далі в напрямі до Чорного моря, до приморського міста Варни; мабуть чи не думалося всісти там-о на папські та бургундські галери, що в Варні їх сподівалися, та на них допливти Чорним морем до Царгородської протоки. Тоді султан Мюрад II, повний обурення проти християн, що ламають свою присягу, повернув до влади, знову став на чолі османського війська і вдарив на табір хрестоносців, що розташувалися вже були поблизу морського берега. Був вже падолист, все того-таки 1444 року.

---

[1]) Каллімах — у додатку до Клявзерового лат. перекладу Халконділи (Базель 1556), ст. 293.

[2]) Як присягали в Сегедині на мир, то кардинал мовчав і не спорився; — „Contradixissem jam tum ab initio“ — поясняв він потім своє мовчання, „sed acclinatiores animos vestros ad concordiam vidi, quam ut crederem posse oratione mea ad rem gerendam vos erigi“. Див. у Каллімаха XV в.: De clade Varnensi — в додатку до Клявзерового латин перекладу Халконділи (Базель 1556), ст. 301. Таке саме — у Бонфінія (Ганнов. 1606), декада III, кн. 6, ст. 457 Правда трохи пізніший од Каллімаха Длуґош каже, що й у Сегедині кардинал Джульяно був радив не миритися з турками (лат. вид Франкф. 1711, кн. XII, ст. 790; польськ. переклад Мехержинського, т. IV, Крак 1869, ст. 650).

[3]) Джульянову промову (навряд, щоб дуже дословно) подає Каллімах (в додатку до лат. перекл. Халконділи, Базель 1556, ст. 301-303) та Бонфіній (Ганновер 1606, декада III, кн. 6, ст. 457-459).

[4]) Каллімах, ст. 307 ; Бонфіній, ст. 461; Длуґош, лат. ст. 801 (Франкф. 1711), польськ. перекл. Мехержинського, т. IV (Краків 1869), ст. 663.

[5]) Текст цього Володиславового наказу Длуґош подає в повній основі, лат. ст. 801, польськ. перекл. т. IV, ст. 664.

І двацятилітній король-юнак палкий Володислав III Ягайлович, і досвідченіший «білий лицар з Волощини» сміливий Гуньядь, безперечно повинні були мати якісь невеселі прочування: зламання присяги, хоч і виправдане церквою, залишилося для їхньої душі таки не чим, як грішним зламанням присяги [1]). А були ще инші обставини, які не могли їм не навівати смутних дум. Ще перед виступом із Угорщини в оцей турецький похід, мав король Володислав III нерадісну розмову з послами із Польщі: посли нагадували королеві, що в його державі киплять внутрішні заколоти, і радили йому не йти під таку годину проти турків, та ще й у-супереч хресному присяганню [2]). Волоський воєвода Влад Дракул, скептично дивлячись на невеличкі хрестоносні сили, казав, що султан на звичайне полювання веде часом більше люду, ніж король оце веде на війну [3]). — «А коли ти, королю, наваживсь-таки виступити», із жалем додав воєвода, ледві втримуючи сльози [4]), «то ось тобі щирий од мене подарунок: даю тобі два напрочуд бистроногі коні, щоб було тобі на чому втікти од турків і врятувати своє життя, та ще даю тобі двох парубків-волохів, що їм тамошні місця добре відомі, нехай ті хлопці будуть тобі при втечі за вірних і скорих провідників [5]). До всього того знайшлася якась дуже тямуща ворожбитка-бабуся, mulier Bulgara, senio quidem confecta, sed cognitione futurorum multis experimentis clara (красномовно характеризує її гуманіст-Каллімах); і тая віщая ворожка наперед напророчила: «не буде добра королеві з того походу!» [6]).

І от, під таким пригніченим настроєм, король наказав розпочати тут під В а р н о ю бій з турками.

Що до султана Мюрада II, то, в своєму гніві на католицьку брехливість, він-мусулманин, несподівано, опинивсь у ролі правдивого месника за поруганого Христа, за поругане хресне цілування; принаймні християнські історики цього походу були в тім певні. Мадярські літописці переказують, що турки, на подобу військової корогви, по-

---

[1]) Краківський ксьондз-політик Длуґош XV в., оповідаючи про виступ Володислава Ягайловича в оцей новий похід, каже, що король виступив у великій тузі, „multis l a c r i m a r u m imbribus amissis, quod c o n t r a f o e d u s e t j u r a m e n t u m primarium Turcis praestitum c o g e b a t u r bellum gerere“ (лат. вид., Франкф. 1711, ст. 798, перекл. Мехержинського, т. IV, ст. 660) А Гуньядь був з-поміж тих, хто на соймі рішуче висловлювався за мир з турками. (Це, зрештою, не перебиває турецьким дієписам запевняти своїх мусулманських читачів, що ніхто инший, як „ґяур-Янко“, підбивав земляків зламати присягу).

[2]) Длуґош, лат текст (Франкф. 1711), ст. 796 і 798, польськ. перекл. Мехержинського, т. IV (Крак. 1869), ст 657 та 659.

[3]) Каллімах—у додатку до лат. перекладу Халконділи (Базель 1556), ст. 305; Бонфіній, декада III, кн. 5 (Ганнов 1606), ст 460, Длуґош, лат. ст. 800, перекл IV, 662.

[4]) „vix lacrymis temperans“, Каллімах, ст 306

[5]) Каллімах, ст. 306; Бонфіній, ст 461, Длуґош, лат. ст. 800, польськ. IV, 662.

[6]) Каллімах, там само, ст. 306, Бонфіній, ст. 461.

чепили на списовому ратищі примірник отого самого договору, якого додержувати християни присягали на Христовій евангелії так недавнечко, — і під гарячий момент Варнинської битви султан, указуючи військові на трактат, ентузіястично гукнув: «Христе! Помстися на них за кривду, що вчинено Тобі й мені! Покажи тим, хто не визнав святости Твого йменння, як Ти караеш віроломство!» [1]). Ледві він це вимовив — каже угорський історик Бонфіній — як одразу військове щастя почало хилитися на турецький бік: мусулманські в'ючні верблюди натиснули на християнське військо і пополохали коней хрестоносцям. Це додало туркам духу [2]).

Чи було воно так, чи не було, тільки-ж цим разом турки здобули над лицарями блискучу перемогу. Як п'ядесять тому років Баєзід I під Нікополем (1396), так тепер Мюрад II отут під цією Варною (10 падол. 1444) завдав угорським хрестоносцям, а в їхній особі — всенькій Европі, дуже ганебну поразку, таку, що після неї европейці стали не страшні для османів років на півтораста-двісті. На боєвому полі, в найбільшому розгарі битви, натиснувши з божевільною хоробрістю на султанських яничарів, поліг молодий витязь-король, володар Угорщини та Польщі Володислав, якого одтоді знає історія під епітетом «Володислав III Варненьчик». Його було збито з коня; підскочив турок та й, без довгих дум, утяв йому голову і примчав її до султана Мюрада; инші турки як-стій настромили королівську голову на довжелезний спис та й, дико ревучи з утіхи, високо піднесли трофей на показ усім, хто бивсь, а найбільше — «очам тих невірних ґяурів» [3]). Звичайно, що це не могло не нагнати на хресто-

[1]) Таке оповідання ми знаходимо в угорського літописця-італійця Бонфінія XV в., який писав при дворі угорського короля Матвія Корвіна, що був син Гуньядя Яноша; див. Бонфінієві „Декади“ в ганнов вид 1606 р, дек III, кн 6, ст 464 Бонфініїв попередник Туроц таку молитву не вкладає султанові в уста А вже-ж у турецьких діеписів, султан Мюрад II перед початком Варнинської бою молиться до Бога як щирий прихильник пророка Мохаммеда, з погордою проти християн-ґяурів Текст такої його довгенької молитви можна знайти і в польському перекладі (із Саадеддіна XVI в.) у Й Сенковського в I т його „Collectanea z dziejopisów tureckich“ (Варш 1824), ст. 39-40, і у французькому перекладі Ґарсена де Тасі в „Journal Asiatique“ 1826, травень, ст. 312-313.

[2]) Див. там само в Бонфінія, ст 464

[3]) „ол ґявурлар ґьозіне сокдулар“ — так висловлюються турецькі діеписи і виразно далі зазначають, що хрестоносці тую настромлену голову свого короля побачили-таки. Те саме ми читаємо у візантійців у Франдзи (Бонн, 1838, кн II, розд 19), ст 199, у Дуки (Бонн 1834, розд. 32), ст 221, коротше у Халконділи (Бонн 1843), ст. 339. Але латинські письменники не подають подробицю про королівську голову, настромлену на спис попросту кажуть, що король-юнак загинув, вдершися в середину яничарів. Диви — Каллімах, у додатку до латинськ. перекл Халконділи (Базель 1556), ст 311; Бонфіній, декада III, кн 6 (Ганнов 1606), ст. 464. — „I ніхто не міг сказати, чи вбито його, чи в неволю взято“, пише Длуґош, лат ст 811 (Франкф. 1711), польськ. перекл Мехержинського, том IV (Краків 1869), ст. 676

носців паніку і допомогло туркам їх геть розгромити. «Білий лицар Волощини» Гуньядь-Янош заразісінько кинувсь утікати з поля битви і встиг тим чином вратувати своє життя, не довівши, «що він уміє володіти рукою так само, як язиком» і «вкривши себе ганьбою втікача», каже обурений ксьондз Длуґош [1]). А хто найбільше винен тому, що хрестоносці зламали присягу, кардинал Джульяно Чезаріні — той загинув уже під-час утечі: волох-човникар, що перевозив його через Дунай, побачив, що човник аж у воду заринає під тягарем того мішка з золотом, яке завсіди возив із собою кардинал — та й убив його, а тіло вкинув у Дунай [2]).

Тріюмфуючи повну перемогу та й бажаючи поділитися радістю з народом, султан Мюрад II одіслав з табора голову короля Володислава Варненьчика до первопрестольної Бруси, на всенароднє видовище [3]). На тому місці, де поліг Варненьчик, султан Мюрад II, перш як вернути до столиці Адріянополя, наказав поставити каменя з пристойним побідоносним написом [4]). Згодом, у XVI віці польські літописці запевняли, ніби напис був латинський, ще й віршований до того:

Romulidae — Cannas, ego Varnam clade notavi; —
Discite, mortales, non temerare fidem!
Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus,
Non ferret Scythicum Pannonis ora jugum.

Візантійський імператор Іоан VIII Палеолог поквапивсь заслати до Мюрада II послів, нехай вони вияснять султанові, що імператор, мовляв, не брав участи у Володиславовому поході, і нехай навіть принесуть султанові щирі поздоровлення од імператора з приводу блискучої Варнинської перемоги турецьких військ над хрестоносцями [5]).

Про бій под Варною 1444 р. ми маємо оповідання, що йдуть од свідків-самовидців, а окрім того пишуть про нього докладно літописці того часу, XV віку.

Серед того матеріялу, що йде од самовидців, є ділова доповідь Андреа де Палатіо (чи Palaggio), надіслана до Ватикану та до польського канцлера Яна Конецпольського; Палатіо їхав укупі з кар-

---

[1]) Взагалі вся безсоромна Гуньядьова поведінка викликає в Длуґошеві обурення. Див. лат. ст. 808 і 809 (Франкф. 1711), польськ. пер. т. IV (1869), ст. 672.

[2]) „cognito auro, cujus pondere cymba ipsa demonstrat molem“, Длуґош, лат. ст. 810, польськ. перекл. IV, 675.

[3]) Турецькі історики подають цікаву подробицю: щоб Володиславова голова серед довгої дороги не засмерділася, її поклали в горщик з медом, а вже в Брусі одмили од меду, та й настромили — як звичайно — на спис, щоб носити той трофей по вулицях. Див. польськ. перекл. в „Collectanea“ Сенковського, т. I (Варш. 1824); ст. 44; франц. перекл. Ґарсена де Тасі в „Journ. Asiat.“ 1826, май, ст. 316.

[4]) Про пам'ятник — у Каллімаха (при лат. Халкондилі, Базель 1556), ст. 312.

[5]) Про це доволі дипломатично оповідає й найблизчий імператорів дворак, історик-вельможа Франдза, особисто дуже прихильний до Мюрада II. Див. бонн. вид. (1838), ст. 197 (кн. II, розд. 19); пор. у Халкондили (Бонн 1843) ст. 340.

диналом Джульяном Чезаріні [1]) —Грек-самовидець, нікому не відомий Параспонділ Зотік, що придивлявсь до бою, сховавшися в сусідньому лісі, звіршував опис бою білими віршами (465 vv) [2]) — Німецьку поему про Варнинську катастрофу, за оповіданням одного з учасників бою (Ганса Меґеста, Hans Mägest), що дістався в полон і довго перебув у неволі, списав по його повороті з неволі поет Михайло Бегайм [3])

Серед загальних літописців XV в на найперщому місці мають стояти два автори латино-угорські, немало ровесники· один, що писав раніш — Туроц (народ бл 1420 р., довів до 1464 р), другий, шо писав трохи пізніш — італієць Бонфіні (1427-1502) [4]) З-поміж латино-польських істориків італієць-гуманіст Каллімах (1437-1496) дав цілу монографію про дії короля Володислава III Варненьчика (часто вона зветься „De clade Varnensi") [5]), а багацько місця присвятив нудно-тягучому оповіданню про те, як розвивалися події, краківський ксьондз-політик Длуґош (1415-1480) у своїй „Historia Polonica" [6]) По-польськи торкнувся битви 1444 р навернений знову до христіянства серб-яничар у своїх мемуарах „Pamiętniki janczara" (бл 1498 р) [7])

---

[1]) Паладжову реляцію видав Левіцький (Levicki Codex epistolaris, II)

[2]) Про Зотіка див. в Крумбахера „Geschichte der byzantinischen Litteratur", 1897, ст 838-839 Видано було поему попереду в серії E. Legrand „Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique", nouv. série, t V (Пар 1875, ст 51-84), а знов видав — Вільг Печ у вид мадярської академії наук (1894), і він таки переклав її на мадярську мову в журналі „Századok" (1894), коротко про Печеву працю див в „Ungarische Revue" 1894 (ст 85-88) Про болгарський переклад Димитрова див низче, ст 55

[3]) Поему Mich. Beheim'a видав Караян в „Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst", Відень 1849 Пор працю Zeissberg'a. „Analekten zur Geschichte des XV Jahrhunderts" в „Zeitschrift für österreich. Gymnasien" 1871 (ст 81-114, а саме другу частину „Erinnerungen an die Schlacht bei Warna")

[4]) Туроц (точніш Янош із Туроца) надрукований був у Брюнні 1488 р і тоді-ж таки в Авґсбурґу, далі у Франкфурті 1600, але ми користуємося тим виданням Туроцової „Хроніки", що міститься в 1 томі віденської серії Швандтнера, XVIII в „Scriptores rerum Hungaricarum veteres". Всезбірка угорських літописей, що під заголовком „Декади" склав угорський дворак Ант Бонфіні і довів до 1495 р, вийшла повністю в світ у Базелі 1568 (4½ декади, або 45 книг), а з дальшими додатками — у Франкфурті 1581, Ганновері 1606 (ми користуємся саме оцим виданням), в Кельні 1690, Липську 1771 Нім переклад — Франкфурт 1581

[5]) Каллімахову історію Володислава III Варненьчика надруковано в Авґсбурґу 1519, в Базелі 1556 (як додаток до латинського перекладу Халконділи, на ст 249-312, in-f), в I т. Лоніцерових турецьких хронік (Франкф 1584, ст. 219-315) і в віденській Швандтнеровій серії XVIII в. Польський перекл М Ґліщинського, Варш. 1854.

[6]) Про Длуґоша є докладна й високоцінна монографія Zeissberg'a в „Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters" (Лпц 1873), де додано й бібліографію Ми латин текст „Historia Polonica" цитуємо за франкфуртським виданням 1711 р, рівнобіжно покликаючись і на IV том польського перекладу К Мехержинського (Краків 1869) П'ятитомовий польський той переклад Мехержинського увіходить як тт II VI в склад повної збірки Длуґошевих писань „Długosza dzieła wszystkie" (або „Opera omnia"), що вийшла за редакцією А Пржездзецкого (Краків 1867-1870), в тт X-XIV того самого видання „Dzieł wszystkich" дано й латинський первопис „Historiae Polonicae" з увагами Ж. Павлі (Pauli, Краків 1872-1878), є й показчик Т. Жебравського (Краків 1887)

[7]) Є видання „Pamiętniki janczara" в серії „Zbiór pisarzów polskich", Варш 1828 (старопольський текст і новопольська передача) Новіще видання — те, що дав J Łoś. „Pamiętniki janczara (Kronika turecka Konstantego z Ostrowicy)", Краків 1912 (72 ст), рец В. Яґіча в „Archiv für slawische Philologie" 1912 (ст 279-281).

Противовагою й ослабою для західніх католицьких літописців являються літописці турецькі XV в (Ашик-паша-заде, Нешрій Бруський бл. 1485-1495, Бігіштій бл. 1496-1502, курд Ідріс Бітліський і ин). Ними европейці користуються звичайно в усезбірній хроніці вже XVI в Са'деддіна (пом 1599)[1], що в оповіданні про події XV в. виразно покликається і на Ашика-пашу-заде (рідше), і на Нешрія та Ідріса (на цих двох — раз-у-раз). Що до Варнинських подій, то турецькі версії сильно не збігаються з хрестоносними

З-поміж істориків-греків XV в в православного Халконділи (пом бл 1464 р) видко більше схожости з джерелами турецькими, а в уніята Дуки (бл. 1462) — з джерелами західними [2]). Дуже картинно оповідає про Варну у своїй „Хроніці" (1258-1478) православний Франдза, що був видатним візантійським достойником і особисто знав та й високо шанував султана Мюрада II [3]).

Назвім европейські обробки XIX в.

Почати реєстр для XIX в. можна було-б з відповідних сторінок великої праці не-орієнталіста Мішо (Michaud): Histoire des croisades, t. IV (Пар. 1822), ст. 565-582,=рос переклад Исторія крестовыхъ походовъ, перевелъ Ив. Бутовскій, т IV (Спб. 1836), ст. 605-625 [4]). Тільки-ж як Мішо не захтів покликатися на свої джерела, то його жваве оповідання втратило на тому чимало своєї наукової ціни [5]).

---

[1]) Са'деддінова всезбірка: „Тâдж ет-тевâріх"=„Вінець літописей" печатно вийшла в світ у Царгороді, 2 т.т., 1279-1280=1862-1863 є старий італійський переклад Братутті: „Cronica... da Saidino Turco" (т I, Відень 1649; т. II, Мадрид 1652) Лат. перекл. Коллара (Відень 1755) Тільки-ж для українців приступнішими будуть відповідні сторінки із Са'деддіна в польському перекладі Й. Сенковського в його збірці „Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiéy służących", т. I (Варш. 1824), ст. 1-46 (переклад) та ст. 47-71 (критичні пояснiння) Значно менше уривків із Са'деддіна переклав на франц мову Ґарсен де Тасі в „Journ. Asiat." 1826 (май, ст. 306-317); незабаром його переклад увійшов до серії „Bibliothèque des croisades" Мішо.

[2]) Халконділину „Історію турків", вкупі з латинським перекладом, видано в боннській Нібуровій серії „Corpus scriptorum historiae Byzantinae" (1843), а з додатками передруковано в Міня в „Patrologia Graeca" т 159 (Пар. 1866). З давніщих видань варто зазначити Клавзерів лат переклад Халконділи, надрук у Базелі 1556 з багатьма додатками, що служать перводжерелами для турецької історії (між иншим там видано й Каллімаха), а окрім того—старий франц. переклад Блеза де-Віженера (Пар. 1577), що й пізніш друкувавсь чимало разів з додатками; одно з таких широко-доповнених французьких видань „Histoire générale des Turcs" (Пар 1662, 2 т т in-f) присвячено кардиналові Рішельєві і містить у собі багато портретів, побутових ілюстрацій і т и — Що до грека-уніята Дуки, то й його „Візантійську історію" вміщено в боннській серії „Corpus script. hist. Byz." (1834) теж з рівнобіжним латинським перекладом, і додано трохи повнішого, ніж звичайно відомий грецький текст, італійського давнього переклада XV в., а з „Corpus" передруковано вже без італ. перекладу в паризькій „Patrologia Graeca" Міня, т. 157 (1866).

[3]) «Хроніку протовестіярія Георгія Франдзи» видруковано з латинським перекладом у боннському візантійському «Corpus»-і (1838, див. ст. 196-200), а передруковано в паризькій серії Міня, т 156 (1866).

[4]) Потім виходили в світ доповнені й наново переглянуті видання тієї Мішодової праці

[5]) З цього погляду Ґіббон XVIII в. стоїть значно вище. Див рос. переклад: „Исторія упадка и разрушенія Римской имперіи", ч VII (М. 1886), ст. 286-298

Через те в XIX віці критичну історію Варнинського бою 1444 [1]) треба вести од Йос. фон-Гаммера та Йог Цинкяйзена

1-2) Hammer. „Histoire de l'empire Ottoman", т. II (Пар. 1835, ст. 293-315) [2]) та Zinkeisen: „Geschichte des Osmanischen Reiches" т I (Гота 1840, ст. 587-705) ще й досі залишаються як оснівні підсобні праці Обидва вчені використали рясний сировий матеріял (надто Цинкяйзен) і дали такий виклад для подій 1439-1444 р.р, який не перестає бути провідною основою для всіх дальших дослідників.

3) П. Глѣбовъ: Битва подъ Варною 12 ноября 1444 года — в „Военномъ Журналѣ" 1854, № 6 (ст. 95-132) та 1855, № 1 (ст. 52-83). З історичного погляду — праця несамостійна. Вийшла під т. зв. Севастопільську добу.

4) G Koehler. Die Schlachten von Nicopoli und Warna. Бреслав 1882

5) Kwiatkowski. Ostatnie lata Warneńczyka — у львівському журналі „Przewodnik naukowy i literacki" 1883, I.

6) G. Herzberg: Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches (1883) в серії Онкена (Берл. 1883, ст. 564 і д.)=по-російськи Г. Ф. Герцбергъ. Исторія Византіи, переводъ П. В. Безобразова (М. 1897), ст. 546-558. На джерела Герцберг не покликається; виклад — близький до Цинкяйзена.

7) N. Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt, т. I (Гота 1908), ст 423-444 [3]). Йорга бажав-би бути дуже критичним, і тому різко одступа од тієї картини подій XV в., яку подають християнські літописці того самого XV в. і яка, на Йоргову думку, повна байок, підлесливих видумок і самообдурення. Щасливий, уславлений перед-Варнинський зімовий хрестовий похід 1443-1444 р короля Володислава III з Гуньядьом не міг, гадає Йорга, здаватися могутньому султанові Мюрадові II „за щось важливе: для султана це мав бути не більше як окраїнний епізод, де ворожим сусідам пощастило — правда — здобути випадковий успіх, тільки-ж вони самі поспішилися негайно сховатися назад до своєї країни. І коли угорському сусідові поталанило два-три рази розбити прикордонні війська руміліййського беґлербеґа, то хіба-ж міг через те сам султан забути свою пиху та й прохати замирення?" — дивується Йорга (I, ст. 439; знаки здивування — його власні). Що хрестоносний успіх був випадковий, це й передш од Йорги літописці XV в. добре тямили [4]), але-ж

[1]) коли не рахувати несистематичних заміток, таких, як критичні уваги Сенковського до Са'деддіна в „Collectanea" 1824

[2]) В своєму німецькому оригіналі Гаммерова „Geschichte des Osmanischen Reiches" вийшла трохи раніш (Пешт 1827-1835; 10 т.т) Та зручніш — користуватися французьким перекладом Геллерта (Пар 1835-1843, 18 т.т), зробленим „sur les notes et sous la direction de l'auteur".

[3]) Джерела в Йорги — самісінькі европейські, бо турецької або арабської мови він не знає. В передмові до III тому (Гота 1910, ст V) він уперто заявляє, що для історика османської держави (а не народу) навіть не треба знати турецьку мову

[4]) Ярко це видко і з тих промов та порад проти задуманого Варнинського походу, які вкладає в уста польським політикам та сербському деспотові ксьондз Длуґош кінця XV в. Див про поляків лат. текст у франкфурт. вид. 1711, ст. 796 та ст. 798=польськ. перекл. Мехержинського, т. IV (Крак. 1869), ст. 657 та ст. 659; про сербського деспота лат. текст ст. 800=польськ. ст. 662.

випадковість якоїсь події не перебиває їй потягати за собою результати иноді дуже й дуже важливі Йорга, в своїй недовірі проти европейських джерел (та ще й мало знаючи джерела турецькі), зовсім тратить з очей належну історичну перспективу, султан перехідного часу Мюрад II, володар держави, яка ще не зовсім зміцніла, малюється Йорзі вже в тому освітленні, що підходить лиш до пізніших султанів, коли османська військова могутність досягла свого апогею. — Можна похвалити Йоргу, що він не хоче настирливо пригнічувати читача бойовими подвигами Гуньядя-Яноша (вони бо, й справді, аж надто порозпухали в угорських літописців, що присвячували свої хроніки Гуньядьовому синові, королеві Матвієві Корвінові) [1]), тільки-ж натомість у Йорги (доброго націоналіста-румуна) в цілій сукупності військової картини виходить величенна несиметричність, коли він, укорочуючи оповідання про головні фігури, настирливо скрізь на найперший план висуває всякі дрібниці румунські, що безсмачно затемнюють картину. Доторкнувшись навіть найтрагічнішого моменту, лютої загибелі короля-витязя Володислава III, Йорга не забуває встромити (ст. 443) довжелезне незграбне вставне речення про те, що, мовляв, волоський господар Влад Дракул тож-само гаразд був бивсь проти турків, що він зовсім не кинувся грабувати турецький обоз серед битви, що угорські та польські літописці зовсім несправедливо пустили проти нього таку ганебну видумку [2]). Результат од цього вставного речення, од цієї підкресленої оборони, виходить зовсім не такий, якого бажає автор· бо читач нехотячи осміхнеться, і в голові його міцно засяде враження, що підчас Варнинського бою Йоргові земляки, справді, ні про що инше не турбувалися, як про те, щоб пограбувати турецький обоз, залишений серед гарячого бою без сильного захисту. Не сам-один Йорга зугарен буває досягти сміховинного результату замість поважного: такий самий хист мають і инші балканські націоналісти в своїх історичних писаннях [3]), і сторонній читач, звичайно, могтиме добродушно вибачити малій народності її нахил говорити не до речі про себе та про свою вартість. Тільки-ж науковість в отаких працях певне що сильно страждає, ба часто сходить на нуль.

---

[1]) Навіть у уніята Дуки XV в (ст 274) можна зустріти не надто шанобливі відзиви про Гуньядя; та часом і в Длуґоша ми бачимо неприховану іронію проти Гуньядя, див лат текст вид 1711 р, ст. 807, 808, 809, 811=польськ т. IV, ст 670, 672, 677-678 (Що правда, Длуґош на найпершому місці має вихваляти свого польського короля Володислава III, а все-ж пікантна річ — читати в нього про Ґуньядя, що не завадило-б, мовляв, угорському героєві добре орудувати не самим язиком, ба й рукою; лат ст. 808=польськ ст. 672).

[2]) Про це пишуть, зрештою, не тільки угорські та польські тодішні історики, ба й грек Халконділа XV в. (ст. 333, Бонн 1843).

[3]) Навіть тоді, коли події бувають іще свіжісінькі і всім відомі і піддаються перевірці як-найлекше, румунські історики складають їм ціну дивлячись не на їхню справжню, безвідносну вагу, ба лиш на те, чи багато сил затратила на ті події слабосила румунська народність. От, у російсько-турецькій війні 1877-1878 р р. тая допомога, яку вчинила російським військам Румунія. вагу мала зовсім другорядну, навіть третьорядну; але-ж як тая допомога коштувала самих румунів дорого, то в них навіть по шкільних підручниках раз-у-раз цілком поважно проводиться гадка, що за російсько-турецької війни 1877-1878 року „Румунія врятувала Росію“.

За останніх літ чимало попрацювали над історією та археологією битви під Варною 1444 р болгари, теперешні господарі Варни

8) Д А Ихчиевъ (турецький перекладач у болгарському міністерстві закордонних справ) „Историческа-та битка при Варна въ 1444 г" в 67-ій книжці болгарського наукового органу в Софії. „Периодическо Списание на Българско-то Книжевно Дружество". Рецензію дав И. К Димитровъ в „Периодическо Списание" (1910, ст 447-466).

9-10) Г Димитровъ „Сражение-то при Варна въ 1444 г" — в органі Варнинського Археологічного Товариства „Извѣстия на Варненско-то Археологическо Дружество", т III (1910), ст. 42-85 Узагалі в II (1909) та в III книгах „Извѣстий" — матеріял цікавий. Брати Шкорпили попрацювали, щоб вияснити „Походъ-тъ на Владислава" У Димитрова має вагу, між иншим, болгарський переклад грецької поеми (самовидця Параспонділа Зотіка)

У звязку з болгарськими варнинськими археологічними дослідами, які не завсіди бувають вільні од докорів за фантастичність, стоїть польська праця, повна дико-розгнузданого фантазування Це —

11) Jan Grzegorzewski Grób Warneńczyka, Краків 1911 (ст. 1-90) — відбитка з XXXV тому „Rozpraw" краківської Академії Наук Автор патріотично силується довести, що могила одного мусулманського святого під Варною належить зовсім не мусулманському святому, тільки королеві Володиславу III Варненьчикові, а свідоцтва сучасників-самовидців про те, що покинуте турками безголове королівське тіло люди поховали в варнинській православній церкві, мають бути неправдивими. Праця Ґржеґоржевського — шкодливая, бо автор напинає на себе костюм орієнталіста, цитує турецьких письменників, і може, такими заходами закрутити голову недосвідченому читачеві Невдержний розмах фантазії, сполучений з таким великим неуцтвом в царині елементарних фактів з історії східніх літератур, що аж дивуватися треба, підбиває Я Ґреґоржевського притягти до справи ще й релігійну поему про дивні подвиги одного легендарного героя, що мав бути товаришем халіфові-Алієві, а носив ім'я „Кесік-баш", тее ім'я Я. Ґржеґоржевський перекладає через „Ucięta Głowa", а тоді будує хитро-мудрого повітряного моста поміж мусулманським святим богатирем „Ucięta Głowa" та польським обезголовленим королем Варненьчиком Він і не підозріва, що турецьке ім'я „Кесік баш" є дословний турецький переклад для імення „Мелик-и Ештер", яке носить цей витязь-товариш Алія в перському оригіналі, в перський улюбленій, надто й надто всім відомій релігійній поемі „Хавер-наме". Що існує перська поема „Хавер-наме", цього Я. Ґржеґоржевський абсолютно не знає[1]), не знає він, що вона славилася значно передше од битви під Варною, а через те турецьку переробку як-найвідомішої перської поеми вважає він за оригінальний османський витвір, відважно накидає її авторство османському поетові Сулейманові-Челебієві (що написав поему на честь пророкові Мохаммедові „Мевлюд-и шеріф") і ставить її в звязок „z wyprawą warneńską" та „z bitwą 10 listopada 1444 r.". З ин-

[1]) Надзвичайною популярністю тішиться тая поетична обробка „Хавер-наме" 1427, яку зробив хорасанець ибн-Хосам (пом. 1470), про нього див. в „Історіи Персіи", т. III, 1 (М 1915), ст. 121.

ших історичних перлин, котрі щедро розсипає Я. Ґржеґоржевський, варта уваги дуже серіозно зроблена вказівка (ст. 26), що, хоч турецька поема про Кесік-баша (написаная в XV столітті) містить у собі прикмети шіїтські, тільки-ж у ній іще нема (!) тієї виключности й того персько-шіїтського фанатизма супроти соннітів, який є в Кисаія (а Кисаій — того Ґржеґоржевський не відає — жив у X-XI столітті, себто на чотириста літ давніш!!).

Доводиться, таким побутом, зазначити сумний факт, що тії праці XX в. про Варнинський похід, які написали румуни або слов'яни, стоять нижче од німецьких праць XIX віку.

Варнинська поразка пригнітила енергію Европи. Правда, добачили в ній передовсім кару Господню за порушене хресне цілування [1]), тільки-ж не можна було не добачити й турецької сили. Тим-то, з цього часу (як от буде видко) всенька дальша історія османів, аж до кінця XVI віку, була суцільною низкою перемог та завоюваннів.

1) От, для історика-Каллімаха наперед уже було ясно, „Deum, foederis testem — formidinem fugamque et caedem in pacis fideique violatores conversurum", ст. 311 в додатку до лат. перекл. Халконділи (Базель 1556). У ксьондза Длуґоша є специяльний благочестивий розділ про те, що король Володислав, так казали, „сам викликав поразку під Варною, своїм сороміцьким учинком стягнувши на себе гнів Божий"; див. польськ. перекл. Мехержинського, т. IV (Краків 1869), ст. 674-675 (в латин. франкфурт. 'вид. 1711 р. цей розділ мав-би міститися на ст. 810, але його випущено).

Мехеммед II Завойовник.

(1451—1481).

а) Завоюванне Царгороду (1453), Пелопонеса (1460) і Трапезунтської імперії (1461).

I.

І не хто, як найблизчий султан Мехеммед II ель-Фатіх (1451—1481), скоро-но вступив після свого батька на престіл (а було йому тоді років із двацятеро), зараз-таки взяв думати про те, щоб звойовувати зостанки Візантійської імперії, тоб-то Костянтинопіль та нелатинські частини Пелопонесу.

II.

У якому стані перебували недобитки Візантійської імперії к половині XV віку; латинський гніт над візантійцями. Турки XV в. для греків симпатичніші од латинників, турецька терпимість за часів Мюрада II

Царгород-Костянтинопіль і Пелопонес — це було не єдине політичне тіло, а зовсім різні грецькі „деспотії". Давніш, за Мануїла II Палеолога (пом. 1425), вони перебували ще в одних руках; окрім того, царгородський володар, володів іще й Солунню (Салоніками). Помірaючи, Мануїл II поділив імперію на самостійні уділи („деспотії", чи скажемо, „господарства") і остаточно розбив оцим політичну візантійську одність. Ця одність так уже й не одновилася ані за першого його наступника Іоана VIII Палеолога (1425-1448), ані за другого його наступника, сучасного молодому султанові Мехеммедові II — останнього костянтинопільского володаря Костянтина XI Палеолога (1449-1453)[1]. Найперше, літ тому по-над двацятеро, втратили візантійці Солунь, той бо з синів Мануїла II, котрому Солунь припала, вхитрився продати свій Солунський уділ за 50.000 червінців венеціянцям, а знов-же венеціянці, незабаром ув'язавшися в війну проти Мюрада II з приводу Дарданельської протоки, понесли кару тим, що Солуні в них не стало. Турки здобули місто приступом (1430), і грецька, православна людність зустріла зміну латинського панування на турецьке, як бачилося, далеко не без злої радости[2].

[1]) Инакше з нього Костянтин XII. Так само, його попередника вважають і за Іоана VII, — що для нас по суті не важно.

[2]) Пор. вище, ст. 40, про зрадницьку туркофільську поведінку, яку приписували солунському митрополитові

Для всіх инших грецьких деспотій (двох пелопонеських та одної, найголовнішої, костянтинопільської) султанова воля, ще й перед тим як молодий Мехеммед II вступив на престіл, мала першорядну вагу. Мехеммедів батько, Мюрад II, диктував їм усім свою волю. Характерно, що й Костянтин XI зміг розташуватися в своєму Царгороді тільки за допомогою султана Мюрада II. Річ у тім, що Костянтинові XI, перш ніж він зміг запанувати, довелося за-для царгородского престолу вступити в боротьбу проти своїх братів, і його прихильники ніякої йому кращої допомоги не вигадали, як удатися до Мюрада II, нехай він вирішить справу [1]). Султан вирішив питання на користь Костянтинові, йому припав Царгород з півостровом (область, так, верстов на сто завдовжки та верстов на п'ядесять завширшки); а инші брати Хома й Дмитро Палеологи дістали деспотії в Пелопонесі, або, як уже давно казалося було, в „Мореї".

Візантійські деспотії в Мореї не обіймали собою всенького півострова, а самісіньку його внутрішню, гірщу частину. Найкращими-ж, береговими частинами володіли італійці, саме-ж Венеціянська республіка. Венеціянці, як і инчі їхні італійські земляки (особливо, ворожі їм генуезці, чи-там флорентійці), ще з XIII віку, відколи латини-хрестоносці завоювали були Костянтинопіль, не переставали мати по всій території колишнього Візантійського царства свої володіння, з фортецями, та зберегли їх за собою й тоді, коли розповсюджувалася османська влада в XIV-XV вв., звичайно виплачуючи сусідам, османам окуп. Вони володіли тепер не тільки тими землями, котрі ще в XIII в. поприпадали на їхню власну пайку в «Латинській імперії»: ні! що було колись лицарсько-французьке або бургундське (як от, князівство Ахейське, герцогство Атенське і т. и.) — все те од французів-лицарів уже встигло попереходити в загребущі руки італійців-банкирів, грошових визискувачів місцевої грецької людности, — і всеньку греко-турецьку землю обліплювали в XV в. «італійські паразити», як їх зве історик візантиніст Рамбо [2]). На Архипелазі, де людність була грецька православна, так само панували побільше венеціянці та генуезці, а візантійські імператори не мали тут жаднісінької політичної сили. Ба навіть у самому Царгороді італійці - генуезці володіли частиною міста, а саме католицькою Галатою, тоб-то правобіччям Золотого Рогу, де вони мали свою осібну управу; а імператор володів лівобіччям затоки, тоб-то старим православним містом, що на сході здавна звалося «Істамбул» [3]).

---

[1]) Послом був Франдза — див. бонн. вид. 1838, ст 204-205 (кн. III, 1).

[2]) Див. статтю А. Рамбо «Греческая имперія» в III томі «Всеобщей исторіи» подъ ред. Э. Лависса и А. Рамбо (М 1897), ст 817.

[3]) Іспанець Клавіхо XV в., що 1403 - 1406 р їздив до Тімурового двора, точно зазначив, що сами греки в XV в. звали свою столицю не Костянтинопіль, а «Істам-

До турків візантійці ставилися з безмірно більшою довірою, ніж до латинян-італійців, що замірялися в них одібрати не тільки землю, ба ще й дідівську православну віру. Не треба спускати з ока, що в XV в. турки ще не встигли обернутися в тих нетерпимих мусулманських бузувірів, ворогів усякої иншої религії, які виробилися з них пізніш.

Нехай собі буде й правда, що в лоні своєї власної, ісламської религії турки були й суворі нівроку. «Мюльбахський студент»-католик, що дістався до турків у неволю за Мюрада II та й довгенько спостерігав їхні звичаї, гірко прохопивсь: «Коли я рівняю побожну мовчанку турків у їхніх мечетах з галасливою поведінкою християн у своїх церквах під-час молитви, то мене дуже вражає оця протилежність проміждо побожністю одних і непобожністю других. Є в них і слідці (inquisitores), що, виявивши людину, яка пропустила мечетну молитву, карають таких людей усякими ганебно-привселюдними карами. Прив'язавши на шию провинникові табличку з лисячими хвостами, його возять по вулицях та й одпускають аж тоді, як дасть за себе викуп грішми, а надто, коли він занедбав молитву під-час мусулманського посту» [1]). Під еретицтвом турки ладні були розуміти навіть дрібницю: «Мюльбахський студент» каже (ст. 23), що, коли-б мусулманин захтів випустити з себе урину стоячи, а не присідаючи до землі, то й це вже чимала єресь, — тоб-то гідна кари. А вже-ж проти поважніших еретиків-мусулман — турки виявляли безоглядну суворість. З вільнодумця Несімія, за судовим вироком, із живого здерли шкуру 1417 р.— мало не тоді таки (двома роками пізніше), коли католики спалили свого єретика, Івана Гуса. Карали своїх єретиків тодішні турки ще й огняним авто-да-фе. Той самий Мюльбахський студент каже, що в Туреччині еретики-«хуруфі», — які habentur pro schismaticis, — si inventi fuerint, comburuntur [2]).

болі», чи, як він пише, Escomboli: «Los Griegos no llaman a Costantinopola, como la nos llamamos, salvo Escomboli» (Hist. del gran Tamorlan, Севілья 1582, л. 16 b). Та так воно було що-найменше з X віку. Про назву «Істанбул» для Костянтинополя, як про найвідомішу, згадує в своєму географічному писанні араб Мас'удій X в. (див. додаток до париз. вид «Золотих лугів», IX, 1877, ст. 337, або в лейденській «Bibliotheca geogr. arabicorum», т. VIII, ст. 39). Або, знов, Царгород зветься Істанбулом у подорожі перса Насір-и Хосрова 1045-1052 р, див в нашій «Исторіи Персіи», т. I, вип. 4 (1915), ст. 457. Назва постала з „εἰς τὴν πόλιν", тоб-то «в місто», «до міста», і це зазначив уже й Мас'удій Пор «Істахіо», (=Хіос) «Істалімена (=Лімнос), «Ізнік» (=Нікея), «Самсун» (=Амісеос, з «εἰς Ἀμισσόν)»,—Вимова «στὰν» зам εἰς τὴν це діялектичний вульгаризм (див. в словнику середньовікової гречини Дюканжа, 1194).

[1]) Див. XII розд. у записках Мюльбахського студента (у базельському виданні 1543 р при Бібліяндровому Корані див ч. III, ст 28) Більше-менче те саме про турецьку побожність і про кари для непобожних каже нікопольський бранець 1396 р. баварець Шільтбергер, в розд. 46 (див. рос. переклад Бруна 1867, ст. 96; порівн. ст 100.

[2]) Мюльб студ., розд XX, у базельському вид. 1543 р ст 40 16.

Одначе про те, як ставляться турки не до єретиків, а до чужовірців, той самий спостерегач-католик приневолений був признатися, що «турки нікого не силують одкидатися од своєї віри і не дуже побиваються про навернення в свою віру, та й не надто велику ціну складають вони отим віроодступникам» [1]). І то позначна річ — що цю релігійну терпимість XV в. супроти иновірців турки мали не тільки для христіян, які, володіючи власними державами з військом і флотом, могли імпонувати османам з політичного погляду: ні, турецька терпимість однаковісінько розповсюднювалася й на жидів, расу скрізь затуркану та принижену. Баварець Шільтбергер, який попавсь у турецьку неволю з-по-під Нікополя 1396 р., а повернув додому з неволі допіро за Мюрада II, переказує, що в Брусі — вісім шпиталів для вбогого люду, де однаково знаходять собі притулок усі злидарі, байдуже чи то будуть христіяни, чи погани (Haiden, то-б-то мусулмани), чи жиди [2]). А вже ж на своїй батьківщині Шільтбергер звик до того, щоб жид не наживсь жити де-инде, як не в ґетті, і щоб своїм доторканням не поганив він доброго католика. Більше того: знаючи багацько чужих мов, — як воно звичайно водиться в жидів, — жиди при дворі Мюрада II обіймали посади двірських перекладачів: це з цікавістю зазначив отой француз-подорожній, що завітав до Туреччини за Мюрада II [3]). З певністю можна сказати, що серед турків не ходила образлива для жидів байка, ніби жиди підмішують до своєї маци христіянську або мусулманську кров [4]).

З-окрема можна зазначити, що візантійські патріоти почували симпатію й для самого турецького монарха, султана Мюрада II. І то не тільки через те, що він за дружину мав православну сербку, яка, й замужем бувши, зберегла свою віру, а попросту через те, що з нього була особисто дуже гарна людина, з дуже людяною вдачею. Смерть його, що сталася 1451 р. (2 лют. під Адріянополем), прийняли греки з глибоким жалем. Навіть прихильник латинян грек-історик Дука XV в. дуже чутливим тоном говорить про цю подію: «Бог послав Мюрадові II смерть безболізну та впокійну за те, що був з нього приятель для роду людського та добродій для харпаків, за те, що він свято й непорушно додержував договорів, хоч-би й з христіянами укладених, і навіть перемогу здобувши охоче приставав на замирення» [5]). А другий грек-історик тих подій Георгій Франдза, близький приятель новому імператорові Костянтинові XI, драматично оповідає в своїй історії,

[1]) розд. XI, в базельськ. вид. ст 25:11-13.
[2]) Шільтбергер, розд. 29, Тюбінг. 1885 р ст. 53, рос. перекл Бруна 1867, ст. 40.
[3]) Див. в деля Брокіера, париз вид Ш.Шефера (1892) ст. 191.
[4]) Про це, як узагалі про становище жидів у Туреччині XV в, буде ще мова низче, розд. V.
[5]) Дука, боннське вид. 1834, ст 228-229.

яким чином звістка про Мюрадову смерть застукала його поблизу Грузії, куди він приїхав сватати царівну для Костянтина XI. Було це в Трапезунті. — «Сказати тобі, пане-после, радісну новину?» вдавсь до Франдзи тамошній цар: «Знай, що помер Мюрад! Ну, давай якого гостинця за таку щасливу вість!» Але Франдзу наче громом ударило: готовий був і за всяке сватання забутися. — «Я занімів», каже Франдза, «бо цяя новинка пригнітила мене горем. Здавалося, я втратив наймилішого друга» [1]).

III.

Запанування Мехеммеда II в столиці-Адріянополі 1451; грецька спроба наладнати добрі стосунки проміж новими самодержавцями Костянтином XI Палеологом та Мехеммедом II не дає доброго висліду. Імператор удається по допомогу на захід, обов'язуючися запровадити церковну унію, 1452 - 1453; ненависть православних греків проти цієї видумки свого володаря.

На Адріянопільському престолі засів новий султан, молодик Мехеммед II. Так сповістили Франдзу в Грузії.

З імператорського свата-Франдзи такий був, одначе, практичний політик, що йому, там-таки в Грузії, на думку спало: а чи не припинити сватання імператора Костянтина XI Палеолога до грузинської царівни і чи не використати тую смутну подію, що сталася в султанському домі, на те, щоб посвоячити Костянтина XI з новим султаном Мехеммедом II? Річ в тім, що Мехеммедовій мачусі, Мюрада жінці, дочці сербського „деспота", новопосталий юний султан дозволив із честю переселитися до свого батька в Сербію. Отже Франдза листом своїм із Грузії в Царгород до Костянтина XI запитав його: а чи не краще буде, коли він-імператор посватає у сербського володаря його повдовілу дочку? Правда, з неї 50-літня бабуся, дак зате султанша, „колишня дружина видатного та й не аби-якого султана".

Шлюб цей не налагодивсь: удова-султанша обріклась одцуратися світа й присвятити себе Богові. Свати повернули з Сербії ні з чим. Думка про те, щоб посвоячити грецького володаря царгородського з турецьким володарем адріянопільським залишилася мрією. А того-ж таки самого 1451 року Костянтин XI своєю невдалою політикою вкрай розгнівив Мехеммеда II, і той живовидячки надумавсь приєднати до Туреччини ще й Царгород.

Яким побутом Костянтин Палеолог, не мігши не знати слабкість своїх сил, зваживсь-таки не поладнати в своїх відносинах з Мехеммедом II та роздратувати його — це тепер, коли події вже поодбувалися, здаватися може навіть чудним. Та будь-що-будь видко, що Ко-

---

[1]) Франдза, боннське вид. 1838, ст. 211.

стянтин не доцінював особи новітнього молодого султана. Малосильний царгородський володар думав, здається, так само, як один тодішній італійський непокликаний політик з гурту вчених гуманістів: що, мовляв, новий султан — це недосвідчений, нерозвитий хлопчак, відданий самісінькому вину та грубо-почуттєвим утіхам [1]). Мирний, добрячий тон, що його додержувалися в Царгороді посли од новопосталого султана, міг імператорові тільки довіру до своїх власних сил навіяти. А це все була велика помилка. Справді, новий султан був молодий, років було йому з двацятеро, завсіди ладен він був і по-п'яному погуляти і дуже роспусно соблудити, тільки-ж не м'якість та податливість, а твердість і незломність були одмітні його риси. Менш за все підходила-б до нього отая характеристика, що француз-подорожній деля Брокіер дав її був тихомирному всепрощенникові, його батькові Мюрадові II: „doulce personne, benigne, et large de donner seignourie et argent" [2]). Уже швидче, мав Мехеммед II неприборкану натуру свого прадіда, Баєзіда I Блискавичного.

Будь-як-будь, передчуваючи, що над ним нависає грізне, неминуче лихо, Костянтин XI увійшов у зносини з папою (Миколаєм V), з латинниками. Папа ставив неодмінну умову: нехай греки приймуть флорентійську церковну унію, щоб він міг підбивати західніх володарів до хрестового походу. Костянтин XI приставав і на унію.

Наприкінці 1452 року генуезький корабель привіз, на це, папського легата-кардинала до Царгороду. Це був той самий Ісидір, що 14 літ тому був митрополитом московським, а вигнано його з Москви саме за те, що він пристав на флорентійську унію. На допомогу Ісидорові, щоб укупі приводити греків до унії, став архиєпіскоп о-ва Мітіліни (Лесбоса) Леонард Хіоський, один із істориків усіх оцих подій. Тільки-ж найперша-таки спроба новоприбулих владик пом'янути в соборі св. Софії папу (12 грудня р. 1452) вжахнула православну людність: люди юрмою посунули з церкви, вважаючи себе за споганених; на храм св. Софії після цього ладні були дивитися наче на жидівську синагогу, ба й наче на якусь поганську божницю; скрізь у місті зчинилися заворушення, чи то в народніх масах, чи то серед людей політики. Начальник артилерії [3]), тоб-то найголовніша особа, що мала-б керувати обо-

[1]).. „stultissimus puer, annos natus vixdum viginti, arma nunquam tractavit, nec sani quicquam didicit aut audivit, — totus est in potu, totus est in venere" Так писав із Мілана в березні 1451 року гуманіст Франческо Філельфо (нар. 1398, пом. 1481) до французького короля Карла VII. Великі витяги з його листа, дав Цинкяйзен у своїй „Gesch. des Osm. Reiches" I (1846), ст. 802-805. Згодом, за три роки, Філельфо одмінив свою думку про Мехеммеда II і надіслав султанові-Завойовникові панегіричного листа. Думки свої про турків Філельфо виробив іще в 1420 роках за часів Мюрада II, живши разом з венеціянським посольством у Царгороді, але-ж Мехеммед тоді ще не народивсь.

[2]) деля Брокіер, вид. Шефер (Пар. 1892), ст. 181 Див в нас. вище, ст. 36

[3]) великий канцлер Лука Нотара

роною міста, палко висловивсь: «Лучче Царгородові дістатися під владу турецької чалми, ніж латинської тіари!»=«Κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν!»1)... Коли так балакав муж державний, то ще нетерпиміші поводилися прості люди. А на слова латинників: «тадже без нас — турки вас здобудуть»! народ, повний огиди проти папізму, що його накидали православним людям силоміццю, гукав: «Краще попастися в руки туркам, ніж франкам!» «Κρεῖττον ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, ἢ Φράγκων!»[2]). Самовидець тих подій, грек-латинник Дука, щоб схарактеризувати тую ненависть, яка спалахнула проти унії в душах православних царгородців, завважає, що коли-б сам янгол злетів був із неба та й сказав: «я вижену турків, а ви пристаньте на згоду й примирення з Римською церквою», дак і тоді-б вони були не згодилися [3]).

Хоч які неприхильні для унії були греки, та Костянтин XI, засліплений надією на поміч із заходу, все обстоював унію, сіючи тим заколоти й розбрат проміждо підданців.

IV.

Турки облягають Царгород, квіт-май 1453. Царгород падає, 29 мая 1453; страшні подробиці Джерела й помічні праці для історії остатніх часів візантійської столиці Пророкування, що «русе плім'я» знов завоює Царгород

Тим часом Мехеммед II уперто лагодивсь облягти Царгород.

Він закликав на службу до себе в Адріянопіль тямущого майстра Орбана, що добре вмів виливати гармати. З роду був Орбан «дакієць» [4]), — виходить, або мадяр [5]), або румун (та й, либонь, румун трансильванський)[6]). Орбан виливав султанові незвичайно великі гармати-далекобої. Надто одна гармата була правдиве страховище: завдовжки 4 сажні, завважки 1900 пудів; набивали її кам'яним ядром, що важило 36 пудів і летіло аж на 4 верстви. (Замість чавунних ядер, тоді в XV в. турки брали величезне чорне каміння з Чорного моря; само море, своїми прибоями, обтирало й полірувало такі великі камінюки). З кожного пострілу це гарматне страховище сильно нагрівалося, тим-то й стріляти з нього можна було тільки сім разів на день; та думалося, що ця гармата, скоро бомбардуватимуться городські стіни, стане в

[1]) Ці Нотарині слова переказує латинський прихильник Дука (боннське видання 1834, ст 264)

[2]) Див. там-таки в Дуки, боннське видання ст 291

[3]) Про такого янгола (в звязку з окремою легендою) див. там-таки ст 290

[4]) Δάξ — див. в Халконділи (ст. 385, бонн вид)

[5]) У Дуки (ст 247) так і сказано· τὸ γένος Οὖγγρος.

[6]) Як-же середньовікова латина зве Данію «Dacia», Гіббон вважав і Орбана за данця (див рос перекл «Ист упадка и разруш Римской имп». ч VII, М. 1886, ст. 141 та 322). Він міг-би додати, що й Левенклав у XVI віці державсь був такої самої думки (див. ст 385 в лат. вид)

пригоді так, як ніщо инше¹). Ще й перед тим, як оповіщено було війну проти Костянтинополя, гармати допомогли туркам одрізати довіз харчів із Чорного моря до Царгорода. Бо їх поставили в новій фортеці біля Костянтинопільської протоки («Богаз кесен»=«Загорожа для проток», тепер Румілі-гисар), і вони грізно перегородили дорогу венеціянським галерам, котрі йшли з Чорного моря до візантійської столиці.

Нарешті турецьке військо та артилерія вирушили з Адріянополя на самий Царгород. Турецькі історики запевняють, ніби попереду Мехеммед II поставив на вибір: перейти на іслям, або втратити царство, та й уже як імператор не захтів і слухати про іслям, султан підступив до його столиці. Люду в Царгороді, разом із старими та малими, жінками та дітьми, було либонь тисячів півтораста, якщо не більш. Проте військового люду в мурах оточеного Царгороду, як виявилося, було тільки 9.000 душ. З поміж них щось 3.000 були латини, і найперший після імператора керівник над міською обороною був латинник-генуезець, хоробрий Джованні Джустініяні, що колись був із нього морський розбишака на Егейському морі. А всі инші оборонці—то були самі міщани, наскільки кому снаги ставало. А чи багато було турків, що облягли Царгород, то греки, сидячи в облозі, вирахували їхню цифру на чверть мілійона люду, ба й — 400.000³). —«І сам я бачив поміж ними не тільки турків, ба й греків і латинів і німців і паннонців (=мадярів) і чехів.... О, impii! o,satellites Antichristi, damnati gehennalibus flammis!» завважає католицький епіскоп, самовидець Леонард Хіоський ⁴).

Мехеммед II (медаль Джентіле Беллїні 1479-1480 р.) ²)

Царгородську затоку «Золотий Ріг» греки загородили величезним ланцюгом, тож підпливти до неї кораблями було важко, бо

¹) Матеріяли для розгляду отаких питаннів див Ph. A. Dethier: Matériaux pour l'histoire de l'artillerie à l'époque de la prise de Constantinople, Царгород 1865 (в Impimerie Centrale).

²) Вид. в монографії L. Thuasne'а про Беллїні (Пар. 1888).

³) Франдза рахує 258 000 (ст. 240); Леонард Хіоський—300.000 з надлишком (ст. 314, при лат Халконділі, Базель 1556), «поміж ними 15,000 пішаків-яничарів, таких, як у Олександра Македонського мірмідонці»; а Дука (Бонн 1834, ст 267) та Халконділа (Бонн 1843, ст. 383) налічують турків під Царгородом. 400.000. Та мимоволі згадується лист гуманіста-Філельфа до короля Франції Карла VII, писаний два роки перед тим. Філельфо запевняє, що турки неспроможні зібрати більше, як 60.000 війська, кінного та пішого: 20 000 із Азії, 40 000 із европейських своїх країв.

⁴) Лист Леонарда Хіоського до папи—при лат. перекл Халконділи (Базель 1556), ст 315.

з-поза ланцюга можна було боронитися текучим т.-зв. «грецьким огнем», який горів і в воді. Щоб обминути цього ланцюга та й продертися позад нього до затоки, турки намостили поздовж Золотого Рогу брукування з дощок та балків завздовжки на 7 верстов, а тоді щедро намастили цей-о поміст олією та салом, та й переволокли свої кораблі сухопутним волоком по тих дошках до внутрішньої частини затоки [1]), а там поспускали їх у воду, в Золотий Ріг. Звідти провадити облогу та громити мури було вже й зручніш і лекше. Такий спосіб перетягати човни волоком по сухопуттю — венеціянский, — каже еп. Леонард Хіоський: — він відомий на озері Ґарда, і туркам порадив отак-о зробити запроданець-християнин [2]).

Турецькі історики бундючно вихваляють грізну силу Мехеммедових гармат, отих чудищ «з мідним тілом, з огненною пащею». Тільки-ж дуже швидко виявилося, що з бомбардування турецького зовсім не так швидко все трощиться, як можна було сподіватися. Навіть найголовніщеє турецькеє приладдя для облоги не дуже стало в пригоді: велетенська Орбанова гармата через шалену стріляннину розірвалася, і з того вибуху загинув сам майстер. Ба й звичайні гармати попервах не визначалися в турків особливими наслідками і не багацько руйнували царгородські мури. Справа покращала аж тоді, як дав туркам путящу артилерійську пораду угорський посол, що приїхав у своїй справі до табору Мехеммеда II. Надто мало болючи нещастям православних греків, мадярський посол-католик показав султанові, яким способом треба орудувати гарматами до-ладу. Коли вірити прихильному до нього уніятському історикові [3]), то посол-мадярин керувавсь ходячим тодішнім пророцтвом про те, що в західньому християнстві настане щастя допіру тоді, як упаде Візантія.

Трохи не два місяці (квітень-травень 1453 р.) тяглася облога. Греки, дарма що багато втратили і були в скруті, держалися непохитно, мабуть чи не покладаючися й на деякі незгоди в султановім дивані. Везір Халіль-паша, — а він везірував іще й за Мюрада II і поділяв його прихилля для візантійців, — обстоював думку, що облогу треба зняти; турецькі історики запевняють, що візантійці ніби закупили Халіля. Він лякав султана Мехеммеда II, що от, далі-далі, з заходу може прибути італійський флот, і листами повідомляв тих, хто сидів в облозі, про свої заходи перед султаном на їхню користь [4]). Через цю чи инну причину, тільки-ж, кажучи словами Са'деддіна, „чарів-

[1]) Це робилося, каже Са'деддін, «під проводом тямущих механіків».
[2]) Леонард Хіоський — при лат. Халконділі (Базель 1556), ст. 317.
[3]) Див. в уніята Дуки, бонн. вид 1834, ст. 274-275.
[4]) Див. у Леонарда Хіоського, Базель 1556, ст. 322, 323 і 326 (в додатку до лат. пер. Халконділи).

лива вродниця-перемога довго не відтуляла перед мусулманами свого блискучого обличчя".

Але-ж хоч і пощастило візантійцям продержатися в облозі мало не два місяці, нарешті надійшов для Візантії неминучий безталанний кінець.

Здобули місто турки лютим приступом, у вівторок 29 травня року 1453 [1]), та й хижо пограбували і нещадним, крівавим способом погромили. Поліг у бою і імператор Костянтин XI, що був бивсь, як простий вояк. Тієї самої днини, 29 травня року 1453, до храму св. Софії, що в ній напередодні запричастивсь був Костянтин Палеолог, над'їхав, так опівдні, верхи на коні по купах трупів і по калюжах крови новий пан столиці, переможець султан Мехеммед II, гладка та кремезна людина, та й і своїми вузькими миґдалюватими очима споглянув на гору мертвих тіл. Ще й досі показують на одній колоні в середині храма св. Софії, високо побіля криласа, крівавий одбиток од величезної руки: одбилася долоня й усі п'ятеро пучок. Переказують, у середину храма св. Софії Мехеммед II в'їхав конем, і кров стояла на такому високому порівні, що він, не злазячи з коня, зміг умочити в ню руку та й одбити свою долоню на стіні [2]). А що опівдні мусулманам годиться молитись, то з султанового веління залунав заклик полуденної молитви і звістив у храмі св. Софії, що нема Бога окрім Аллаха, й Мохаммед його посланець. Подаючи собою приклад для правовірних, молодий султан виліз на св. престіл у вівтарі та й, на ньому, одбув мусулманську молитву по всім правилам, з усіма рек'атами. —„Сонце! померкни з жаху!"... стогне з наруги історик-уніят [3]). Тільки-ж, хто зна! може це була найкраща і найдостойніша річ, на яку повернули християнський вівтар: по инших церквах здобутого Царгорода свв. престоли придалися туркам, як ліжка, щоб ґвалтувати жі-

[1]) Турецькі історики (Ашик-паша-заде та Нешрій XV в., а за ним Са'деддін) кажуть, що Царгород одібрано од християн рано в неділю, тобто в день їхнього свята, а візантійці днину царгородської загибелі називають вівторок, тобто тяжкий день на тижні. У нас за тяжкий день уважають понеділок, а на сході вівторок,—либонь, ще з вавилоно-асирійських часів (Марсів день). Що до понеділка, то мусулмани, не так як ми, мають тую днину за сугубо-щасливу для всяких розпочинаннів, особливо-ж для виїзду в подорож чи в похід. Прим., турецькі історики зазначають, що похід султана Сулеймана Пишного проти Угорщини, який закінчивсь її завоюванням, почався сприятливої днини: в понеділок 11 реджеба 932 р. (= 23 квітня 1526 р.) Як пояснюють мусулмани, і народження і смерть пророка Мехеммеда, тобто дві його найважніщі подорожі, одна— на цей світ, друга — на той світ, одбулися саме в понеділок та й зробили з понеділка найкращий день для всякого дорожнього почину.

[2]) Джерела не стверджують такого переказу, проте провідники-ґіди раз-у-раз оповідають його одвідувачам. Зазначити треба, що од підлоги до того крівавого відбитка султанової долоні на стіні — буде більше ніж три сажні. Щоб султан, навіть сидячи верхи на коні, міг досягти отого місця своєю рукою, треба припустити, що підлога була вкрита шаром трупів заввишки двоє-троє аршинів.

[3]) Дука (Бонн 1834), ст. 299.

нок та підлітків, або скверните святиню ще по-инакшому [1]), а на ікони та мощі в храмах турки мочилися та паскудили [2]). І от, відтоді, з полудня 29 травня року 1453, велелїпний християнський храм св. Софії — є вже мечет Ая-Соф'я, а місто Костянтинопіль, або, як його здавна вже звали на сході, Істамбул, — це турецька столиця.

На превелику силу одшукали й труп забитого імператора Костянтина XI споміж наворочених тіл, упізнавши його по золотих гербових орлах на чоботях. Знайденому, „давно вже призначеному для пекла" (як каже Са'деддін), трупові втяли голову й виставили її, до вечора, на показ народові, на кінному пам'ятникові Юстиніяна Великого.

—Ой, голову турки зрубали, на спис настромляли,
Біле тіло по-під лавровим деревом поховали, —

співає про царя-героя народня грецька пісня „трагудіон" [3]).

Другого дня, в середу, Мехеммед увійшов до погромлених і пограбованих Влахернських палат. Поглядаючи на цю мерзость запустіння, юний султан, що в нього деспотична жорстокість ішла в парі з прихиллям до поетичного письменства, проказав оце перське двухстишшя:

Пердедâрі мі-конед дер ҷеср-і ҷейсер 'енкебут,
Бумі новбет мі-зенед бер ґонбед-и Ефрâсійâб
=Коло запони в царській палаті чатує тепер павук;
Музичними почестями в царевих Ефрас'ябових покоях завідує сова [4]).

Недалеко палат сіли бенькетувати. Мехеммед II. сп'янів, і в ньому запалала його педерастична жага [5]). Він сказав привести до

---

[1]) Франдза (Бонн 1838), ст. 290.

[2]) Ісидір-ҷардинал, митрополит московський: De Constantinopolitanae urbis expugnatione — при лат. перекл. Халконділи (Базель 1556) ст. 329.

[3]) Див. збірку E. Legrand: Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire relatifs à la Turquie et aux principautés Danubiennes, Париж 1877 (= Publications de l'école des langues orientales vivantes, I série vol. V).

[4]) Краще переҷласти отак:
Павук у палатах виткав запону з павучиння... єдиний вартівник царської запони!
Сова завиває по-під банею Ефрасіябових хоромів... єдиний музика що віддає царськую честь!
Инші гадають, що ці одвідини Влахернських палат можна пристосувати до п'ятниці.

[5]) Педерастія в житті Мехеммеда II грала дуже не-остатню ролю, і це часто зазначають тодішні літописці XV в., однаково чи західні-латинські, чи східні-візантійські. —„In mares et feminas equaliter ardebat, puerorum et feminarum turbam pro sua libidine clausam custodiri faciebat (себто держав він цілого харема з хлопців)" — каже за Мехеммеда II його сучасник Пилип Берґамський в „Supplementum Chronicharum", Венеція 1486, ст. 290 об (Велику виписку надрукував з тієї хроніки L. Thuasne в „Gentile Bellini et sultan Mohammed II," Пар. 1888, ст. 70-71). — „Qui tot masculorum concubitus exercuit"—гидливо нагадує з приводу султанової смерти 1481 р. віце-канцлер лицарського Родійського ордена (G. Caonrsini:

себе 14-літнього сина Луки Нотари, найпершого костянтинопільського достойника. Батько не дозволив того, і за це всеньку родину заразісінько покарано смертю; вкупі з родичами загинув і хлопець, але попереду султан зґвалтував його [1]). Тіла страчених викинуто було на вулицю, а голови їхні прикрасили собою бенькетний стіл Мехеммеда II.

Джерела для історії Царгородського падіння.

1-4) Найголовніщі наші джерела для історії царгородського звоювання—то, найперёдше, греки- самовидці. православний Франдза (кн. III, розд. 7-20) і уніят Дука (розд. 33) та греки-сучасники, але не самовидці: атенець Халконділа (кн. VIII) та султанський підлесливий райя Крітобул [2]).

Велику вагу мають і не-грецькі записки самовидців:

5) Уніят-епіскоп Леонард Хіоський: Лист до папи Миколая V, писаний за свіжими враженнями серед натовпу біженців, котрі втікли з завойованого Царгорода на о-в Хіос. Прикро вражає в листі тільки очевиста католицька тенденція скинути всю провину на лицемірних негідників-православних, що не захтіли щирої справжньої унії з Римом і через те дали загинути своїй столиці: «quoniam unionem non veram, sed fictam fecistis!» кидає Леонард докір провославним; «non unio facta, sed unio ficta ad fatale urbem detrahebat excidium!» [3]).

Oratio in senatu Rhodiorum de morte Magni Turci habita 1481, вид. в Ульмі 1495, а довгеньку цитату виписано в Гаммера: Hist. de l'emp. Ottom. III, 1836, ст. 426). З-поміж візантійців і православний Халконділа XV в., і уніят-Дука однаково часто подають сцени із Мехеммедового життя, з'язані з оцією його ненормальною сексуальністю. Окрім тієї драматичної царгородської події, що за ню далі буде в нас мова, переказують вони й комічніші сцени, прим. про те, як тікав од неплатонічних Мехеммедових ласк гарненький волоський воєводич Радул, аж видрапавсь на високе дерево, щоб там його Мехеммед не зміг дістати (Халконділа, Бонн 1843, ст. 499), або про те, якою смертельно-лютою заздрістю запалав Мехеммед II, довідавшися, що молоденький його коханець-паж, утікач із султанських палат, зробивсь таким самим любчиком у Лесбійського герцоґа Ґателюзія (Дука, бонн. вид. 1834, ст. 512; так само й у Халконділи, Бонн 1843, ст. 528). Кажучи про гарненьких хлопчиків, яких набрав собі султан у зовойованому Трапезунті, Халконділа додає, що вони „придалися йому й для нечестивого кохання" (бонн. вид. 1843, ст. 497); те саме зазначено й про тих хлопчиків, котрих що-річно постачала як податок султанові Волощина.

[1]) Дука, бонн. вид. 1834, ст. 305; еп. Леонард Хіоський, ст. 326; при лат. перекл. Халконділи (Базель 1556). Не треба, звичайно, забувати, що Мехеммед II підозрівав Луку Нотару в зносинах із заходом.

[2]) Бібліографію про Франдзу, Дуку й Халконділу див на ст. 52. Крітобулову «Історію Мехеммеда II (яка обхоплює рр. 1451-1467)» видав Карло Мюллер у V томі «Fragmenta historicorum Graecorum» (Пар 1870, видавництво Didot; 2-е вид. 1883), з рясними філологічними та історичними поясніннями.

[3]) Див. «De urbis Constantinopoleos jactura» ст. 314 в додатку до Клявзерового латинського перекладу Халконділи, Базель 1556. Весь Леонардів лист там на ст. 313-327 in 4-to Або в I томі Ло́ніцерової всезбірки Chronicorum Turcorum (Франкф. 1584), ст. 315-336, in 8-vo Новіщі видання—у Міня в Patrologia Graeca, т. 159 (Пар. 1866, ст. 923-944) та в Atti della Società Ligure di storia patria, т. XIII (Ґенуя 1884, ст. 223-257).

6) Лист-відозва б. московського мітрополіта Ісидора-уніята з плачем до всіх христіян, недовгий [1]).

7) Дуже докладний щоденник царгородської облоги—венеціянця Ніколо Барбаро, що перебував на венеціянських кораблях, які одбороняли місто проти турків [2]).

8) Руська «Повѣсть о Царьградѣ» Нестора Іскендера, силоміццю потурченого й помусулманеного яничара, що потім утік од турків мабуть чи не до Італиї, а звідти переїхав до Москви либонь із Софією Палеологівною 1472 р. Писаная не зараз після впадіння Царгороду, а двацятьма роками пізніш од подиї, «Повѣсть о Царьградѣ» має дрібні неточности. За Йвана Грізного XVI в. вона ввійшла в склад Никонівського літопису, далі і в инші, але трапляється вона й окремими списками [3]).

Є ще й инші джерела для історії царгородського звоювання. Критичне всезбірне видання всіх численних джерел, побільше вже призабутих і неприступних [4]), заходилася була робити, з французьким перекладом, мадярська Академія Наук, як XXI-XXII тт. «Monumenta Hungariae historica», під керуванням Ph. A. Dethier і K. Hopf'a; зміст отих рясних томів, див. у Крумбахера: «Geschichte der byzant. Litter.» (Мюнх. 1897),ст. 311-312. На жаль, оте цінне видання застрягло в друкарні, ще й досі не випущено в світ, і роздобути видрукувані аркуші можна тільки приватним шляхом з мадярської Академії.

Що до турецьких перводжерел XV в., то всі вони залишаються ще ненадруковані. Такі — тії літописці чи хроністи, що писали незабаром після смерти султана Мехеммеда II, вже за часів його наступника:

а) Турсун-бег (дефтердар султана-Завойовника): «Історія побідоносного султана Мехеммеда-хана»,

б) Ащик-паша-заде: «Історія османів»,

в) Нешрій Бруський (бл 1485-1495). «Світове дзеркало» [5]),

г) Сінан-челебі Бігіштій (бл. 1496-1512): «Історія османських султанів» [6]),

д) курд Ідріс Бітліський (пис. 502-1506): «Сім раїв», кн. VII: писано по перськи, та є й турецький переклад.

---

[1]) У нас цитується Ісидорів жалібний лист за базельським вид. 1556 в додатку до латин. перекл Халконділи, ст. 327-330. У Міня в Patrologia Graeca див. т. 159 (Пар 1866) ст. 944-956.

[2]) Enrico Cornet видав Барбарів «Giornale» у Відні 1856, і на цьому виданні Мордтман збудував свою монографію (Штутг. 1858), про яку згадка—нижче (ст. 71).

[3]) Путящий список поч XVI в. Нестора Іскендера видано в серії «Памятниковъ Общества Любителей Древней Письменности» № 8 (Спб. 1886); але вже й перед тим тая «Повѣсть о Царьградѣ» друкувалася в Росії аж сім разів. Дуже добре переказав її сучасною російською мовою Срезневський в «Ученыхъ Запискахъ II Отдѣленія Росс. Акад. Наукъ» кн. I, Спб. 1854, ч 3, ст. 99-137, з критичним коментарієм. Див. ще Д. Кобеко в «Запискахъ Вост. Отд.» т. II (1887), ст. 147-149.

[4]) хоч разом з тим — і таких загально-приступних, як Крітобул, Леонард, Ісидір, Барбаро, Нестор Іскендер, то-що.

[5]) Нельдеке, як видавав Нешрія в «Zeitschr. der Deutsch Morgenl. Ges». т. XV (=1861), то проминув саме тії розділи, що торкаються історії Мехеммеда II.

[6]) або, як тісніш датує Pie (Cat. of the turkish mss. in the British Museum, Лонд. 1888, ст. 45 б)—дописав Бігіштій свою османську історію 908=1502 р.

Замість цих ненадрукованих джерел історики побільше користуються великою компілятивною всезбірною «Вінець літописів» Са'деддіна, вже з кінця XVI в. (пом. 1599), що надруковано її в Царгороді 1279-1280=1862-1863 рр. Того старого двохтомового італійського переклада для цілого Са'деддіна, що зробив Братутті (т. I, 1649; т. II, 1652), або що зробив по латині Коллар (Відень 1755), роздобути тепер важко Тільки-ж котрі сторінки з Са'деддіна оповідають про Мехеммедове завоювання Царгороду, тії переклав по французьки Garcin de Tassy в Journal Asiatique 1826 (juin, pp. 340-354), а Michaud вніс переклад Ґарсена де Тасі в III том серії «Bibliothèque des Croisades»[1]). Є й англ переклад E. Gibb: The capture of Constantinople from the Tâj-ut-tevârîkh...by Khojâ Sa'd-ud-Din (Glasgow 1879, 36 ст.).—Са'деддінів стиль емфатично-надутий, і його вузлувато-квітчасте оповідання не можна ставити поруч не тільки Нешрія, ба й грецьких перводжерел, прим. «Хроніки» Франдзи; та добре в Са'деддіна й те, що він часом називає свої джерела (от, того самого Нешрія, Ідріса).

Европейські допомічні праці: котрі всезбірно захоплюють цілу історію Візантії або Туреччини.

Серед европейських допомічних праць, тоб-то наукових обробок сирового матеріялу, історію царгородського звоювання освітлюють, звичайно, всі загальні праці з історії Візантії. франц. Le Beau XVIII в., що його обробили Сен-Мартен та Бросе 1836, англ. Gibbon XVIII в., що його обробив Bury 1896; нім Hopf в енціклопедії Ерша та Ґрубера (сер. 1, тт. 85 і 86, Лейпц. 1867-1868); англ. G. Finlay: A history of Greece (t. IV, Оксфорд 1877), нім. Herzberg в Онкеновій серії 1883. Так само—в історіях хрестових походів; напр. див. Michaud: «Hist. des Croisades» т. IV (Пар. 1822) де в другій половині тома обмальовано хрестові походи проти турків-Османів і закінчено турецьким завоюванням Царгороду 1453 р. [2]). З по-між цих праць є в російському перекладі Ґіббон, Мішо, Фінлей, Герцберг. Найраніще перекладений Мішо [3]) страждає тим, що веде своє оповідання, хоч і жваво, та абсолютно ніде не вказуючи своїх джерел. За те старий Ґіббон [4]) дає дуже простору й мальовничу картину, раз-у-раз критикуючи джерела, і його виклад ще й досі не втратив своєї принадливости, а деякі Ґіббонові перестарілості спростовуються редакторськими увагами в долині. Навпаки, Герцберг [5]), сухий, короткий і позбавлений цитат, дасть російському читачеві не надто багацько.

В загальних історіях Туреччини див. широкі, докладні подробиці у Hammer'a: „Histoire de l'empire Ottoman" т. II (Пар.

---

[1]) З французького зробив Кравзе німецький переклад, додавши його до своєї роботи 1870 р., про яку мова буде далі (ст. 71-72).

[2]) І в російському перекладі 1836 р. це виходить теж т. IV. В пізніщих французьких виданнях див т. III (1857).

[3]) Мишо. «Исторія Крестовыхъ походовъ» перев. Ив. Бутовскій, т. IV, Спб. 1836, ст. 625-656.

[4]) Гиббонъ «Исторія упадка и разрушенія Римской имперіи», перев. Невѣдомскій, ч. VII (Москва 1896), ст. 306-366.

[5]) Г. Ф. Герцбергъ: «Исторія Византии», перев. Безобразовъ, М. 1897, ст. 562-580.

1835, ст. 365-437; примітки ст. 513-527) і ще докладніш — у Zinkeisen'а: „Gesch des Osman. Reiches", т. I (Гамб. 1840, ст. 799-855) з безліччю довгих цитат із джерел. Новіщий N. Jorga: „Gesch. des Osman. Reiches" т. II (Гота 1909, ст. 3-38) — і сухий, і, як звичайно бува в Йорги, не раз-у-раз дає звістки певні й точні. — По російськи є два переклади відповідних уступів з Гаммера, зроблені не з французької доповненої обробки (1835), а з раніщого (1827) німецького первопису:

а) в „Московскомъ Вѣстникѣ" 1828 (= ч. IX): „Возшествіе на престолъ Магомеда II, возобновленіе мира съ христіанскими державами. Построеніе европейской крѣпости на берегу Воспора и литье большихъ пушекъ. Осада и взятіе Константинополя" = № 9 (ст. 36-48), № 10 (ст. 143-153), № 11 (ст. 237-286), № 12 (ст. 356-382),

б) коротший — переклад з Гаммера-таки: „Завоеваніе Константинополя 29 мая 1453 г.", в „Историческомъ, статистическомъ и географическомъ журналѣ" 1830 (ч. II), № 6 (ст. 167-185).

Монографії про завоювання Царгороду.

1) М. М. Стасюлевичъ: „Осада и взятіе Византіи турками, — в „Ученыхъ Запискахъ 2-го отдѣл. Имп. Акад. Наукъ", кн. I (1854), ст. 65-176. Стасюлевич дуже докладно використав Франдзу, Дуку й Халкондилу, і при тому він свідомо більшу ціну надає православному Франдзі, а не тенденційному уніятові Дуці. Оцим Стасюлевич різко одійшов од західньо-европейських істориків Візантії [1]), бо тії мали безперечно за більший авторитет Дуку, ніж Франдзу, що писав свою історію вже на старости літ [2]). Праця М. Стасюлевича — написана художньо, це мальовнича картина подій і настроїв як вони між собою чергувалися й розгорталися.

2-3) A. D. Mordtmann: Belagerung und Eroberung Constantinopels durch die Türken im J. 1453, Штутґ. та Авґсбурґ, 1858. В основу покладено того щоденника облоги, що писав Мик. Барбаро (його критично видав Корне 1856 р); притягнуто турецьких письменників [3]), пороблено, на місці, археологічно-топографічні досліди. — Дуже докладно, та ще й суворо, розібрав Мордтманову книжку Georg Voigt в „Historische Zeitschrift". т. III (= 1860). Низче, під № 12, зазначено в нас пізніщі Мордтманові праці.

4) Ad. Ellissen: Analecten der mittel- und neugriechischen Litteratur, 5 т.т., Липськ 1855-1862. Вступ до III тому — то ціла монографія про те, як турки облягли й захопили Царгород, і монографія тая — старанна.

5) J. H. Krause: Die Eroberungen von Constantinopel im XIII-en und XV-en Jahrunderte, nach byzantinischen, fränkischen, türkischen

---

[1]) в їхніх загальних працях про Візантію, — бо яких-сь спеціяльних монографій про кінець Царгороду зах.-европ. історіографія ще тоді не мала.

[2]) І акад. І. Срезневський у своєму коментованому аналізі й переповіданні руської „Повѣсти о Царьградѣ" Нестора Іскендера XV в. (в тій самій I книжці „Учен. Записокъ" 1854) найчастіш цитує мабуть чи не Франдзу, — хоч за найкращеє джерело визнає він Леонарда Хіоського.

[3]) У Мордтмана фіґурує відомий турецький географ-подорожній Евлія-челебі XVII в., що в історичному оповіданні за Царгород XV в. являється, очевидячки, лиш компілятором.

Quellen und Berichten, Галле 1870. Компіляція, що не відповідає своєму претенсіонально-крикливому титулові [1]).

6) Henri Vast. Le siège et la prise de Constantinople par les Turcs — в „Revue Historique", т. XIII (= 1880), ст. 1-40. Ця жваво написана стаття, що вийшла з-під пера дуже тямущого візантолога Васта, по суті вже давніш була ввіходила, як окремий розділ, в блискучу, вчену, дуже поважану його монографію: „Le cardinal Bessarion, ou étude sur l'histoire de Renaissance", Пар. 1878 [2]).

7) E. A. Vlasto. a) La prise de Constantinople par les Turcs en 1453 — в XV т. паризького „Annuaire de l' association pour l'encouragement des études grecques en France" (1881), ст. 104-129; — б) він таки: Le derniers jours de Constantinople, Пар. 1883.

8) Г. Дестунисъ: Историко-топографическій очеркъ стѣнъ Византіи, Одеса 1887 (і давніш у „Журналѣ Минист. Народн. Просвѣщ.", т. 219 та 225). Дестуніс, видаючи свою брошюру, уже мав доброго попередника в цій царині, А. Паспаті в його чималій книзі: „Βυζαντιναὶ μελέται, τοπογραφικαὶ καὶ ἱστορικαί", Атени 1877)[3]). Паспаті й далі виступив з коштовною працею:

9) Ἀ. Γ. Πασπάτης: Πολιορκία καὶ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ὀθωμάνων ἐν ἔτει 1453. Атени 1890. І тут чималу увагу присвячено топографії Візантійських стін. — Рецензія F. Hirsch'a в „Byzantinische Zeitschrift" 1893, ст. 331 і д.

10) П. Д. Погодинъ: Обзоръ источниковъ по исторіи осады и взятія Византіи турками в 1453 году — в „Журн. Минист. Нар. Просв." 1889, авг., ст. 117-258. Історичного оповідання тут зовсім нема, тільки ж той перегляд джерел, (переважно грецьких), який подано в Погодіна, завсіди матиме свою ціну для студій над остатніми діями Візантії, дарма що трапляються в Погодіна й дуже великі куріози [4]).

11) Chedomil Mijatovitch: Constantin, the last emperor of the Greeks. The conquest of Constantinople, A. D. 1453, Лондон 1892. Є російський переклад (Спб. 1895).

12) A. Mordtmann (окрім праці 1858 р., поданої в нас під № 2): а) Esquisse topographique de Constantinople, Ліль 1882; — в)

---

[1]) Користуватися всіма джерелами безпосередньо Кравзе не мав спромоги, бо, прим., турецької мови він не знав і перекладав Са'деддіна не з первопису, а з французького перекладу. Ба навіть італійськими джерелами користувавсь він не безпосередньо.

[2]) За Вастову монографію про Висаріона Нікейського див. в нас вище, ст. 41.

[3]) Спеціяльно про стіни царгородські говорить Паспаті тільки в першій половині своєї праці. Друга половина (ст. 127-277) — огляд грецьких відносин до західньої Европи; яка, на Паспатієву думку, й привела Візантію до загину.

[4]) Приміром на ст. 208-209, наводячи Франдзині слова, що він хоче оповідати про події 10-86 років, Погодін завважає, що „означенный періодъ времени не совпадаетъ съ періодомъ, дѣйствительно описаннымъ у Франдзи", бо мовляв, Франдза обіцяє довести оповідання до 1486 року, а „дѣйствительно послѣднее происшествіе въ разсказѣ Франдзи относится къ 1477 году". Horribile auditu, дослідник-Погодін, перечитавши Франдзу од дошки до дошки, не зрозумів, що Франдза скрізь тримається ери не од Різдва Христового, а од сотворення світу, і що період 10-86 рр. це зовсім не 1410-1486 рр., а 6910-6986 (себто, як на християнську еру, то це виходить 1402-1478 р.р.)!!

він-таки: Die letzten Tage von Byzanz—в „Mitteilungen des deutschen Exkursionsklubs in Konstantinopel', Царгород 1893-1895 (зошит I, ст. 34-47; зош. II, ст. 1-21).

13) Ed. Pears: The destruction of the Greek empire, Лонд. 1903.

14) G. Schlumberger: Le siège, la prise et le sac du Constantinople par les Turcs en 1453, Париж 1914 (375 ст.). Переказується книжка Е. Пірза. Подано чималу бібліографію. — Безпощадну рецензію дав П. Безобразов в „Византійскомъ Обозрѣніи" (Юрьевъ, подъ ред. Регеля), т. I, вип. 1-2 (1915), відд. 2, ст. 34-39 [1]).

По російськи, окрім поважної самостійної розвідки М. Стасюлевича 1854 та тих перекладених праць, які вище названо (Гіббона, Мішо і ин.), есть іще чимало популярних (часом попросту лубочних) книжок чи статей про кінець Царгорода. Перелічувати їх тут не варто. В иншім місці ми це, одначе, зробимо, щоб це був додаток до „Історії Туреччини", і там-само подамо реестр іще й иншої дуже цікавої літератури: стародавні пророкування про те, що Царгород мають завоювати турки, але й турків колись вижене з Царгороду „ξανθὸν γένος", тобто „русе плім'я", під яким західні европейці XV в. розуміли угорців, а москови (теж, здається, з XV в.) розуміли „русів", „русскихъ".

V.

Modus vivendi різних релігій у новоздобутій турецькій столиці 1453. Спритлива організація для грецької церкви — Доля латинників в османському Царгороді після 1453 р.; венеціяни та ґалатські ґенуезці. — Щаслива доля для жидівства в Царгороді під османським володінням; різький контраст з переслідуваннями проти жидів у католицькій Европі.— Враження на заході з того, що османи здобули Царгород; початок для ідеалізування турецьких порядків.

Здобувши Царгород, турки — за султановим дозволом — три дні і три ночі втішалися-знущалися із безталанної візантійської столиці, мордуючи та неволячи людність і грабуючи її добро. „Три дні і три ночі могли правовірні мати вільну насолоду од усіх сахароустих грецьких красунь", каже турецький історик Са'деддін, „а вже-ж і золото дісталося тим, хто своє життя сьогосвітне ладен жертвувати для життя майбутнього".

На п'ятницю, на мусулманське свято, цим страхіттям настав край; воякам наказано, щоб не нишпорили більше по домівках для грабування, а щоб вертали до своїх таборів; „бо така, мовляв, воля султана Мехеммеда, непохитна, як сама доля", каже Са'деддін. „З царгородських церков повикидали їхніх скверних ідолів", каже він далі, „і очистили їх од бридкого калу християнських обрядів". „Хрести топтали турки ногами", додає Леонард Хіоський [2]).

---

[1]) „Книга французскаго академика написана вообще элементарнымъ образомъ... Критиковать его книгу по существу не приходится", каже рецензент.

[2]) De Constantinopoleos jactura, Базель 1556, ст. 326 (в додатку до лат. перекладу Халконділи).

Храм св. Софії теж одзволили од хрестів та ікон, та позабілювали стінне малювання — і от із св. Софії вперве залунав урочистий заклик до правовірних, щоб вони збиралися на святкову мирну молитву [1]. І того-ж-таки самого дня султан-Завойовник („ель-Фâтих“) порозсилав вселюдних оповісників по цілому містові [2], нехай голосно сповіщають християнську столичну людність, усіх тих, хто поховавшись іще заціліз, що нема вже чого боятися: хай усі спокійно вертають і живуть безбоязно, звичаями своїх батьків. А щоб греки як найшвидче знову заселяли Костянтинопіль, султан наказав православним християнам, нехай вони скоріш оберуть собі свого духовного голову, патріярха. Адже султанові прямісінькі інтереси, і політичні і фіскальні, вимагали того, щоб його нові підданці-християни мали над собою голову-представника, який був-би ручився за своїх одноплемінників, та одповідав-би за спокій у середині своєї церкви, а найголовніше — нехай-би він, патріярх той, орудуючи налагодженою церковною організацією, допоміг був османському правительству як найкраще оподаткувати членів своєї церкви встановленими про иновірців податками — земельним („харâдж“) та подушним („джизйе“).

— „Бог нас покарав і оддав нашу столицю туркам за те, що ми вступили в унію з римським папою“, чув од православних греків католицький епіскоп Леонард Хіоський, як тікав з Царгороду [3]. Ясна річ, що при такому настрої пастви доводилося вибрати суто-православного кандидата.

Зібраний синод [4] поклав поставити на патріярха Георгія Схоларія, завзятого ворога напістів-латинників, і мабуть чи не підказав синодові цюю думку сам далекоглядний султан-Завойовник. Він подбав і про те, щоб новому патріярхові (одтепер він став зватися Геннадій) одразу була пошана. Бо щоб грецька людність уже більше не хилилася до католицького заходу, випадало турецькому правительству піднести авторитетність православного голови яко мога вище. Султан Мехеммед II, безперечно, почував у собі найзаконнішого наступника візантійсько-римських імператорів („ὁ μέγας μελίκης πάσης τῆς Ῥωμανίας καὶ Ἀνατολῆς“ — титулує він себе незабаром на медалях) [5]. Стародавній візантійський урочистий церемоніял вимагав,

[1]) Деякі дослідники вважають, що Мехеммед II одвідав Влахернські палати та сказав свої елегічні вірші цього-таки дня (а не другого по здобуттю міста, як прийнято в нас, ст. 67).

[2]) Про тих оповісників — Франдза (Бонн 1838), ст. 304.

[3]) „De Constantinopoleos jactura“ — в додатку до лат. перекл. Халконділи, Базель 1556, ст. 313-314.

[4]) Крітобул (грек-діепис Мехеммеда II, пис. близько 1467) — каже, що синод зібравсь тільки на прикінці 1453 р.; Франдза вказує (ст. 304), що — незабаром по здобуттю Царгорода. Звичайно, що Франдзі треба більше вірити.

[5]) „великий володар усієї Римської области (=„Румілії“) та сходу“.

щоб новообраний патріярх поїхав до царських палат і там здобув-би патріяршу патерицю з рук імператора, який засідав на своєму троні. Отож султан захтів, щоб увесь цей одвічний церемоніял одбувсь як слід: пишно, врочисто, з усіма встановленими церковними співами та обрядами. Ролю візантійського імператора Мехеммед II величньо взяв на себе. Франдза (ст. 306-307) свідчить, що султан-мусулманин зробив усе так, як того вимагав церковний чин, нічого не занедбавши і, очевидячки, додержуючись і грецької мови, бо її він тямив. (Мабуть тільки треба гадати, що, доручаючи патріярхові Геннадієві архипастирську патерицю, Мехеммед II будь що-будь не проказав, як лицювало-б імператорові-християнинові, занадто антимусулманську формулу, яку наводить Франдза: „Свята Трійця, що дарувала мені царство, настановляє тебе на патріярха Нового Риму". І мабуть-таки, доручивши патерицю, не запричастився султан свв. Дарів із рук новонаставленого голови християнської церкви, як повинен був зробити імператор християнин) [1]. Коли церемонія дійшла до краю, і патріярх пообідав укупі з султаном за одним столом, Мехеммед II шанобливо надвів його до палатної брами. Тут патріярх сів на подарованого йому доброго коня, а тоді везіри, паші, беї, яничари, пишною кавалькадою провели Його Блаженство до призначених йому патріярших покоїв [2].

Патріярхові надано було величезні політичні світські права над своїми духовними дітьми, над усіма греками, котрі належали до православної церкви, що здобула собі внутрішню самоуправу. Правда, султан Мехеммед II подбав, щоб найнебезпечнішим чадам православної церкви не було далі спромоги якось шкодити державі. Видатних політиків-візантійців, що султан міг про них гадати, чи не тягнуть вони до заходу, скарано було на смерть першими днями, відколи турки здобули Царгород. А далі, — оповідає один балакучий письменник-грек того самого XV віку, — султан Мехеммед II, заспокоюючи грецьку людність столиці та проголошуючи грекам одновлення їхнього патріяршества, призначив день свв. Петра й Павла 29 червня 1453 р. спеціяльно на те, щоб усі значні візантійці з'явилися перед його ясне лице: бо, мовляв, люди вельможної крови мають і за нових порядків жити не згірше, як жилося їм під берлом візантійських імператорів. Повні

[1]) З Франдзового оповідання (кн. III, бонн. вид. 1838, ст. 305 3(7) не видко одначе, чи попропускав оте все султан, чи ні. Франдза, докладно описавши, яким церемоніялом одбувалося посвячення для патріярхів давніш, додає: „Той нечестивець забажав зробити все так, як робили й християнські царі".

[2]) Наступні патріярхи (їх за Мехеммедового царювання перемінилося дев'ятеро) не зазнали вже такої почесної настанови. Суперники-кандидати на патріяршество своїми взаїмоінтригами та обіцянками заплатити великі гроші, якщо їх оберуть на патріяршу посаду, нищили при султанському дворі пошану до патріяршої гідности. До того, турки вже тоді добре обговталися з тим фактом, що вони над греками панують, то й не стало для них великої потреби панькатися з греками по давньому.

блискучих, щасливих надій, багато значних осіб поняли віри лукавому султанському слову та й, призначеної днини, всі позбіралися до-купи, — і от усім тим, котрі здавалися політично-шкодливими, султан Мехеммед II загадав постинати голови [1]). Хоч як прикро мав вразити греків оцей несподіваний учинок, проте вони повинні були зрозуміти цюю подію так, що то тільки чисто політичні заходи супроти поодиноких осіб, а церкви вони не торкаються. Таким чином, наскільки йшлося про віру, релігію, то православні греки після царгородського завоювання могли з заспокоєною душею сказати кожен те, щоб був казав Лука Нотара, тільки власної своєї безталанної долі не вгадавши: «Κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων, ἢ καλύπτραν Λατινικήν! Нехай краще над містом турецька чалма панує, ніж латинська тіяра!» [2]). Та й з матеріяльного, економічного погляду можна було сказати те саме: адже здирства, податки й оплатки, що їх стягано з греків, котрі жили в турецькій державі, були менші, як у тих греків, котрі жили поруч під володінням визискувачів-венеціянців або инших франків. Славетні, що аж у приказку ввійшли, турецькі здирства з підданої християнської людности, стають звичайними вже геть пізніш, уже після XV віку, вже аж тоді, коли турецькі урядові верстви, одкинувшись од колишніх своїх простих норовів, призвичаїлися до пишно-розкішного життя, а тим часом припинивсь період блискучих османських завоюваннів і, разом із тим, перестали припливати до столиці награбовані багацтва.

Не надто могли нарікати на мусулманську фанатичну нетерпимість і ті італійці-латинники, котрі в підбитому Царгороді скорилися

[1]) Грек Кантакузин Спандугін XV в., — що од нього дійшла до нас ця звістка, — через свій звичайний нахил надавати своїм оповіданням як-найстрашнішу закраску, каже, наче б то геть усім значним людям повтинано голови: «a tutti fu tagliata la testa». Див. «I commentari di Theod. Spandugino», Флоренція 1551, ст. 37 (а звідти повну виписку можна знайти у Гаммера в примітках до його «Hist. de l'empire Ottom.», т. III, 1836, ст. 377-378), або див. в виданні Сансовіно у всезбірці «Hist. universale de' Turchi», т. I (Венеція, 1582), ст. 163 об. Чималу пересаду в Спандугіновому оповіданні ми повинні припустити через те, що адже-ж Мехеммедові II зовсім і не треба було чинити гуртової розправи: навпаки, як-що під той час він бажав притягти людність назад у місто, то вже-ж не міг він не розуміти, що, занапастивши цілу категорію людей гуртом без суду й розправи, він був-би лиш одстрашив усіх инших. Але звичайно, що само в собі Спандугінове оповідання ані трохи не скидається на неможливу, геть неймовірну вигадку. Адже 400 літ пізніш, християни прусаки XIX в., завойовуючи Ельзас 1870 р., вдавалися до таких самих лукавих способів, про які Спандугін каже, що до них удався султан-турок Мехеммед II у XV віці.

[2]) Навряд чи міг хто за тих часів передбачати, що, нехай-но змине після царгородського звоювання якихсь років шістьдесятеро — і онук Мехеммедів Селім Грізний (1512-1520) загадає правительственому «діванові» обміркувати питання: а чи не буде з того користь для держави — щоб до ноги винищити всіх християн, котрі живуть у Туреччині? нехай в османській державі зовсім не буде невірних ґяурів!

султанові Мехеммедові II. Якщо над Костянтинополем став инший володар замість візантійського імператора, то така зміна вдарила, направду, тільки по політичних їхніх правах.

З-поміж двох італійських республік, які були супротивниками одна одній на грецькому сході, тісніше звязана була з імператоровим Костянтинополем XV віку Ґенуя, ніж Венеція. Правда, Венеція мала в Царгороді у Палеологів своє представництво, свого посла— «баїло», і, як облягали Царгород турки, то венеціянці вчинили імператорові Костянтинові XI не аби-які військові послуги. Проте вони не мали в Царгороді такого глибокого коріння, як ґенуезці, що показали себе, зрештою, «собаками-зрадниками» [1]). Тії (ст. 58) увіходили в склад царгородської людности як осібна самоврядна колонія з осібною територією: царгородське передмістя Галата, тоб-то права, східня сторона Золотого Рогу, залюднена була ґенуезцями. Та коли турки облягали візантійську столицю, тоді ґенуезька Галата, як і її метрополія Ґенуя, оповістили невтралітет [2]); діяльний оборонець Царгороду під турецькою облогою Джованні Джустініяні із своїми вояками-товаришами вважавсь був за особистого наймита в імператора Костянтина XI, а не за офіційного представника од ґенуезької республіки чи, там, од ґенуезької Галати.

Звичайно, що ті й другі італійці порозумілися з султаном-Завойовником різними шляхами, а не одним спільним.

Як узяли турки Царгород з бою, то не довго воловодилися з тими венеціянцями, котрих захопили вдершись до грецької столиці: дістався на смертну кару венеціянський баїло, инших ждала смерть, або вони мусіли платити за себе викуп [3]). Обережне правительство Венеціянської республіки, дбаючи про цілість своїх численних приморських та острівних володіннів, що скрізь тісно дотулялися до османських, вирішило, що краще буде, тим часом, простити туркам і тую смертну кару венеціянського дипломатичного представника в Царгороді, і всякі инші кривди, що принижували венеціянську честь [4]). Більше того, воно не посоромилося попросту перепрохати султана-Завойовника за наче-б то «самовільні» вчинки костянтинопільського свого представництва підчас облоги, та й, як найшвидч, одновило з Завойовником мировий договір про політичну приязнь та торгові права Венеції,

---

[1]) «cani traditori de Zenovesi»—так висловивсь венеціянець-самовидець Ніколо Барбаро, автор щоденника облоги 1453 р. (вид. Корне в Відні 1856).

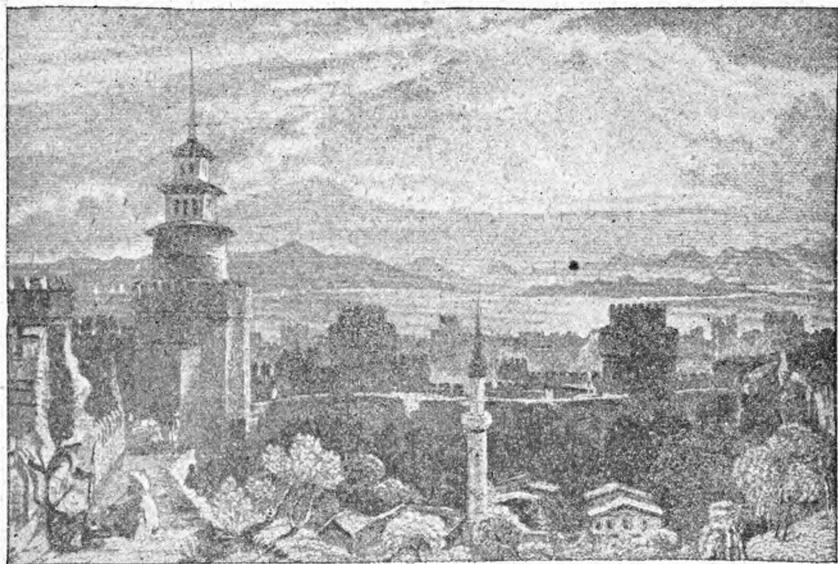
[2]) Франдза (Бонн 1838), ст. 259 і 275.

[3]) Див лист Леонарда Хіоського—в додатку до лат. перекл. Халконділи (Базель 1556), ст. 326, і у Франдзи (Бонн 1838), ст. 293.

[4]) Далі побачимо, що за десять років Венеція мусіла таки розпочати проти Мехеммеда II шіснацятилітню війну.

зобов'язуючись, як то й попереду було, платити султанові певну щорічну вкладку. Венеціянська вкладка носила чисто-комерційну назву, пристойну для ділової оборудки: «cottimo»,—безневиний термін, що й трохи не нагадував про політичну данину [1]).

Та ґ е н у е з ц і Галати, бувши так-би мовити тубільцями в Костянтинополі, мусіли скоритися Мехеммедові II безпосередньо, як османські підданці [2]). Хоч і як намагавсь Завойовник виявити супроти ґенуезців не тільки грізність, ба й ласку, а таки фортеці в Галаті

Замок на Сім веж («Йеді-куле»), що Мехеммед II-й перебудував його (р. 1457 і д.) з давньовізантійського Пентапіргія.

сказав він знести [3]), і італійську людність оподатковано було чужовірчим поземельним податком, ніби найзвичайніших турецьких «райя». Sic qui liberi erant, jam servi sunt—таку безпощадну оцінку для ґенуезького нового становища виснував Леонард Хіоський [4]). І самий податок галатських католиків так попросту й звавсь, без евфемізмів, справжнім своїм мусулманським терміном харадж:—«Νὰ δίδουν χαράτζιον, ὡς καθὼς εἶναι ὅλος ὁ τόπος τῆς Αὐθεντείας μου», звучала грамота, надана генуезцям од Мехеммеда II влітку 1453 р.: «Нехай вони

[1]) Порів. і в російській біржовій мові «котироваться», «котировка».

[2]) Про долю ґенуезців—Франдза (Бонн 1838), ст. 293; Дука (Бонн 1834), ст. 313; Халконділа (Бонн 1843), ст. 400-401.

[3]) Про знищення галатських фортів—Дука, ст. 313; Халконділа, ст. 401.

[4]) Лист Леонарда Хіоського 1453 р—в додатку до Клявзерового лат. перекладу Халконділи (Базель 1556), ст. 327.

дають міні харадж, як усяка инша країна моєї держави» [1]. Втрачаючи політичні права, ґенуезькі купці здобували натомість, згідно з цією Мехеммедовою ґрамотою, право вільно торгувати но геть усіх османських володіннях, — як суходолом, як морем, — не платячи будь-якого «κουμέρκιον», тоб-то мита [2]). Метрополія Ґалати, ґенуезька республіка, що природних звязків з нею ґалатські італійці, звичайно, не могли розірвати, не відчувала для себе кривди або справжніх утрат од отого новітнього становища справ: «Ґенуезці з турком на сході нічого не втратили, він хоче жити з ними в добрій злагоді, і тому всі вони почувають себе гаразд і дуже веселі», писалося в одному листі 14 серпня 1453 р., за два з половиною місяці відколи турки здобули Царгород [3]).

Що до справ католицької релігії, то в тій вищезгаданій ґрамоті, яку видав султан ґенуезцям 1453 р., він довгою, урочистою присягою заприсягся не займати латинські ґенуезькі костьоли, не обертати їх на мечети (навпаки тому, що турки зробили з св. Софією та иншими православними церквами) і дозволити по костьолах Ґалати латинську службу Божу із співами, тільки без права дзвонити в дзвони чи в клепала: «τὰς ἐκκλησίας τῶν νὰ τὰς ἔχουν καὶ νὰ τὰς ψάλλουν, μόνον καμπάναις καὶ σημαντήρια νὰ μηδὲν κτυποῦν». Полонений «Мюльбахський студент» оповідає, що султан-Завойовник захтів був особисто вислухати католицьку обідню в Пері-Ґалаті (мабуть він бажав довідатися, що таке особливе є в тій католицькій месі, такій ненавидній для православних греків). «Він засів на хорах, щоб ізвідти дивитися на обряди та порядок служби Божої. Fratres одправили месу, таки як слід, тільки підчас вознощення показали йому гостію неосвячену, бо, хоч їм і хтілося заспокоїти султанову цікавість, тільки-ж бажалося не розкидати бісера перед свиньми. Далі він розмовляв із ними про закон та обряди в християн [=католиків] і, як довідався, що на чолі церков повинні стояти епіскопи, то висловив бажання, нехай християни [католики] собі на потіху запрохають будь-якого епіскопа [4]), а

---

[1]) Цю ґрамоту од Мехеммеда II ґенуезцям 1453 р. видано (що не раз тоді траплялося в турків) новогрецькою мовою, а посвідковий підпис зроблено по арабськи. Надруковано її багато разів, між иншим є вона по-грецьки в Гаммера в додатках до II тому «Hist. de l'emp. Ottom» (1835), ст 523-524, а старовинний італійський переклад її видано в Цинкяйзена «Gesch des Osm. Reiches», т. II (Ґота 1854), ст 26-27. Найважніші списки зазначив Йорга: «Gesch. des Osm Reiches», (Ґота 1909), ст. 35

[2]) Це слово, перероблене з латинського «commercium», ввійшло і в турецьку мову («Ґьомрюкь»=митниця, митова комора, таможня).

[3]) Лист Ніколо Содеріні до герцога Міланського; зберігається в міланському архіві. Витяги див. в Йорги: «Gesch des Osm Reiches», II, ст. 44 «I Genovesi non anno perduto in Levante nulla con Turcho, e vuole buona pace colloro, di che egliono sono tutti di buona voglia e molto allegri»

[4]) Очевидячки, як турки здобули Царгород, у місті жаден католицький епіскоп не залишивсь усі повтікали.

він-султан подбає про все, що епіскопові потрібно на його становищі, і не перестане показувати йому свою прихильність і допомогу. Ну, хто-ж, чувши про його перемоги, війни, безліч війська, славу, величність, був-би сподівавсь од нього такої простоти! Хто-б міг би не здивуватися, прочувши за таку річ!» [1]).

Але яка релігія особливо могла почувати себе в завойованому од турків Царгороді, наче в раю, дак це **жидівська**.

У західньо-европейських державах: Еспанії, Франції, Німеччині, навіть Італії, XV-ий вік був для **жидів** надзвичайно важкий. Того століття їх не попросту гнобили та переслідували, як підчас хрестових походів: тепер у західній Европі систематично намагалися зовсім збутися жидів, викоренити їх. Почасти цього досягали, збільшуючи безперестанні смертні кари, масами палючи жидів на кострищах, з найдрібніщого приводу, а надто за те, що вони, мовляв, добувають християнську кров для своєї маци (і жиди, на муках у катів, звичайно признавалися в такій своїй вині); а почасти—попросту виганяли чисто всіх жидів, аж до останнього, з цієї чи тієї західньо-европейської держави. Подвизалися проти жидів і поодинокі охочі люди; законодатним шляхом виступали проти них найвищі державні власти. Поміж юдофагами-добровольцями сам-один лиш міноритський чернець Іван Капістрано (пом. 1456),—отой-що вславивсь був найбільше своєю палкою проповіддю хрестового походу проти султана Мехеммеда II [2]),—зумів домогтися того, що в Бреславі (Вроцлаві) спалено 414 жидів і вигнано жидівську людність із Чехії та Угорщини [3]). А що до загальних рішучих заходів в цьому напрямку з боку самих правительств, то ці заходи йдуть crescendo через усе XV сторіччя, а до найвищої своєї точки доходять наприкінці віку (тоб-то вже й не за Мехеммеда II, що помер 1481 р., а за його наступника). З північної Франції жидів назавсіди вигнав Карло VI своїм наказом 1394 р., а між 1498-1501 р. їх вигнано так само й з Провансу [4]). В Еспанії масову різанину для жидів (у Севільї та по инших містах) духівництво та темний люд з'організували на передодні XV в., з 1391 р., та й одразу-таки цифра забитих досягла щось тисячів зо сто [5]); а 1492, як упала

---

[1]) Записки Мюльб. студента, розд. IX. У Бібліандровому базельському виданні при Корані, 1543, ч. III, ст. 21.

[2]) Це той Іван (Джованні) Капістрано, що разом із Гуньядьом Яношем подвизавсь потім 1456 р., тоді як турки облягали Бѣлград.

[3]) Giov. Battista **Barberi**o:«Compendio dell'heroiche virtù e miracolose attioni del B. Giovanni da Capestrano», Рим 1661, ст. 112. На підставі жидівських джерел—див. Г. Грец: «Исторія евреевъ; переводъ съ 3-го нѣм. изданія В. Шерешевскаго» т. IX (Одеса 1907), ст. 155-162, ст. 165.

[4]) Грец, т. IX (1907) ст. 60-61 (про долю північно-французького жидівства); т. IX, ст. 312 (Прованс).

[5]) Грец, т. IX (Одеса 1907), ст. 51-56, та матеріяли в додатках до IX тому ст. 396 і д.

Гранада та як вигнано з Еспанії маврів-мусулман, то засновник інквізиції великий інквізитор Торквемада домігсь од короля Фердинанда наказу про виселення всіх жидів з Еспанії, Сіцилії та Сардінії [1]; і справді, на 2 серпня 1492 р. чисто всі жиди, числом близько 300.000, покипули Еспанію, при чому золото, срібло й гроші в них було сконфісковано: вивезти цінності з собою їм було заборонено [2]. В Німеччині масові виселення жидів то з тієї, то з иншої країни не припинялися протягом цілого XV в. (із Швабії та Франконії їх вигнано ще 1385-1389 р.) [3], а кінець-кінцем імператор Максиміліян I (коронувавсь 1486) наказав повигонити жидів із своєї держави негайно геть-усіх [4]. Максиміліянівський німецький наказ стався за приклад навіть для Литовської Руси, де доти і жидівство було инакшого типу, ніж у Німеччині, не жаргонове, а своє старожитнє, що мовою не одрізнялося од української та білоруської людности [5]. Великий князь литовський Олександер, відколи оженивсь із московською князівною Оленою Йванівною (1492), загадав: «всю жидову з земли нашое вонъ выбити»; і відтоді жиди, справді, мусіли або покинути Литовську Русь, або перейти на християнство; у Київі на прикінці XV в. офіційно не залишилося ані одного жида [6].

Змучені переслідуваннями, чуючи од усіх правительств безпощадні накази покинути зах. Европу, жиди не мали нічого иншого вчинити, як піти з батьківщини туди, звідки їх не гнали: із Німеччини—до Польщі (=«ашкеназі»), з південної Европи—до Туреччини (=«спаньйоли»). В Польщу, а з XVI в. і в Литву (Україну, Білу Русь), відколи Литовська Русь об'єдналася з Польшею в одно політичне тіло, гонимі жиди насунули густими масами; вони залляли собою геть усі

---

[1] Часткове масове виселення жидів з Еспанії, а саме з Андалусії, насильно одбулося вже давніш, з 1481 року Див. Ґрец: «Историія евреевъ», т. IX. (Од 1907), ст. 238.

[2] Див. в Г Ґреца окремий розділ «Изгнаніе евреевъ изъ Испаніи», т. IX, особл. ст 276-285.

[3] Про вигнання із Швабії та Франконії див. і в Ґреца, т. IX, ст. 44-47 (надто коротко)

[4] Ґрец, т X (Од. 1908), ст 37-38, ст. 41-44 Окрім відомішої німецької праці Ґреца можна всі згадані факти знайти і в російській компіляції Дубнова «Всеобщая исторія евреевъ» (1901, 3 тт), і в ин.

[5] Письменство т. зв «зажидовілої» єресі—то дуже гарний матеріял, щоб вивчати живу вкраїнську мову киян XV в

[6] Бершадскій «Литовскіе евреи, исторія ихъ юридического и общественнаго положенія въ Литвѣ отъ Витовта до Люблинской уніи», Спб. 1883, ст. 257 й 345. Сировий матеріял див в Бершадського-таки «Документы и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ», тт I-II, Спб 1882, т. III, посмертний, має заголовок «Русско-еврейскій архивъ» т. III, Документы къ исторіи польскихъ и литовскихъ евреевъ, 1364-1569», Спб 1903 На розвідку Бершадського київ професор Владимирський-Буданов дав рецензію (полемічну) в «Жур. Мин Нар. Просв.» 1885, січень —Те, що ми знаходимо в новішому, розкішному, збірному видавництві «Исторія еврейскаго народа», т. XI (Москва 1914, вид. «Міръ»), а саме в статті М. Вішніцера «Исторія евреевъ въ Польшѣ и Литвѣ» (особл. ст. 37 і д.)—не йде далі од розвідок Бершадського.

міста і познаходили собі тут другу батьківщину [1]). Та хоч які важливі торгові привилеї польсько-литовські королі надавали жидам, а таки жиди почували, що вони там стоять дуже низько, що люди дивляться там на них дуже зневажливо. А от мусулманська Туреччина за Мехеммеда II—навпаки: вона поставилася до вигнанців-ізраелітів куди-людяніш.

Ми вже мали нагоду зазначити (ст. 60), що й перед Мехеммедом II, за його батька Мюрада II (1421 - 1451), европейським подорожнім аж в очі бив контраст поміж тим, як ставляться до жидівства турки і як ставляться до жидівства західньо-европейські народи. За Мехеммеда II контраст зробивсь іще позначнішим і різкішим. Завоювавши Царгород, Мехеммед II надав жидівській громаді таку саму автономну організацію, як християнським церквам: грецькій, вірменській та ин., а найстаршому рабинові („х а х а м-б а ш ы")—надав такі сами важливі права, як християнським патріярхам [2]). Султан нічогісінько не мав і проти того, щоб іще й инші жиди напливали до Царгороду (або до инших міст; от, Солунь—то дуже значний осередок для жидівської колонізації з Еспанії); ба він попросту й заохочував жидів, нехай вони переселяються до його володіннів. І от, саме тоді як Европа намагалася, в найкращому разі, ізолювати-відокремлювати жидів, запихаючи їх у тісне „ґетто", Мехеммед II удававсь до синів Ізраїля з ласкавою мовою: „Нехай прибуде кожен із вас до Костянтинополя і придбає в нас що-найкращі ґрунта" [3]). Жиди, що оселилися в Туреччині [4]), писали до своїх одновірців у Німеччину: „Коли прибудете до турецької землі та сами впевнитеся в тім, що ми тішимося в ній як-найбільшим миром, супокоєм та добром, то, мабуть, зрадієте великими радощами. Коли-б усі німецькі жиди довідалися, скажемо, за якусь д е с я т у частину того щасливого життя, яке наділив нам Господь у тутешніх краях, то, либонь, ані дощ, ані негода не були-б вам перебили, чи вдень чи вночі, прибути до нас... У турецькій землі ми не можемо нарікати на нестатки: ми володіємо чималими грішми; золото й срібло в наших руках; нас не обтяжують важкі податки; торгуємо ми зовсім вільно; все тут скрізь дешеве, та й дуже

---

[1]) Той-таки самий великий князь литовський Олександер, ставши польським королем (1501), дозволив 1503 р. жидам знову вернути до литовсько-руських земель А остаточно й непохитно одчинилася Литовська Русь для жидівської колонізації вже 1569 р., відколи Литву з Польщею неподільно звязала Люблинська унія.

[2]) Див. в Ґреца: „Історія евреевъ", IX (Од. 1907), ст. 168.

[3]) Про цю Мехеммедову грамоту жидам див., по жидівськи, у Ґреца: „Исторія евреевъ", т. IX (Од. 1907), ст. 353, в відділі додатків.

[4]) Калман, Давид, Іцхок Царфаті.

дешеве; всякої харчі в нас удосталь; і кожен з нас живе на своєму місці спокійнісінько та так як сам хоче"[1]).

Одно слово: рай земний та й годі! чисто земля обітована!

Отак, до одновірців, писали сами жиди про своє життя-буття в Туреччині за Мехеммеда II, сподіваючися, що й далі їм житиметься так само добре. І справді, як зминуло ще скількись десятків літ, уже в XVI вікові, венеціянські посли в своїх донесеннях з Царгороду до своєї республіки однаковісінько оповідали, що жидівські оселі в Царгороді — це такі пишні палати, які своїми садками та кіосками стоять не низче од султанських. Посли з жалем констатували, що турецькі жиди роблять венетському морському торгові велику, небезпечну конкуренцію, бо в турецького багатого жидівства є свої власні кораблі та галери, а до того державні турецькі митові комори — побільше в жидівських руках[2]). Мало того: з далекої Туреччини, жиди XVI в. сміли вже й політично натискати на західньо-европейських монархів, от хоч-би на папу, голову римсько-католицької церкви, загрожуючи йому, що коли він рішуче не покине гнобити піддане йому жидівство в своїх володіннях, то турецькі купці-жиди дадуть левантинському торгові з Европою инакший напрямок: торг далі піде вже не через папський порт Анкону, а через инше місто Середземного моря. Здійснити загрозу не важко було тому, що, коли-б якийсь турецький жид захтів був таки повезти свій крам до Анкони, то на нього впало було-б одлучення („херем") од колегії найповажніших рабинів Царгорода, Салонік та інших видатних турецьких торгових міст. І недурно-ж магістрат Анкони скаржився у середині XVI в. своєму володареві-папі, що, коли папа не поласкавіщає для жидів, то Анкона з великого торгового міста обернеться в маленьке містечко[3]). — „Отак", каже відомий жидівський історик Ґрец, „сонце, яке на заході потьмарилося для жидів олов'яними хмарами, осияло їх на сході своїм промінистим сяйвом... Християнські володарі-жидоненавидники,

[1]) Див. Г. Ґрец „Исторія евреевъ", т IX (Одеса 1907), ст. 174-176 та ст 352 і д. (в додаткових екскурсах); почасти т. X (Од. 1908), ст 22-24. Дещо ширше див. у І. Ґурлянда „Новые матеріалы для исторіи еврейской литературы XV столѣтія. М. Куматяно", Спб. 1866, ст. 4-5 (а з Ґурлянда можна знайти цитату у В. Н. Перетца· „Къ исторіи Громника. Введеніе, слав. и еврейск тексты", Спб. 1899, ст. 88-89, відб. з 54-ої кн. „Записокъ" іст.-філол фак. Спб. у-ту). Мардохай бен-Елеазар Куматяно (або Комтіно), що послужив темою для Ґурляндової магістерської дисертації, то був царгородський рабин 2-ої полов. XV в. і вчений математик та астроном (головна діяльність — 1460-1490 р.р.); про нього окрім Ґурлянда див. в Ґреца, т. IX, ст. 222

[2]) Див. вид. Ев. Альбері· Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato (Флоренція, вид з 1839 року), сер. III, т 1, ст. 275 і д.; т. 3, ст. 389.

[3]) Про цю Анконську трагедію див. у Ґреца· „Исторія евреевъ", т. X (Одеса 1908), ст. 296-297, з поклинанням на Revue des Etudes Juives, XVI, ст. 66 і д.; і ст. 618, в примітці.

Турецький жид-купець (з видання, присвяченого кардиналові-Рішельє: Histoire des Turcs par Chalcondyle, т. II, Париж 1662, відд. 2, ст. 30).

скреготучи зубами, дивилися, як жидівська рука руйнує їхні плани" (т. X, 314). І варто до того завважити (беручи звістки зовсім не з жидівських джерел), що в Туреччині ніхто з мусулман або й латинів не закидав жидам тієї спеціяльної „жидівської нечесности" та „жидівського шахрайства", які в мовах европейських народів-христіян поробилися мало не прислів'ями. Навпаки, навіть літ 250 після переходу Царгороду до турків, француз Турнефор, відомий учений подорожній, писав, що европейська торговля в Туреччині може йти добре тільки тоді, коли вона ведеться чесно, а тому европейці повинні вдаватися, як до комісіонерів-факторів, тільки до жидів, і в ніякому разі не до греків [1]).

Що слідком за першими емігрантами, викликаними за часів Мехеммеда II, ще й инші жиди цілими гуртами поспішили переселятися до Туреччини, це не диво. Цікаво однак для пригнобленої психології того жидівства, яке прийшло з Німеччини, що, хоч життя в Туреччині складалося однаковісінько для всіх жидів гаразд, „ашкенази" не одразу загубили свій пригнічений образ: місцевим східнім жидам, з-осібна „спаньйолам", котрі жили серед турків та греків здавна, німецькі жиди-емігранти довго ще кидалися в вічі своїм понурим виглядом, своєю прихованою вдачею, архипобожністю, довгополим одягом та ярмулками [2]). Вони наче не зугарні були повірити до краю, що часи переслідувань проминули для них уже на віки безповоротно.

Не завадить саме отут завважити, що й справді-таки не на віки Туреччина залишилася для жидів раєм. Правда, з иншими чужовірцями турки покинули панькатися доволі швидко, відколи зовсім розгосподарилися в завойованій країні, а з жидами—не так швидко; тільки-ж і їхнє раювання в Туреччині протяглося після завоювання Царгороду не більше ніж якихсь літ півтораста, нехай двісті. Відколи турецьке правительство почало фінансово занепадати, воно почало й уважніш придивлятися до жидівських багацтв, як до ласого шматка. За найпершу познаку анти-жидівської реакції в турків можна вважати наказ султана Мюрада III (1579), який заборонив жидам носити шовковий одяг та чалми на головах, а звелів накривати голову особливою шапочкою, щоб через неї можна було одразу впізнати жида [3]) А далі.

[1]) Pitton de Tournefort. Relation d'un voyage du Lévant, t. I (Ліон 1717), ст. 16 Греки, одначе, платили страшною ненавистю жидам за тую довіру, яку їм показували турки, і не раз їхня ненависть виявлялася підступними вчинками Той самий Турнефор (т. I, ст. 209-210) оповідає, що, коли Порта надсилала жидів на о-в Сіфанто, щоб вони там завели копальні для олова, то греки один раз підплатили корабельного капітана, і він сам затопив свій корабль із жидами, а на другий корабль із жидами греки нацькували провансальських корсарів, і ті, теж за добрі гроші, так само, потопили жидів. Одтоді жиди закаялися їздити на о Сіфанто

[2]) Цю характеристику емігрантів-ашкеназів — див. Грец: „Исторія евреевъ", т. IX (Од. 1907) ст 176.

[3]) Див у Альбері: Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, серія III, т. 2, ст. 299.

в XVII та XVIII вв, все те, що для жидівства зазоріло було за Мехеммеда II, пішло в нівець. Кажучи словами жидівського історика Ґреца, «бляск турецьких жидів згас, мов метеор, і знов запанувала темна ніч, що серед неї час од часу з'являлися кошмарні привиди; здирства, грабіжки, безсоромне насильство урядовців над жидами тих чи инших турецьких провінцій поробилися звичайним, щоденним явищем» [1]). Із жидів сталося й у Туреччині плім'я як-найбільше принижене та як-найбільше зневажене.

Але варта уваги одна річ Ще й досі, аж до нашого часу, серед мусулманської людности не закорінилася і не спопуляризувалася тая вигадка, яку дуже завзято роздмухували й роздмухують греки, а саме — ганебна вигадка про те, що жиди ніби заживають чужовірську кров. Мені траплялися турки, що навіть не чули за цей наклеп. Тим часом у шіїтській Персії, отій культурній навчительці османів, кожен простий селянин, аж захоплюючись, докладно вам перекаже, що жиди проти своєї пасхи ловлять перську мусулманську дитину, дають їй імення «Мохаммед» і садовлять у балію з широким дном та низькими вінцями. Тоді, поховавши собі по-за спину кинджали, вони подають дитині яблуко, кажучи· «На, Мохаммеде'». Коли названий «Мохаммед» простягне рученятко за яблуком, його колють кинжалом. І т. д, і т. д. (Серед християн-европейців оця аж надто безглузда версія теж трапляється, звичайно що без Мохаммедового ім'я)

Якщо новозвойовані греки та особливо жиди були прихильні для Мехеммеда Завойовника, це ще не диво: адже він визволив їх од настирливого, нетерпимого ярма католицької західньої Европи. Позначніша річ—що в тій самій Европі знаходилися цілі класи людей, котрі на завоювання Царгороду дивилися не як на світову біду, а навпаки: як на правдивеє, бажанеє щастя. Певне, що ґрунт для такої думки підготувався в Европі ще за попереднього довгого панування— благородного султана Мюрада II, Завойовникового батька.

Звичайно, що до тих людей, котрі вітали турецьке панування, не належали римські папи, прелати і взагалі завзяті католики, вони бо з кінцем візантійської самостійности втратили всеньку надію об'єднати православну церкву з католицькою. Як на них, то з Мехеммеда II був тільки грубий турок-„поганин", „Christi persecutor, christianorum occisor», що од нього варто Царгород одібрати — і, певна річ, передати католицькому світові. Журилися-плакали за Царгородом іще й гуманісти, — бо для них запанування азіятів-турків над Царгородом звязувалося з думкою про наругу варварів над античною культурою. Брязкотіли зброєю, нахваляючися піти в хрестовий похід проти „великого турка", всякі західньо-европейські князі [2]). Та зовсім по инак-

---

[1]) Г. Ґрец· «Исторія евреевъ», т X (Одеса 1908), ст 359

[2]) Турецького султана европейці звали «великим турком» (инакше — il gran Signore), так само як Тімур, володар Татарії, звавсь «великим татарином» (прим. у Мюльб. студента, при базельск· лат. Корані 1543, ст 10 і ст. 50); і так само, вже в XVI в., тімуридського володаря Індії, що родовід у нього був монгольський, европейці звали «великим монголом».

шому поставилася до звістки про падіння Царгороду проста міщаньска людність Німеччини, повна ненависти проти своїх князів-визискувачів та взагалі проти феодальних порядків західньо-европейської середньовіччини, яка вже доживала тоді свій вік. Ті звістки, котрі надходили до звичайного бюрґера про турків та про Туреччину, і то не тільки про людяного султана Мюрада II, ба й про новітнього володаря, суворого Мехеммеда II Завойовника, були симпатичні. Коли-б, далекі од Туреччини, німецькі міщани були ідеалізували самісіньких турків, в тім не було-б іще нічого дивного, бо турки, в своїй простонародній масі, були такими людьми, що і в тих подорожніх XV в., які мали нагоду придивлятися до них дуже зблизька, вони викликали симпатичне враження та й здавалися кращими од христіян-греків [1]). Але-ж ідеалізовано в Европі і жорстокого „великого турка“, султана Мехеммеда II, бо, мовляв, у нього влада — тверда, єдинодержавна, поруч себе не терпить князівської самоволі і скрізь розсипає всяке добро для людей. Що він завоював Костянтинопіль та знищив давній перестарілий лад, то це попросту вважали за правдиву його заслугу. Для людового театрального репертуару на масницю 1454 р., ще як і рік не минув відколи турки здобули Костянтинопіль, бюрґер-нюренбержець Ганс Розенблют пише ярмаркову пієсу: „Про турка“ = „Ueber den Türcken“, або „Vom Türcken“ [2]). У цій пієсі, перед очима балаганної публики, султан, довідавшися через астрологію, що для христіян уже настала остатня година, з'являється до Німеччини, щоб перебудувати її в народолюбному дусі: він обіцяє оборонити нижчі верстви од їхніх панів, що харпаки „мусять їх годувати своєю працею, дістаючи натомість лиш нові та й нові тяготи й не маючи спокою“; він покарає аристократів; він одплатить за всі „дев'ятеро лихих бід“, що царюють у христіянському світі, і поміж тими дев'ятьма бідами — суд неправий, де завсіди виграє своїм підкупом багатир, де завсіди програє злиденник, не можучи хабара дати.

Не важко простити авторові ярмаркової пієси, коли в своєму далекому Нюренберзі він не відав, що підкупство та хабарництво, такі осоружні для нього в Німеччині, любісінько процвітають і в Туреч-

---

[1]) Бертрандон деля Брокієр, що проїхав по Туреччині за Мюрада II, в 1430 рр., атестує турків, як „благородних, чесних людей“, „franches gens et loyaulx“, і признається, що, чим далі пізнає він греків, тим милішими стають для нього турки. „Туркові я звірюся швидче, ніж грекові“, каже він. Див. вид. Шефера (Пар. 1892), ст 149.

[2]) Keller: „Biblioth. des litter. Vereins“, 28, № 39. Ім'я авторове вимовлялося тоді „Розенплют“. Про його пієсу „Ueber den Türcken“ див. „Всеобщую исторію литературы“ Корша й Кирпичникова, т. II (Спб. 1885), ст. 644, а ширше — у Д. Н. Егорова. „Идея турецкой реформаціи XVI в“. в „Русской Мысли“ 1907, липень, відд. II, ст. 6.

чині XV в. серед її урядових верстов [1]). Інтересність Розенблютового писання ані трохи з того не меншає: нехай собі він малює не правдиву Туреччину, а прикрашену; — все-ж інтересно, що за Туреччину кружляли в Европі XV в. саме отакі думки. А в тім, порівняння показує найсправедливішу ціну для будь-чого. „Мужицьке плім'я тоді найкраще — коли плаче, а тоді найгірше — коли радіє" = Rustica gens — optima flens, pessima gaudens", — отак звучала урядова аристократична мудрість Німеччини XV в. [2]), і отож, через порівняння з країною, де управа провадилася на підставі отаких-о принціпів, Туреччина XV в. з усіма її хибами й вадами мала повне право здаватися за райськую сторону. Вчений італійський політик флорентієць Макіявеллі (народ. 1469, пом. 1527), молодший сучасник Мехеммеда II Завойовника, навряд щоб не знав темних боків життя в Туреччині, — а отже-ж, будь-що-будь, він уважав, що в турецькій державі — кращий лад, ніж по инших державах: „сума всього доброго", як висловлювавсь Макіявеллі, була тоді в турків [3]).

Отак, після того як 1453 упав Царгород, у певних верствах Европи яскравенько виявивсь той приязний настрій для турків, який нам доводиться назвати попросту туркофільством. В найближчому, XVI столітті той настрій розцвівсь у Европі пишним цвітом. Навіть тоді, як турецькі підданці-християни на припочатку XVI в. вже усі тремтіли за своє життя [4]), Лютер виявляє сердечні мрії простого німецького люду в його масах: чи не прийдуть часом турки, чи не запровадять свою управу? Прості німці, — так свідчить Лютер, — кажуть: „Лучче бути під турком, аніж під імператором та під князями". Це повна аналогія до одчайного зойку православних греків перед облогою Костянтинополя 1453 р.: „Κρεῖττόν ἐστιν ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, ἢ Φράγκων!"

VI.

Мехеммед II звойовує візантійські деспотії в Пелопонесі, 1460.

Ще дві грецькі деспотії залишалися непідбитими на Балканському півострові, саме на півдні, в Мореї (Пелопонесі). Там, оточені володіннями франків, царювали й два грецькі володарі, брати імпера-

---

1) „Які є турецькі звичаї, сами здорові знаєте турки геть усе й що-завгодно зроблять за гроші; у них хто більше дасть, того й верх", писала в XV в адріятицька Рагузька республіка до угорського короля Див. N. Jorga: „Gesch. des Osm. Reiches", I (1909), ст. 470.

2) Цю сентенцію висловлює Felix Hemmerlin (пом. 1457) в своїй книжці: „De nobilitate".

3) Див в названій статті Д Н. Егорова (1907), ст. 10

4) адже султан Селім Грізний (1512-1520) намірявсь був винищити всіх християн у своїй імперії.

тора Костянтина XI Палеолога, Дмитро й Хома; один — на південному сході, в Спарті, другий — на північному заході, з резиденцією в напрямі до Коринтійської затоки [1]).

Брати обоє ненавиділи один одного, „один одному ладні були пожерти серце“ [2]). Кожен з обох уважав, що до нього єдиного, як до законного спадкоємця, мають перейти права, нехай і номінальні, загиблого візантійського імператора Костянтина, і кожен з обох бажав титулуватися імператором А кінець-кінцем, обидва вони однаковісінько перебували в руках у ватажків своїх албанських залог, або точніш — у отаманів тих розбишацьких неосілих зграй, що, вже кількадесять років тому буде, погніздилися біля багатьох міст і селищ півострова, не кидаючи свого вояцько-кочового побуту [3]). Людність терпіла і од албанських бешкетів, і од надмірних, знесильних здирств та податків, що їх накладали обидва грецькі „деспоти“-Палеологи. У своїй зовнішній політиці Хома Палеолог,—бувши й географічно близчий до італійського заходу,— схилявсь до папи, до латинників. Більше східній, або південно-східній Дмитро Палеолог, на противовагу своєму братові, покладавсь на султана Мехеммеда II, на турків. Православне духівництво живовидячки симпатизувало туркам [4]).

Незгода поміж братами Палеологами вийшла тільки на користь Мехеммедові II, бо давала йому приводи встрявати в пелопонеські справи та й показувати там свою силу. Тільки-ж будь-як-будь, а семеро років відколи турки завоювали Царгород, ілюзоричне існування обох візантійських деспотій ще сяк-так тяглося. Аж 1460 року, остаточним походом, скасував султан ще й візантійський Пелопонес. (До венеціянських володіннів по морейських берегах — черга ще не дійшла, і тільки рівночасно з Пелопонесом захопив Мехеммед II 1456-1460 рр. флорентійське Атенське герцогство, що лежало йому на дорозі в Морею).

Військові дії турків у Пелопонесі одбулися вкупі із звичайними, та часто-густо і не зовсім звичайними звірствами, що ними мав Мехеммед II настрашити своїх ворогів і що наочно доводили не аби яку Мехеммедову вигадливість у цьому напрямі. Морейські албанці, бувши найхоробрішим і найбільш неприборканим народом, найбільш і постраждали, не так як усі. Підчас турецького наступу 1458 р. (коло

---

[1]) Дмитрова резиденція була в Місітрі (Спарті), Хомина — в Патрасі.

[2]). „l'uno havrebbe mangiato il cuor al altro“, — так висловлюється поіталь-янений грек Хведір Спандугін Кантакузен XV в.· „I commentari della origine de' principi Turchi“ (флорент. вид 1551, 1, ст. 29).

[3]) „Це плім'я — самісінькі кочовики, і ніде вони не мають для себе постійного перебування“, каже про албанців атенець Халконділа XV в., що дуже добре знав місцеві події (боннське вид. 1843, кн VIII, ст. 407).

[4]) Халконділа XV в (бонн. вид. 1843), кн IX, ст 451 — про лист од епіскопа до султана

Тарсу, два роки перед остаточним завоюванням) двацятьом старшинам албанського загону, які були спробували лукаво втікти з турецького полону, султан на добру науку для всіх инших наказав потрощити булавами і стопи ніг, і п'ясти рук, щоб ті безталанні людці не могли ані поворухнутися, ані погодуватися [1]). Підчас остаточного походу 1460 р. південно-східня деспотія Дмитра Палеолога, що легко скорилася, постраждала менше; натомість, завойовуючи півпічно-східню деспотію Хоми Палеолога, що покладавсь на обіцяну підмогу од латинян і намагавсь як слід боронитися проти турків, турки її геть усю поруйнували зовсім по варварському. Цілі міста понищено було в-край, з усенькою їхньою людністю. Спізнілая капітуляція не чинила вже поратунку для міщан, і султан не тільки ламав своє слово чести, яке давав тим хто здававсь, ба й сами кари надумував він добірно-найлютіші. Отак, коли залога одного з найдужчих гірських замків (Кастріци) після завзятої оборони піддалася туркам на слово чести — однаковісінько вона не втікла од смерти: нехай, мовляв, усі затямлять, що не минає безкарно той опір, який укоротив віку багатьом туркам. Всю залогу, 300 чоловіка, тріюмфально страчено на майдані; частину — настромлено на палі; а начальника, для одзнаки од инших, перепиляно пилою на двоє, — то була одна з найлюбіших смертних кар у Мехеммеда II [2]).

Переважними нашими джерелами для студій над тим, як турки завоювали візантійський Пелопонес, являються ті два греки XV в, що мали тут як-найтісніші звязки. Франдза та атенець Халконділа [3]). У Кантакузена Спандугіна XV в. є чимало цікавих подробиць [4]). Турецькі історики дають не гурт; те, що в них є характернішого, використав Гаммер («Hist. de l'emp. Ottom.», т. III, Пар. 1836, ст. 44-61), тільки-ж і він побільше спирається на писаннях грецьких, не на турецьких.

Помічними працями будуть, з одного боку, кожна европейська історія цілої Візантії, або Туреччини (при тому в додаток до Гаммера треба обов'язково користуватися й Цинкяйзеном, т. II, 1854, ст. 177-217, що не раз буває не тільки ширшим, ба й точнішим од Гаммера), а з другого боку мають вагу отакі роботи, де монографічно розглядається історія Мореї.

---

[1]) Про цю страшну розправу пишуть і турецькі історики, і грек Халконділа (Бонн 1843, т. 446) Місце, де одбулася люта кара, названо „Токмак хісары", що приблизно можна перекласти: „Товкачевий замок" (але, звичайно, не „château de chevilles", як у Гаммера· „Hist. de l'emp. Ott.", Ш, 1836, ст. 47) Слово „токмак" значить: булава, довбня, товкач, і т и

[2]) Франдза XV в., бонн. вид. 1838, ст. 406.

[3]) Бібліографію для Франдзи та Халконділи див. в нас на ст. 52 та 68.

[4]) Записки про історію турецьких султанів («I commentari»), що їх автор — поітальянений грек-царгородець Теодор Кантакузен Спандугін (народ. в 1450-их рр), надруковано у Флоренції 1551. Того самого століття вони ввійшли до Сансовіновій всезбірки. «Historia universale de' Turchi» (Венец. 1582) Порівн у нас ст. 76.

а) J. Ph Fallmerayer: Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, 2 т.т., 1830-1836 (Штутг. і Тюбінг.), а саме т II, ст. 284-409. Грецьку низькість тут обмальовано безпощадними, яскравими барвами. Для новогреків це книжка ненавидна.

б) G. Finlay: A history of Greece, т. IV, Оксф. 1877. Є по рос.

А що Мехеммед II, рівночасно з походами проти візантійського Пелопонесу, прилучив до Туреччини (1456-1460) ще й франкське Атенське герцогство, то становище візантійських деспотій Мореї освітлюється теж працями про історію Атенського герцогства (Бюшон, Пар 1841-1846; К. Гопф 1852 і ин) [1],— і в тому числі·

в) F Gregorovius. Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter, Штутг. 1889 і д

Доля братів-Палеологів, давніших володарів, була не однакова.

Дмитро Палеолог, деспот південно-морейський, піддавсь туркам добровільно, не допустивши, щоб вони довше облягали його резиденцію (пізно в-осени р. 1460),— і за те султан-Завойовник прийняв його в свойому похідному коші з усякою пошаною. Коли скинутого морейського володаря вводили до султанського шатра, султан-Завойовник схопивсь Палеологові на зустріч, стиснув йому руку, гойно обдарував. Тільки-ж тут-таки підчас розмови він з притиском заявив свойому шановному й покірному гостеві, що вже йому більш не царювати в морейській деспотії. Молоду дочку Дмитра Палеолога Мехеммед II узяв собі за жінку, і ото батько нової султанші мусів був, маючи од султана честь і дуже пристойне вдержання, доживати свого віку в турецькому підданстві, як близька до султана особа. Відколи султанша, що зовсім не була в числі головних жінок Мехеммедових, померла (1467), матеріяльне становище її батька погіршало. От він і постригся в одному адріянопільському манастиреві, прибравши собі ім'я черця Давида. За три роки смиренний чернець Давид, що в мирі величався «деспот Дмитро Палеолог», помер, повний туги про марність сього світу (1471) [2].

Другий брат, Хома Палеолог, що його випер р. 1460 з його західньо-морейської деспотії всеруїнник-турок, одплив до Европи, в Італію, із собою взявши з Патраса, щоб піднести папі-гуманістові Пієві II, великий дар, свв. мощі — голову апостола Андрія Первозваного. Він ізнайшов у Римі притулок, тільки-ж довелося жити серед недостатків, бо папа не дорого оплатив свв. мощі [3]. Синам Дмитро-

---

[1]) J. A. Buchon: а) Recherches et matériaux..... aux XIII, XIV et XV siècle dans les provinces démembrées de l'empire grec, 2 т.т, Пар 1841; — б) Nouvelles recherches sur la principauté française de Morée, 2 т.т., Пар. 1843, — в) Hist. des conquêtes et de l'établissement des Français і т. д, Пар. 1846. Гопфова латинська праця про джерела для історії Атенського герцогства вийшла в Бонні 1852, але, звичайно, чималий матеріял є й у його історії Греччини, що надруковано її в 85-86 т т. енціклопедії Ерша та Ґрубера (1867-1868).

[2]) Франдза XV в., бонн. вид. 1838, ст. 428-429 (остатні Дмитрові роки) та 449 (смерть), Кантакузен Спандуґін, флорент. вид. 1551, ст. 44.

[3]) Франдза ст. 412-413 (кн IV, розд. 19).

вим, молодим Палеологовичам, призначено було виховання суто-католицьке [1]), та батькові вже не довелося того бачити, бо він тоді помер (1464). Минуло ще скількись літ, і новий римський папа Павло II (1464-1471), міркуючи, чи не можна-б притягти до Риму московську Русь, за порадою грека-кардинала Висаріона увійшов у зносини з московським великим князем Іваном III, нехай-би той одружився з дочкою покійного Хоми Палеолога--Зоєю або, як вона звалася в Москві, Софією Фоминичною (1469). Та не судилося тим католицьким надіям здійснитися. В-осени 1472 року Софія прибула до московської Руси, та й, скоро-но вступила на православну територію, у Пскові, одразу різко порвала з католицтвом, на жах папському легатові, що їхав з нею [2]). Незабаром, 12 падолиста 1472 р., великокнязівська наречена Софія Палеологівна пишно в'їхала в Москву та й повінчалася з Іваном III,—і одтоді папа безнадійно мусів махнути рукою на цю хитрощну грекиню, яку він ще так недавнечко величав «возлюбленою, дорогою дочкою римського Престолу» [3]).

Але як ця візантійська принцеса була небога останнього візантійського імператора, себто більше-менше законна спадкоємиця його династичних прав, то відтоді в московському гербі фігурує візантійський орел [4]).

[1]) Про насильне католичення синів-Палеологів див. в Франдзи кн. IV, розд. 19-20 (Бонн 1838, ст. 415-424). Там Франдза подав повну програму їхнього римсько-католицького виховання, яку написав кардинал Висаріон, із учених ренегатів-греків (див в нас ст. 41), а папа затвердив; в тій Висаріоновій програмі звертають на себе увагу гіркі слова, які прохопилися в кардинала: «Нехай царевичі не тікають із церкви, зачувши, як поминають там римського папу, бо, коли вони через те з церкви тікають, то треба їм і з латинської землі втекти»! (ст. 418). Кінець-кінцем ці слова були пророчими, бо один з царевичів-Палеологовичів не видержав та й справді втік із Риму до султана Мехеммеда II в Стамбул; і той ані трохи не помислив неволити його християнські вірування (Спандугін XV в., флорент. вид. 1551, ст. 43)

[2]) «Отак привселюдно Софія одкинулася од свого релігійного минулого Рим з того моменту в неї забутий, її цілком захоплює руське православіє.. Переміняючи своє діворе вбрання на жіноче, вона, як видко, перемінила й свої переконання»,—отак гірко атестує Палеологівну езуїт Пірлінґ. Див P. Pierling: La Russie et le Saint-Siège, т. I, (Пар. 1896), кн. 2· „Mariage d'un Tsar au Vatican", ст. 169, або в російському перекладі В. П. Потьомкіна· «Россія и папскій престолъ», т I (М. 1912), ст. 205 (Є рец Н. Гроссу в «Трудахъ Кіев. Духовн Акад.», 1912, № 11, ст. 487-493)

[3]) Пірлінґ т. I (1896), ст. 120, ст. 146, та ст. 162, в рос. перекл. (1912) ст. 159, ст. 146 та ст 198

[4]) Ми навмисне висловлюємося обмежливо· „більше-менше законна спадкоємиця». Правдивим, зовсім законним спадкоємцем імператорського титулу міг уважати себе, хіба, її старший брат-невдаха Андрій Палеолог, що виховувавсь у Італії за програмою кардинала Висаріона. Тільки-ж він своє візантійське імператорство продав був королеві Франції Карлові VIII, а перед смертю одписав східню римську імперію Фердинандові та Ізабелі Еспанським. Сам Андрій Палеолог не мав нащадку· та вулична жінка, з якою він одруживсь у Римі, була бездітна. Пор А. Васильевъ «Передача Андреемъ Палеологомъ своихъ правъ на Византію французскому королю Карлу VIII» в «Сборникѣ въ честь Н. И. Карѣева», Спб. 1914, ст. 273-279 (там наведено передатний акт 1494 р). А в тім, можна по-

VII.

Кінець Трапезунтської імперії, 1461.

І ще залишалося одне, останнє незнищене візантійське володіння — далека од Царгорода й Пелопонеса Трапезунтська імперія на Чорному морі; з династією Комненів на чолі (не Палеологів — ст. 14).

Вона лежала в кутку поміж османською Малою Азією та неосманським Кавказом, поблизу Грузії й Персії, і теє сусідство одбилося на її житті глибоким, не аби-яким відпечатком. Поставши тому вже два з половиною століття, на припочатку XIII в., за допомогою од славної грузинської цариці Тамари, Трапезунтська імперія Комненів вже й не покидала свого тісного зв'язку з Грузією.

Між простим людом «імперії» і Грузії спільність існувала вже й через те, що значна частина трапезунтського підданства належала до грузинського-таки плім'я. Та був звязок і династичний. Володарі-Комнени, греки тії, «не кидаючи своїх грецьких норовів і мови (τὰ ἤθη τε ἅμα καὶ τὴν φωνὴν προϊέμενοι Ἑλληνικήν)»[1]), залюбки своячилися з грузинськими царями, і навіть нещодавно померлий сучасник Мехеммеда II Завойовника, трапезунтський імператор Калоіоан (Іоан IV, близько 1447-1458), одружений був з дочкою грузинського царя. Не цуралися тутешні Комнени й сусідніх мусулман, і так само своячилися з ними. Такими сусідами були попереду, на поч. XIII в., турки сельджуки; наприкінці XIII в., за монголів, насунули туркмени — Чорнобаранні та Білобаранні, і ото в XV в. в Азербейджані панували Білобаранні, «Ак-коюнлу». Хан азербейджанських Білобаранних туркменів на початку другої половини XV в., Узун-Хасан (що незабаром з нього ставсь перший шах для західньої Персії, 1466-1478) оженивсь із трапезунтською комненівною Катериною. Тая красуня-Катерина доводилася покійному імператорові Іоанові IV дочкою, а його братові-наступникові, новітньому (і, як побачимо, остатньому) трапезунтському імператорові Давидові (1458-1461) вона натурально доводилася небогою. Тісна близькість до тюрків-мусулманів одбивалася на Трапезунті виразно й яскраво. У щоденній обиходці чулася в трапезунтян сила тюркських слів. Члени імператорської родини

няти віру й здогадові о. Пірлінга (La Russie et le Saint-Siège, 1, 1896, ст. 233, рос. перекл. 1912 ст. 269-270), що такий безхарактерний і малочесний чоловік, яким був Андрій Палеолог, любісінько міг продати свої номінальні візантійські права так само ще й московському великому князеві, своєму шваґрові, що в гостину до нього, чи там до своєї сестри, Андрій приїздив до Москви аж двічі. 1480 та 1490 р.

[1]) Так характеризує Комненів Халконділа XV в., ст. 461 (Бонн 1843).

Комненів, для кращого шику, готові були переробляти й свої ймення на східній лад; от, в Іоана IV Комнена та його брата Давида був іще третій брат, що мав християнське ім'я Олександер, тільки-ж усі звали його Скандаріос (=Іскендер)[1]. А дружина того Скандаріоса була принцеса західня: із сім'ї ґенуезьких герцоґів Лесбійських, бо грецьке православіє не перебивало трапезунтським Комненам — коли матеріяльні інтереси їм те підказували — по-сусідському приятелювати ще й з ґенуезцями, що поруч них мали Комнени свої володіння ще й на тому боці Чорного моря, в Криму. З торгового погляду Трапезунт стояв високо, бо сюди привозилися кораблями товари з Европи і перевозилися, вже суходолом, до Тебріза в північній Персії, а звідти — до середньої Азії. І так само середньо-азійські товари спроваджувалися через Тебріз до Трапезунта та й навантажувалися там на европейські кораблі. З зовнішнього боку город виглядав аж надто гарно й пишно; на трапезунтський кремль-акропіль ще й досі, коли він уже в руїнах, не можна дивитися без високої естетичної втіхи[2].

Тільки-ж жадної внутрішньої сили в трапезунтських «імператорів» не було. Історія володарів на троні — то одна суцільна анархія, низка родинних злочинств, розгнуздана розпуста й инші такі явища, що одбувалися в розмірах не зовсім звичайних навіть для тодішніх греків. Османи вже давно без ніякого труду були-б могли стерти з лиця землі химерну Трапезунтську «імперію», і коли вона політично ще животіла, то це тільки тому, що по-за спиною трапезунтського «імператора» стояли його родичі — цар Грузії та шах Узун-Хасан. А в тім, Трапезунт уже залежав од османів: він васально визнавав владу Мехеммеда II та й що-року платив данину-«харадж», спершу 2000, потім 3000 червінців[3].

Черга для Трапезунта зовсім затратити всякі зостанки самостійности надійшла за вісім років після того, як турки завоювали Царгород, а саме 1461 року. Покласти край Трапезунтові султан вирішив торік, як підбивав під свою руку Пелопонес (1460), бо викрилося тоді, що в тій щуплій «імперії», десь-там далеко на Чорному морі, нишпорять папські посланці, які закликають трапезунтян прилучитися до хрестової протиосманської спілки та притягти до тієї спілки ще

[1]) Див. там само в Халконділи, ст. 462

[2]) Пам'ятаю: коли я та П. Лозіїв 1918 року вкупі з дуже поважаним трапезунтським педагогом Мустафою-ефендієм стояли серед зубців одніеї високої акропільської стіни, ми тройко аж залюбувалися на романтичні, чудово поорнаментовані кам'яні вікна зруйнованих імператорських палат, і Мустафа мрійливо вимовив: «За такими гарними вікнами які-ж гарні красуні повинні були сидіти»! — Не завадить додати, що з-поміж усіх візантійських кремлів трапезунтський зацілів до нашого часу найкраще по-над усі.

[3]) Халконділа XV в., бонн. вид. 1843, ст 461 і 467, побіжно в Дуки XV в., бонн. вид. 1834, ст. 314 (розд. 42).

й шаха Узуна-Хасана й Грузію. І справді, в грузинах не важко було викликати вибух ненависти проти османів. А на шаха Узуна-Хасана османські вороги могли покладати свою надію дуже небезпідставно: шіїт, вже й через самісіньке своє визнання задиракуватий проти сонітів-османів, він уже й дозволяв собі сміленькі вибрики проти Мехеммеда II; він до султана надіслав навіть підбурливу нагадку, що ось, мовляв, Туреччина шахові чимало винна, і час би вже туркам виплатити шахові нарешті всеньку тую данину, яка з них припадає за тих шісдесятеро літ, що зминули з того часу, відколи Тімур розбив турецького султана під Ангорою [1]).

Весною 1461 р. султан Завойовник вирядив Чорним морем проти Трапезунта чималенький флот, а сам суходолом вирушив не одразу проти мізерного «імператора» Давида Комнена Трапезунтського, ба попереду проти його могутнього свояка, Білобаранного туркменського хана Узуна-Хасана, щоб його застукати несподівано. Можна гадати, що, коли-б Узун-Хасан мав час згуртувати свої сили, він либонь був-би всилувався дати султанові одсіч (адже дванадцятьма роками нізніш шах Узун-Хасан, слухаючи намов од римського папи, справді розпочав грізну війну проти султана Мехеммеда II, і ми іще це побачимо). Але під отую хвилину, 1461 р., Мехеммед II не дав змоги Узунові-Хасанові поробити якісь заходи: він, од північних границь Малої Азії, вчинив одразу такий швидкий військовий наступ на Азербейджан, що раптом одрізав Узунові-Хасанові Білобаранному всяку спромогу оборонити трапезунтян оружною силою. Сталося навпаки: білобанний володар, побоявшись, що на нього одночасно вдарять іще й тімуридські війська, із східньої Персії [2]), приневолений був уже не про тестеву комненську родину журитися, а за-для себе самого прохати в Мехеммеда II, щоб замиривсь із ним.

Доки султан іще не встиг вдертися в Азербейджан, йому поїхала на зустріч мати туркменського володаря, поважна стара жінка. Вона попросту прибула до військового табору Мехеммеда II, щоб там особисто повести дипломатичні пересправи і добитися замирення. Десь певне й сам Мехеммед-Завойовник не мав надто великої охоти наражатися на всякі несподівані небезпеки в горах Азербейджанської країни. Він привітав стару ханшу як-найувічливіш, з усіма тонкощами східньої куртуазії. Обидва вони величали кожне кожного: «матусенько»! та «синку»! Добили миру. Узун-Хасан з'обов'язавсь не плутатися в те,

---

[1]) Дука (Бонн 1834), ст. 339 (розд. 45). Дука додає, що султан Мехеммед II з увічливою іронією одказав білобаранним посланцям «Прощавайте! ідіть здорові! на той рік я сам привезу до вас усе з собою, тоді розплатимося-поквитаємося».

[2]) Там, на іранському сході, вбився в силу тімурид Абу-Сеїд Гератський (1452-1469), запеклий ворог Узуна-Хасана. Див. «Ист. Персіи», т. III, (1915), ст. 32.

що має далі статися,— і при очах старої ханші Мехеммед II загадав своїм військам вирушити на Трапезунт, на володіння її родича-християнина.—«Ох, мій синку! чи варто-ж задля якогось-там Трапезунта йти в таку тяжку путь-дорогу»! дипломатично силувалася була вона одхилити його од його наміру, та й почула не менш дипломатичну відповідь: «Не можна, матусенько моя! Адже я звуся борець за віру, «гâзі», в моїй руці—мечісляму, і коли я його занедбаю, то соромно буде мені-газієві з'явитися на тому світі перед очима Всевишнього Судця» [1]). Султан-Завойовник завсіди ладен був стати в ролю доброго мусулманина, а перед єретичкою-шіїткою — тим паче.

Коли османське військо після того підступило до Трапезунта, суходолом, то воно втішно побачило, що турецькі кораблі вже давно стоять перед містом з морського боку і — як уміють — воюють греків. Імператор Давид Комнен, уважаючи, що далі опіратися нема вже змоги, оддав султанові ключі од Трапезунта. Султан оселив імператора, разом із його сім'єю, в европейській Туреччині (1461). Частину трапезунтців Мехеммед II полишив своєму військові на поталу, частину, знов — переселив до Царгороду: ремісників, майстрів усяких (так само він і з морейцями чинив); щось із тисячу вродливих хлопців султан сказав записати в яничари або двірські пажі [2]).

Минуло скількись літ.

І от на Комненів, оселених в Адріянополі, впало тяжке підозріння. Причиною був один лист, який наспів до них із Персії од небоги скинутого «імператора», що була дружиною шаха Узуна-Хасана Білобаранного. Тим листом шахиня запрохувала своїх родичів переселитися до неї. Про листа переказав султанові, через уста великого везіра, оселений разом із Комненами в Адріянополі їхній давній «протовестіярій» Георгій Аміруца, що колись у Трапезунтській імперії він був перший довірений достойник у Комненів, а тепер з нього був улесливий прибічник турецький; Аміруца — відомий своїми панегіричними поезіями, в яких він грецькою мовою славив Мехеммеда II [3]). В очах такої недовірливої людини, якою був Мехеммед, той лист, із Персії, був очевидячки цілком безперечним доводом, що Комнен бажає, за допомогою Узуна-Хасана, привернути собі своє

---

[1]) Таку мову й розмову вкладають в уста Мехеммедові II турецькі дієписи. У Халконділи-грека (Бонн 1843, ст. 491 і д.) — є ще инші, довгі розмови.

[2]) «Вони придалися йому і для нечистого кохання (ἐς τὰ παιδικά»), додає Халконділа (ст. 497, бонн. вид.). Цифра в Халконділи, Дуки й Крітобула — неоднакова.

[3]) Таких греків-панегіристів було в Мехеммеда II чимало. Між иншим, по грецьки написав, і самому султанові присвятив, похвальну історію його "славного султанування Крітобул Імброський (бл. 1467 р.), один з високих провінціяльних достойників у Мехеммеда II (пор. у нас ст. 68).

царство; будь-що-будь це була непоганенька приключка на те, щоб обвинуватити скинуту династію трапезунтських Комненів, ніби вони задумали державну зраду. І от їм було поставлено на вибір — або перейти всім на іслям, або прийняти смертну кару. Давніший імператор Давид Комнен од імення всенької сім'ї мужньо одмовивсь покинути Христа. Тоді його, та його семерох синів, та небожа, скарано було на смерть (в 1460-х роках, там-таки в Адріянополі, або в Костянтинополі) [1]). Трупи Комненів викинуто на поталу собакам, хижим вбронам та шулікам. Імператриця-мати, дружина забитого Давида Комнена, передяглася в грубу одіж, притаїлася з кийком недалеко трупів та й цілу днину одганяла од них хиже звір'я та птаство; а як настала ніч, то вона закопала в землю дорогі їй тіла. Незабаром вона померла. Імператорова дочка Ганна Комнена спершу дісталася до султанського харему як рабиня-підложниця, а тоді її передали до харему одного паші, а тоді — знов другого; нарешті султан Мехеммед II загадав їй перейти на мусулманство і дав притулок у своєму хaремі.

Ото такий був кінець імператорського дому трапезунтських Комненів.

Найголовнішее, на жаль не ряснее, джерело для історії Трапезунтської імперії XIII-XV в. — то невеличка хроніка Михайла Панарета, що обхоплює собою 1204-1426 р.р, тоб-то ще не доходить до часів Мехеммеда II [2]). Кінець Трапезунтської імперії знаемо ми з грецьких історйків XV в: найбільше звісток дас Халконділа, а окрім нього — Дука, Франдза та султанський підлесник Крітобул [3]), а разом з тим вичерпуемо й османьских літописців, які писали вже в кінці того самого XV в. (турок Нешрій, турок Бігіштій, курд Ідріс Бітліський і ин) яких потім використовували пізніші турецькі компілятори (прим, Са'деддін XVI в) Поітальянений грек Теод Спандугін Кантакузен XV-XVI в [4]), хоч узагалі не треба на

---

[1]) Що до подробиць, то Халконділа XV в (бонн. вид. 1843, ст. 497-498) не скрізь збігається із своїм молодшим сучасником, родичем страчених Комненів, Кантакузеном Спандугіном (флорент. вид. 1551, ст. 46-48). Те, що про долю трупів оповідається далі, йде од Спандугіна. У Франдзи (Бонн 1838, ст. 413-414) та Дуки (1834, ст 343) зовсім короткі звістки.

[2]) Видрукував хроніку Мих. Панарета попереду Л. Ф. Тафель в додатку до «Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula» (Франкф. на Майні 1832, ст. 362-370), а по-франц. переклав її петерб. академік Brosset в XX т. переробленого Le Beau «Hist. du Bas-empire» (Пар 1836, ст 482-509). Далі критичне видання, з додатками й німец перекладом, зладив відомий дослідник Трапезунту Phil Fallmerayer в «Abhandlungen» баварської Академії Наук — історично-філологічного відділу (Мюнхен 1843-1844, т. III, відд 3). З Фальмерайера недбало передрукував грецького текста та й додав російського переклада (теж дуже недбалого) вкупі з усякими історичними поясніннями грузинолог А. С. Хахановъ (Москва 1905, в 23-ім вип «Трудовъ по востоковѣдѣнію» Лазарівського Інституту східніх мов, ст. XXXIV + 1-18 грец. + 19-51 рос + X показчик). Після того видав наново грецького текста Ламброс в «Ἑλληνομνήμων» 1907.

[3]) Бібліографію цих чотирьох візантійців див в нас ст. 52 та ст 68.

[4]) Про Спандугінові «I commentari» див ст. 76 та ст. 90.

нього покладатися з надто великою довірою, в даному разі вартий уваги, бо загубленим Комненам він був рідня.

Що до европейських розвідок, то за підвалину для трапезунтської історії має правити класична праця:

1) Phil. Fallmerayer: Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt, Мюнх. 1827. Автор, з великою проникливістю й талановитістю, освітлив усю історію Трапезунтської імперії, і його книга ще й досі заховує всю свою наукову вартість. До греків і їхньої розпусти дослідник ставиться безпощадно, і брудну підоплічку «християнського» трапезунтського царства викриває він з убійчою виразністю.

2) Разом з тим має чималу вагу G. Finlay: The history of mediеval Greece and of the empire of Trebizond, Лонд., 1851 (ст 351 і д.), а так само його посмертна «A history of Greece» (т IV, Оксф. 1877)[1]). Докладно розглянув Фінлеєву працю Фальмерайер в «Gesammelte Werke», III (1861), ст. 298-330.

2) З европейських історій Туреччини варто, по суті, назвати лиш J. W. Zinkeise'na: Geschichte des Osmanischen Reiches, т. II (Гота 1854), ст. 327-343. Автор побільше подає нарис того, як Мехеммед II завоював Трапезунт, а для попередньої історії він зазначає, що і Фальмерайер і Фінлей не взяли під увагу західньо-европейських, католицьких звісток про Трапезунтську імперію, які кидають світло на відносини імперії до европейського заходу.

І отаким чином, у 1460-1461 р.р., знищено останні володіння імператорських родів Візантії. Скрізь наступниками імператорів поставали турки.

б) Ще инші завоювання Мехеммеда II.

На історії всіх инших військових дій султана Мехеммеда II Завойовника ми вже не спинятимемся з такою докладністю, в якою ми спинялися на історії кінця Візантійської імперії, а зазначимо лиш остаточні результати.

I.

Остаточне закріплення за турками півночі Балканського півострова.

Підбиваючи під свою безпосередню владу візантійські деспотії в Мореї, Мехеммед II тим способом закріпляв за собою весь Балканський півострів, саме — з півдня. А рівночасно довелося йому робити такі сами завоювання і поздовж північних границь того самого Балканського півострова, де невеликі, васальні османам держави, з людністю чи румунською, чи слов'янською, чи якою иншою, хиталися поміж Туреччиною та Польщею, Туреччиною та Угорщиною.

З-поміж двох румунських господарств Молдавське, що туркам було до нього трохи далі ніж до Волощини, спромоглося більше-менше оборонити свою незалежність за Мехеммеда II; в склад турецької держави ввійшло воно допіро за трицятеро років по Мехем-

[1]) Фінлеєву історію перекладено й по-російськи.

медовій смерти[1]). А от з Волощини Мехеммед II вигнав (1462) непокірливого воєводу Влада Цепеша (ніби — «Дракула», — як неточно зве його відома староруська «Повѣсть о Дракулѣ», що вихваляє безпощадну «Дракулову» жорстокість, ніби ідеальний правосуд)[2]). Замість Цепеша, «Дракуловича» отого, засів із султанської ласки на волоському престолі, як васально-автономний воєвода-господар, другий Дракулович, молодий й вродливий його брат, нечистий коханець-любчик у султана Мехеммеда II[3]).

Сербські области, навпаки, обернулися за Мехеммеда II в звичайні турецькі губерні, з призначеними од султана губернаторами-пашами.

Сталося це поволі і, очевидячки, тільки в тих сербських землях, де турки мали реальну змогу чинити якісь політичні зміни. Бо, от, важливе сербське місто Білград належало тоді до Угорщини (ст. 14 і 39). Мехеммед II попереду наваживсь був облягти Білград (1456). Тільки-ж тут йому дуже й дуже не пощастило: мадярський герой Гуньядь Янош, отой «білий лицар Волощини», що колись ганебно був утік з-по-під Варни (ст. 50), та фанатичні хрестоносні добровольці з простого люду під проводом наекзальтованого італійського черця-патера Джованні да-Капістрано[4]), блискуче одігнали од білградських стін яничарське військо, що його вів сам султан. Таких невдач зазнати доводилося Мехеммедові II на своєму житті дуже небагацько. Чванькуватий Гуньядь Янош укупі із своїми земляками вже галасував до Европи, що, мовляв, дайте нам лиш підмогу — і ми підемо, всеньку турецьку державу легесенько, valde leviter рознесемо[5]).

[1]) Молдавським господарем-воєводою був тоді Стефан Великий (1457-1504), що вже й його прізвище «великий» має вказувати на щасливу боротьбу проти турків, папа надсилав йому-православному свої благословення і титулував його «athleta Christi», ксьондз Длуґош у своїй «Historia Polonica» вважав його за найкращого туркоборця. Коли Стефан потім васально оддавсь під турецьку владу і (кажучи офіційними словами його попередника, воєводи Петра) згодивсь «похилити собѣ голову тому поганству», то це вчинив він доброю волею, не бажаючи далі терпіти настирливости од польських королів, своїх дотодішніх сюзеренів. Столицю мав Стефан-воєвода в Сучаві, на Буковині, і офіційною канцелярською мовою молдавського господарства була українська (Зразки буковинських господарських грамот можна побачити в моїй «Хрестоматії письменської староукраїнщини», К. 1923)

[2]) Справжній Дракул (теж Влад), отой, що про нього була в нас мова в історії Варнинського бою 1444 р. (ст. 48 та ст 54), доводивсь Цепешеві батьком Див. розвідку «Vlad Tepes» (Букурешт, 1896), що по-румунськи написав проф. І. Богдан, а по-російськи зреферував проф Яцимірський в «Извѣстіяхъ Отдѣл. русск. яз.» рос. Академії Наук 1897, II, ст. 940-963.

[3]) Звавсь той волоський воєводич — Радул. Див. в нас ст. 68

[4]) Про цього Капістрана, як про лютого ворога жидівству, була мова на ст. 80

[5]) Див. лист Гуньядя у Катони XVIII в.: «Hist. critica reg. Hung.», т. VI, 2, ст 1107· «Imperator Turcorum maxime est destructus et confusus..; christiani totum regnum Turciae obtinere possent valde leviter». Там само й лист патера Капістрана, що радив використати момент та й одібрати не тільки од турків грецькі землі, ба й од мамлюків св. місто Єрусалим (ст. 1102, 1103) Але влучно про це писав один тодішній німець у листі до свого приятеля: «Tu nosti mores et clamores Ungarorum», «Адже ти знаєш крикливу вдачу мадярів» (лист переховується в мюнхенському архіві).

Звичайно, що по-над нахваляння мадяри нічого не вдіяли, і султан Мехеммед II любісінько міг вести своє діло в сербських землях далі, як бажав.

Іще перед невдатною білградською облогою він (1454-1455) значну частину своєї васальної дунайської Сербії обернув був у звичайний турецький пашалик, і лиш невелику частину залишив старому «деспотові» Юрієві Бранковичеві, своякові своєму. Але незабаром той помер (1456), родичі почали сваритися за сербський престіл,—і для султана Мехеммеда II ясно стало, що його мачуха, султанша-сербка «благовірна цариця Мара», вдова покійного його батька Мюрада II (ст. 61), є найзаконніша спадкоємиця того сербського престолу. Права черниці Мари султан Мехеммед II уважав за свої власні права та й остаточно поклав край сербській автономії: всенька дунайська Сербія сталася пашаликом (1459),—звичайно, без Білграду.

Далі 1463 р. завойовано иншу сербську державу Босну, а остаточно, вже по Мехеммедовій смерти,—ще й сусідню з нею Герцоґовину (1483), і вкупі зроблено з них звичайний османський Босанський «вілайет».

Вельможні босняки-дідичі, що перед тим визнавали були віру богумільську-маніхейську, надзвичайно легко попереходили на іслям. Тим вони зберегли свою кріпацьку владу над селянами-«кметами» (православними або богумілами) і дали Османській державі цілу низку талановитих державних діячів (воєводів, везірів) та письменників.

Якщо (а ми це й бачили, ст. 18, ст. 36-37) вже й у давнішій столиці Адріянополі за султана Мюрада II була двірською мовою не сама турецька, ба й слов'янська сербська, то знов і при царгородському дворі Мехеммеда II сербська мова була така сама своя, як і турецька. Сербською мовою (правда, однаково ще й грецькою) султан охоче користувавсь у своєму міжнародньому листуванні. До нас дійшла не одна Мехеммедова грамота, що починається трафаретною формулою: «Од великога государа и великога амире султана Мехмедъ-бега», і геть уся вона буває писана по сербськи, хіба що султанський підпис чи, точніш, печатка—то вже по-турецьки. Цікаво буває в таких сербських султанських грамотах звернути увагу ще й на місце, де вони писалися: не десь-там у Сербії або поблизу Сербії, а однаковісінько і в глибу Малої Азії[1]).

---

[1]) Така, прим., грамота 1456 р., яку до молдавського воєводи надіслав Мехеммед II із Сарухана в Малій Азії. Її видав В. Уляницький в московських «Чтеніяхъ» 1887 у своїй роботі «Матеріалы для исторіи взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахіи и Турціи в XV-XVI вв.», № 81, ст. 88.

II.

Боротьба Мехеммеда II проти володіннів латинських.

Найдовше та найупертіше боровсь Мехеммед II проти латинських володіннів на грецьких морях та побережжях, що скрізь тулилися по території колись візантійській, тепер турецькій, і рясніли кріпостями.

Правда, без ніякого труду, трохи чи не за перших літ свого султанування, завоював Мехеммед II два латинські герцоґства: Атенське з Тебами (1456-1460), а незабаром ґенуезьке герцогство Лесбійське, або Архіпелагове (1462)[1]). Фактично обидві ті латинські держави (з їхньою грецькою людністю) були васалами турків уже й давніш, і тепер султан Мехеммед II лиш обернув їхню васальну залежність на безпосереднє підданство, скинувши латинські династії. Для Атеньского (флорентійського) герцоґства[2]) цей момент настав тоді, як султан переходив із своїми військами крізь його територію, щоб дістатися до Мореї (Пелопонеса) та й завоювати там остатні візантійські деспотії Палеологів (ст. 89), і мотиви для скасування Атенського герцоґства могли бути в султана чисто стратегічні[3]). Ще більше стратегічні міркування присилували Мехеммеда II знищити самостійність Лесбоса, бо в склад того ґенуезького герцоґства увіходив не сам о-в Лесбос, ба ще й низка сусідніх егейських островів, що тяглися од малоазійскої Смирни та й аж до європейського македонського берега, перегороджуючи собою вхід з егейського Архіпелагу до Дарданельської протоки. От, у трагічній долі, яка спіткала остатнього лесбійського герцога[4]), мали вагу й инші причини, чисто особистого, ще й неприродньо-сексуального характеру[5]).

Не так легко пішла довголітня Мехеммедова боротьба з Венеціянською республікою, що в XV в. переживала свої найкращі часи. Венецько-турецька війна протяглася 16 год (1463-1479). Велася вона й на морі і на суходолі, переносилася з европейських вод у найдальші місця Анатолії (М. Азії).

За найперших-таки років тієї довгої війни турки позахоплювали різні місця Пелопонеського берега та Коринтійської протоки. Як воно

[1]) Европейську бібліографію ми почасти вказали вже, на ст. 91. Поміж новіщими працями найбільшу має вагу W. Miller. The Latins in the Levant (Лонд. 1908).

[2]) Там, над Аттикою (з Атенами) і Беотією (з Тебами), панувала з XIV в династія Аччаюолі, що з банкірів зробилися герцоґами.

[3]) Атенець Халконділа, найавторитетніше джерело для даної події (Бонн, 1843, ст. 452-455), зазначує той факт, що султан мав велику пошану і для давньої культурної слави Атен. Він аж захоплюючись оглядав пам'ятки аттицької старовини і радів, що ця країна сталася ісламською (ст. 453).

[4]) Лесбійські герцоги належали до ґенуезького роду Ґателюзіо. Ми бачили, що вони доводилися свояками трапезунтським імператорам (ст. 94).

[5]) Про цю Мехеммедову ненормальність див. в нас ст. 68.

й давніш траплялося, православні греки, політично піддані католикам-венеціянцям, охоче зраджували своїх католицьких панів та й залюбки допомогали туркам [1]); а тая проповідь західньо-европейського хрестового походу, яку пильно провадив красномовний папа Пій II (гуманіст Еней Сильвій Пікколоміні, пом. 1464), залишилася безрезультатною. І от, на-прикінці першого періода війни, Венеція втратила чималий острів Евбею, або Негропонт (1471).

Це тяжко вдарило не тільки по венеціянських торгових інтересах, ба й по інтересах католицьких узагалі. Тоді римські папи (Павло II, пом. 1471, і Сикст IV) з'орґанізували-таки хрестового похода проти невірних. І почавсь другий, ширший період війни. Склалася сильненька антиосманська ліга, куди з суходолу ввіходили мадяри на Дунаї, а на морі виступив об'єднаний флот папи, республіки Венеції та королівства Неаполя. До жвавої участи в хрестовому поході італійські папські посли притягли й мусулманина, перського шаха Узуна-Хасана; він, як шіїт, був природнім ворогом для турківсунитів. Християнський світ Европи покладав на шаха Узуна-Хасана дуже великі надії: думалося, що з нього вийде другий Тімур, який могтиме знов розбити турецько-османську державу. Та всі ті надії не справдилися: військо Мехеммеда II блискуче розбило шахові сили на верхоріччях Ефрата (1473). А разом з тим Мехеммедові II пощастило скасувати за одним ходом іще й иншого свого мусулманського ворога — Караманське емірство. Караманія — то була останнє сельджуцьке володіння в Малій Азії, яке ще залишилося од давньої удільної системи. Ходила була про нього, як ми бачили, серед турків приказка, що османи, мовляв, повік не звоюють караманського еміра (ст. 36). Тепер те князівство, що «Мюльбахському студентові» здавалося за віковічне, Мехеммед II зміг скасувати.

Війна проти венецької ліги тяглася далі. В звязку з війною, за два роки після Караманії, османи прилучили до своїх володіннів Кримське ханство (1475). У Криму мали силу не так венеціянці, як инші італійці—ворожі для Венеції ґенуезці, що найважніщою їхньою кримською факторією була Кафа (Теодосія). Тільки-ж поруч ґенуезців мали там свої володіння й венеціянці; Тана (=Азов, чи Озів) на устях р. Танаїса (Дону) ще з XIV в. насильно перейшла од ґенуезців до венеціянців. Окрім того, підчас венецько-турецької війни 1463-1479 р. до кримського хана їздили венецько-папські емісари, намовляючи хана пристати до антиосманської ліги. Ці обставини й призвели Мехеммеда II до того, що він підбив під свою руку Кримське

[1]) Див. напр. у Халконділи XV в. (Бонн 1843, ст. 545) оповідання про те, як турки взяли Аргос, (весною 1463 р.) через зраду православного священика.

ханство, тим самим припинивши його васальну залежність од польсько-литовської держави (ст. 38), а заразом позахоплював і ґенуезьку Кафу-Теодосію, і инші генуезькі факторії, не кажучи вже про венецьку Тану коло устів Дону. Ханство зберігло однак свою династію, і той самий енергійний хан Менґлі-Ґірей (з 1468), який був боровсь проти Мехеммеда II, здобув од султана інвеституру. Зробившись одтепер для турків вірним васалом-приятелем, а для недавнього свого сюзерена, польсько-литовського короля — лютим ворогом, Менґлі-Ґірей устиг підчас свого чималого дальшого панування (1478-1515) поширити свою владу геть по-за Крим: на заході — Менґлі-Ґірей верховно панував по чорноморських надбережних степах аж до Басарабії, на сході — визнавала його владу північно-кавказька Черкещина. Але турки-османи добре собі забезпечили реальну владу над тим васальним кримським ханством. У Теодосії (Кафі) оселивсь для найвищого політичного догляду османський беґлер-беґ (ґенерал-ґубернатор) з османською залогою. Такими самими османськими залогами пообсаджувано фортеці на північно-чорноморських берегах (Керч, Озів, Очаків, Бендери, то-що, — «салтановы города», як їх називали москови) [1]. Якщо досі польські політики (такі як ксьондз Длуґош) любісінько могли казати про кримського хана, що він, мовляв «охороняє спокій українських земель», то одтепер, починаючи з Менґлі-Ґірея, Крим — то вже грізна хмара для польсько-литовської Вкраїни, а м. Кафа — світовий невільницький ринок, тяжко ненавидний для вкраїнського народу; «не місто, а зажерлива прірва, що п'є нашу кров!» так потім писав про Кафу один з польсько-литовських письменників [2]. Щоб давати одсіч кримчакам-людоловам, довелось Україні незабаром виробити осібну військову класу — козацтво.

Через завоювання Криму (1475) ще не стався край турецько-венецькій війні. Остаточна стадія війни зосередилася на Адріятицькому побережжі Балканського півострова, а надто в північній Албанії (Дураццо, Скутарі і т. и.). Там місцева людність охоче допомагала венеціянцям проти турків; там уславив свою батьківщину протитурецькими подвигами герой-Скандербеґ (1443-1468), що й турки шанували

---

[1] Найдокладніщу працю про історію мусулманського Крима див. В. Д. Смирнов: «Крымское ханство подъ верховенствомъ Отоманской Порты до начала XVIII вѣка», Спб. 1887 (ст. XXXV + 772), з її продовженням: «Крымское ханство подъ верх. От. Порты в XVIII ст.», Одеса 1889 (в XI т. одеських «Записокъ Общества Исторіи»).

[2] «non urbs, sed vorago sanguinis nostri, — так висловивсь про Кафу в своїх записках бл. 1548 р. дипломат Михайло Литвин, що його книжку «De moribus Tartarorum» (Базель 1615) передруковано з рос. перекладом в «Архивѣ ист.-юрид. свѣдѣній» Калачева 1854 (кн. 2) а инший рос. переклад подано в I т. «Мемуаровъ» і. Б. Антоновича (дод. до «Кiев. Стар.» 1889).

його хоробрість не менше, ніж европейці [1]); а як Скандербеґ умірав, (ще в першому періоді війни), то передав приятелям-венеціянцям свою албанську столицю Крою. Після того, як османи геройським наступом здобули (1478-1479) Крою та Скутарі, венеціянська республіка мусіла прохати Мехеммеда II, щоб замиривсь із нею (1479).

Мировий договір 1479 р. зовсім узаконив за султаном Мехеммедом II о-в Евбею і де-які дрібніші його завоювання в Архіпелазі. Тільки-ж за те Венеція й собі сталася однією з найбільш протегованих держав у Туреччині, або, як їдовито висловилися в Німеччині посли угорського короля Матія Корвіна (Гуньядьового сина), «венеціянці добилися-таки миру з султаном собі на ганьбу-стид, а всім иншим християнам на шкоду» [2]). Торговельні пункти на Адріятицькому побережжі були за нею забезпечені, а так само острів Крит (та, незабаром, Кипр). Ганебною могла-б була здаватися щорічна венецька данина султанові, але-ж по суті то було одноразове річне мито, бо тая одноразова виплата вигідно звільняла венеціянські товари од повсякчасних податків у Туреччині. У Костянтинополі по давньому мав право жити венеціянський представник (bailo) з консульськими повноваженнями; европейці всіх инших національностей могли провадити торг у турецьких водах під прапором св. Марка, в характері венеціянських «рекомендованців» (racommandati), тоб-то венеціянських протеже. (Франція здобула консульські права в Туреччині вже аж за 50 років після того; инші европейські держави — іще пізніш)

Не диво, що після того венеціянці щось аж півстоліття не розпочинали вже ніяковісіньких виступів проти Туреччини [3]), а навпаки в усяких сутичках турків з Европою схилялися більше до своїх приятелів-турків, ніж до християн-европейців.

III.

Останні роки Завойовника. Похід на о Родос (1480) і, крізь південну Італію, на Рим Султанова смерть — і радість Европи.

З двох останніх великих походів, що підняв був Мехеммед II наприкінці свого життя (1479-1480), один показавсь невдатним: не мав султан щастя проти острова Родоса, де осілися французькі лицарііоаніти (згодом вони звалися «мальтійські»). На чолі війська, що по-

[1]) Скандер-беґ (що про нього вже була в нас згадка на ст. 45) являється темою й для албанського народнього епосу, і для дуже рясних літературних писаннів. Велику популярність здобула в Европі напів-романічна монографія про нього «Vita Scanderbegi», що її написав Маріно Барлетіо, італійський ксьондз із албанського м. Скутарі (часто друков. в XVI в.). Бібліографія про Скандерґеґа — величенна, і її зібрано в спеціяльній книжці Ґ. Петровича: «Scanderbeg; essai de bibliographie raisonnée» (1881).

[2]) Див. цілу промову у всезбірці Катони Historia critica regum Hungariae (Пешт 1779-1797), т. XVI, ст. 293-303.

[3]) З Баєзідом II сутичку почали не венеціянці, а самі турки.

пливло до Родоса, поїхав не султан, а один значний паша. Вже турецькі вояки були вдерлися на стіни родоської кріпости, і, як каже турецький історик Са'деддін, «зенджір-ден куртулан аслан-лар ґібі» = «наче леви, що зірвалися з ланцюга», хтіли були вже кинутися на грабіжку, коли на них грізно нагукнув найстарший паша: «Грабувати забороняється! Все, що є на о-ві Родосі, має піти до султанської скарбниці!» Це так розхолодило турецьку войовничість, що лицарі одразу спромоглися їх одбити (серп. 1480). Султан Мехеммед II, як принесли йому звістку про цю невдатну родоську облогу, не без гіркого самозадоволення завважив, що непоборні османські війська мабуть лиш тоді бувають непоборні, коли їх веде він сам [1]).

Другого похода, і так само на кораблях, вирядив він на Італію, щоб завоювати Рим, або як радили султанові нові його приятелі-венеціянці — щоб підбити під турецьку руку неаполітанське королівство, яке знов сталося ворожим для Венеції. Османи попливли до того місця південної Італії, яке — каже тодішній італійський історик — їм було мабуть і видко з балканського берега Адріятицького моря, з новопідбитої Албанії [2]). Себто перепливли вони Отрантську протоку. Надбережне місто Отранто (давній Гідрунт), що гордовито підноситься на скелястому виступі біля входу в Адріятицьке море і дає свою назву Отрантській протоці, дісталося в турецькі руки (26 липня 1480). Над Отрантською цітаделлю замаяв османський прапор.

До Рима добутися султанові-Завойовникові не пощастило. Смерть (3 травня 1481) обрізала нитки його замірів.

Це була велика втіха для католицького, західньо-европейського світу. Вже-ж-бо Европа боязько сподівалася була скорого нашестя Мехеммедового не то на італійський Рим, ба й на французький Париж [3]). Тому Европа радісно привітала султанову смерть вдячними обіднями, молебнями, врочистими промовами. На острові Родосі, де лицаріїоаніти ще добре пам'ятали недавній напад турецького флоту і де аж кипіла ненависть проти турків, лицарський віце-канцлер на загальних зборах їхнього іоанітського ордену висловив сумнів, чи могла навіть земля прийняти в своє лоно «такий злочинний, такий смердячий, такий лютий труп», як Мехеммеда II; от, усі недавнечко чули були землетрус, — це-ж воно й виходить, що земля розступилася, і

[1]) Мехеммед забувся, що в невдатній Білградській облозі 1456 р. не хто-ж, як він-таки сам, стояв на чолі османського війська.

[2]) Це каже М. Сабелліко, автор «Rerum Venetarum decades tres» (див. ст. 800, в венец вид 1718).

[3]) Il pensoit destruire et gaster toutes les Ytalies et d'aller ficher son estendart sur les haultes de Nostre Dame de Paris», каже вельможний чернець вірменин Айкун (frère Haycon) у своїх «Les fleurs des hystoires de la terre d' Orient», що склав з папського доручення. Виписка є в Тюана: «Djem-sultan (1892), ст. 19.

султанів нечестивий труп проваливсь аж у самісіньке пекло, геть аж на спід, к чортам на вічну муку [1]).

В південній Італії виникла надія одзволити Отранто й инші місця, позахоплювані турками. І справді, в осени того самого 1481 року, за чотирі місяці відколи помер султан, неаполітанський король, за допомогою инших італійців, назад одвоював Отранто. Жадна турецька залога не залишилася більше на італійській землі.

IV.

Грецький погляд XV в. на султана Мехеммеда II, як на законного наступника візантійських імператорів.

Коли серед папістично-католицького світу XV в. особа султана-Мехеммеда II викликала ненависть і огиду, то зовсім по инакшому, ніж латинники, ставилися до султана-Завойовника православні люди, тісніш — греки, що їх попідбивав під свою турецьку руку Мехеммед II.

Вони вбачали в султанові-Завойовникові не тільки визвольника од ненависних латинників, ба й цоновителя славної Візантійської імперії, в усій її блискучій пишноті.

От, типову фізіогномію має історик Крітобул [2]) з о-ва Імброса; Мехеммед II одвоював Імброс од ґенуезьких ґерцогів-Ґателюзіїв і, знов, одбив од венеціянців, а Крітобула він настановив правителем для того острова. Крітобул у своїй історії дивиться на султана як на що-найзаконнішого наступника римських володарів, і, просто, так його й величає візантійським імператорським титулом βασιλεύς[3]). Або, знов, характеристична постать — трапезунтський поет-грек Георгій Аміруца, колишній двірський достойник у Трапезунтській імперії, яку завоював Мехеммед II [4]). Цей поет Аміруца добачає в султановій особі не що инше, як «зірку блискучу, що сяє — аж очі засліпляє, освіті — приятеля,

---

[1]) Див. G. Caonrsini, vice-cancellarii: Oratio in senatu Rhodiorum de morte Magni Turci habita 1481. Вид. в Ульмі 1495; витяг (по латинськи) в Гаммера «Hist. de l'emp. Ottom. III (1836), ст. 426. Султана Мехеммеда II характеризує Каурсін як злочинця: «qui tot parvulorum animas perdidit, qui tot nobiles virgines prostituit, qui tot sanctorum reliquias prophanavit, qui tot regna, tot principatus, tot urbes delevit, oppressit, occupavit, (qui) masculorum concubitus, homicidia, sortilegia, superstitiones daemonum, obscenitatesque exercuit», і т. и.

[2]) Про Крітобулову хвалебну історію Мехеммеда II, доведену до 1467 р., див. бібліографію на ст. 68, ще пор. ст. 96.

[3]) Повний титул Мехеммеда II у Крітобула — куди пишніший: Αὐτοκράτωρ μέγιστος, βασιλεὺς βασιλέων Μεχεμέτης, εὐτυχής, νικήτης, τροπαιοῦχος, θριαμβεύτης, ἀήττητος, κύριος γῆς καὶ θαλάσσης Θεοῦ θελήματι = «Превеликий самодержавець, цар над царями Мехеммед, щасливий, переможець, трофеедержавець, тріюмфатор, непоборний, володар землі та моря, з Божого призволення»

[4]) Про Аміруцу див. ст. 96.

музам—прихильника, витязя й царя еллинів». Аміруца вдається до султана-Завойовника з отаким гімном:

— Великий царю над царями, володарю, хане найвищий поміж найвищими ханами, ясне сонце, що золоті твої проміні аж засліплюють усе тобі підвладне! Ти під своїм берлом держиш цілий світ! Вітаю тебе (χαῖρε)!

Бо коли й залишилися ще люди, на свою силу гордовитії, дак й ті тремтять-коряться твоїй могутности. Ти бо єдиний володар на світі, що над усіма земними царями пануєш.

Вітаю тебе, володаре найсправедливіший поміж справедливими! Лиш єдиному вінцеві, вінцеві справедливости, ти ціну складаєш, подаючи нагороду для добрих і караючи лихих [1])

А вже ж Аміруца належить до тих нечисленних греків, котрі не були непримиримі для латинників і навіть обороняли флорентійську унію 1439 р. [2]).

Звичайно, що цьому грецькому поглядові на султана-Мехеммеда II, як на правного наступника візантійських імператорів, і трохи не стояв на перепоні той факт, що рідною султановою мовою була турецька і що його султанський двір і військо не переставали дужчета й дужче набиратися характеру с л о в ' я н с ь к о г о. Адже слов'янські землі ввіходили були в склад і давньої Візантійської імперії, слов'янський елемент і в давній Візантії відчувавсь дуже міцно; траплялося й таке, що володарем над греками бував слов'янин [3]). А в тім, коли в політичній обихідці Мехеммеда II чималу ролю одгравала мова сербська, яка вживалася навіть для міжнародньо-турецького дипломатичного листування (ст. 100), дак і грецька мова — це ми не раз підкреслювали — задержала в Мехеммеда II величезну силу: цілу низку державних, міжнародніх документів, договорів, грамот Мехеммедових писано мовою г р е ц ь к о ю. Через те грекам XV в. ще лекше було колисати в своїх душах націоналістичну ілюзію, що турок-султан, який титулує себе на своїх медалях: «ὁ μέγας μελίκης πάσης τῆς Ῥωμανίας καὶ Ἀνατολῆς» = «великий володар усієї Римської области і сходу» (ст. 74), є правдивий візантійський «βασιλεύς».

---

[1]) «Журн. Мин. Нар. Просв.» 1889, серп., ст. 214-215. Аміруцині вірші видав Ст. Ламброс в атенському «Δελτίον» історичного й етнологічного товариства 1885 (т. II), ст. 275-282. Пор. K. Krumbacher: „Gesch. der byzant. Litt. (1897), ст. 785.

[2]) Krumbacher: «Gesch. der byzant. Litt.» 1897, ст. 121-122.

[3]) Славний с е р б с ь к и й володар Стефан Душан першої половини попереднього XV віку сказав 1346 р. коронувати себе на царя «сербів та г р е к і в».

Мирна перерва в історії Туреччини.

Баєзід II Святий (1481 - 1512).

I.

Миролюбний, лагідний Баезід II — контраст до Мехеммеда-Завойовника.

Тільки смерть (1481) змогла заспокоїти невтомні войовничі заміри Мехеммеда II ель-Фâтиха (1451-1481), що в початку свого султанування завоював східньо-християнську столицю Царгород (1453), а під кінець свого життя заходжувався звоювати ще й столицю західнього християнства — Рим.

Його син і наступник Баєзід II Святий (1481-1512, «велі султан Баєзід»), із суфійсько-дервішськими нахилами, мав натуру дуже миролюбну та й не визначавсь войовничою честолюбивістю. Володар з нього був людяний, мякої, лагідної вдачі; можна сказати, був це освічений дервіш на царському престолі, інтелігентний письменник-суфій, що літературні справи цікавили його куди більше, ніж військові подвиги.

Трицять літ панував Баєзід—і брався до зброї здебільша лиш тоді, як уже не можна було не взятися.

II.

Нечасті військові дії за Баєзіда II. Повстання його брата Джема. Боротьба з Венецією; пам'ятна морська перемога османських кораблів коло Сапієнци, 1499. Відносини з Угорщиною та Польщею; хижі забіги турецького війська до Галичини 1497 - 1498 р. р.

Отак, на самому початку свого панування, довелося Баєзідові II піти війною проти свого брата Джема, сина Мехеммеда II од сербської князівни [1]), що після батькової смерти зняв був повстання проти брата і захопив М. Азію з Брусою. Джем вирядив послів до Баєзіда, нехай, мовляв, один з них-братів панує в Европі з Царгородом, а другий у М. Азії, — і тоді їм не доведеться вести братовбійчу боротьбу. Баєзід, ро-

[1]) Родоський лицар-бельгієць Каурсін, у своїм оповіданні про війну Мехеммеда II проти о-ва Родоса· G. Caonrsini, Rhodiorim vice-cancellarii, obsidionis Rhodiae urbis descriptio (Ульм 1496, без пагін) про нагоді чимало говорить про Джемову вдачу і, між иншим, виразно згадує про його matrem, inclytâ regum Serviae familiâ natam.

зміючи, що таким способом порушилася була-б цілість імперії, знайшов у собі силу твердо вимовити відоме арабське прислів'я: «Ля архâма бейна ль-молюк» = «Поміж царями нема ніяких родацьких звязків!» [1]. Він вийшов переможцем з усобиці, і розбитий Джем утік до европейців, попереду на близький о-в Родос, до лицарів. А далі довелося йому зазнати всяких пригод, і політичних і романтичних, у південній Франції та Італії, аж доки діставсь він до рук розпусного римського папи (Олександра VI Борджа): той бідолашного царевича отруїв (1495) [2].

Трапився,—це вже в середині Баєзідового панування,—ще й такий випадок, у відносинах проміж Баєзідом II Святим та Венецією, що не венецька республіка зачепила султана, а таки він сам перший зачепив її. Причиною було незадоволення Баєзіда II, чи—певніш—його правительства, проти новітнього змогутніння венеціянців (між иншим, Венеції дістався іще 1489 р. на спадок о-в Кипр) [3]; а окрім того туркам страшенно не припало до вподоби, нащо венецький bailo (посол-консул) пише з Царгороду свої донесення до Венеції не звичайним письмом, а дипломатичним шифром [4]. І як розпочалися військові дії, то вони всім навіч показали, що й під миролюбним султаном Баєзідом II Святим Туреччина залишається такою самою міцною державою, якою була за його батька. Поблизу о-ва Сапієнци, що лежить коло Лепантської (Коринтської) затоки, старославний флот венецький зчепився з османським (1499), — і 235 османських кораблів розбили 130 венецьких, правда після дуже впертого бою. Оцей морський бій коло **Сапієнци** (28 липня 1499 р.) — пам'ятний, як перша **морська перемога** османів над флотом наймогутнішої европейської середземної держави [5]. Місто Лепанто та ще декотрі инші в Мореї (Пе-

---

1) Докладно про це—в «Вінці літописів» Са'деддіна XVI в.

2) Про Джема є велика, гарно написана монографія — L. Thuasne. Djem-sultan (1459-1495) d'après les documents originaux en grande partie inédits, Париж 1892 (ст. XIII+457).

3) Доти, ще з кінця XII в (1191), панувала була на о-ві Кипрі Люзіньянська династія, що мала титул «Єрусалимських королів». Найостанніща представниця цієї династії, Катарина Корнаро, була зроду венеціянка, і, як помирала, то одписала о-в Венецькій республіці (1489) Про історію Кипра під Люзіньянською династією найважніщі—праці L. de Mas Latrie (3 т т., Пар. 1852-1861, з додатковими «Nouvelles preuves sur l'hist. de Ch », 2 т т, Пар 1873-1874, і ин.)

4) «E'l Signor Turco. . non voleva più Baili in Constantinopoli, perchè con nuova forma di lettere insolite e incognite faceano intendere i suoi segreti» — див у Наваджеро· Storia Veneziana—в Мураторієвому всезбірному виданні італійських істориків, т. XXIII, ст 120).

5) Пізніш ми побачимо, що за якихсь три четвертині століття довелося тій самій Лепантській затоці побачити й епохальну перемогу европейського флота над османським, у славнім Лепантськім бої 1571 р. — За бій коло **Сапієнци** 1499 р докладно оповідають не тільки тодішні венецькі історики, ба й турок Хаджі-Халфа XVII в. у своїй праці про морські війни турків (надрук. в Царг 1141=1728 р, англ. перекл. Дж Мітчелля. The history of the maritime wars of the Turks, Лонд. 1831, де див. ст. 19). Хаджі-Халфа не скрізь точний, він прибільшує цифру османських кораблів (називає ,він їх 300), тільки-ж, у нього подано дуже цікаві подробиці про будову турецьких кораблів і про їхній людський екіпаж.

лопонесі) по-над Лепантською затокою зісталися прилучені до османських володіннів. Тільки-ж венеціянці, .попереду ніж поздавати ті міста Туреччині, геть поруйнували їх, попалили. Султан Баєзід II Святий, щоб піднести їх з руїн, загадав, нехай з усіх значніщих пунктів Пелопонесу переїдуть до розбурених міст по п'ятеро родин[1]). Непохитно віруючи, що всі османські перемоги над венеціянцями чинилися за волею й допомогою Господа-Аллаха, Баєзід II Святий, як воно й випада святій людині, видав наказа про двойко з-по-між новозавойованих міст[2]), нехай усі прибутки з них обох ідуть до скарбниці святого мусулманського прочанського міста Мекки (тобто, звичайно, й Медіни)[3]). Що до Венеції, то для дальшої боротьби проти Баєзіда Святого довелося їй удатися по морську допомогу до инших европейських держав (еспанців, папи, родоських лицарів, французів), і лиш таким чином спромоглися венеціянці одбитися од дальших значних утрат та й поновити свій давніший вигідний мировий договір з Туреччиною (1502).

Були в Баєзіда II, протягом довгого його панування, ще декотрі зачіпки з Угорщиною, де панував Гуньядів син Матвій Корвін, та з Польщею, де панував малоздатний король Ян Ольбрахт. Рр. 1497 та 1498, роздратований проти Яна Ольбрахта (за намовою молдавського господаря), султан Баєзід Святий насилав турецьке військо на піддану полякам Галичину, саме на українську її частину. Чортків, Львів, Перемишль і низка инших галицьких багатих міст сильно постраждали од турків, особливо Львів[4]). Може бути, що самого Львова турки не захопили, принаймні так кажуть польські джерела[5]); але мабуть правду пишуть и турецькі дієписи, як от Са'деддін XVI в.[6]), що найбагатша львівська людність ,захопивши з собою найдорожчі скарби, бу-

---

[1]) Так оповідає поітальянений тодішній грек Кантазузен Спандугін, у своїх дієписних «Коментаріях». Та не викликає сумнівів і звістка турецьких істориків (прим. Са'деддіна XVI в., зацитов. й у Гаммера, франц. т. IV, 93), що Баєзід переселив до лепантських городів Коррна та Модона частину фанатичної мусулманської людности з турецко-перського пограниччя.

[2]) а саме про Корон та про Модон.

[3]) «E così Bajazete dedico l'entrata di Modone e di Corone alla Mecca», — Теод. Кантакузен Спандугін: «Commentari della origine de' principi Turchi» (Флоренц 1551), ст. 78

[4]) Ім'я міста Львова передано в турецьких літописах через «Ілі» або «Іллі», тобто — згідно з простонародньою вимовою українською («Ільвів»), а не з польською («Lwów»).

[5]) «pominąwszy Lwów zamek i miasto obronne», — так висловлюється Кромер XVI в. (див. старопольськ. переклад Блажовського, Краків 1611, ст. 581).

[6]) Є й польський переклад відповідних уступів із Са'деддіна—у Сенковського в його «Collectanea z dziejopisów Tureckich» (Варш. 1824), т. I, ст. 72-85 (та ст. 86-91, уваги до перекладу). Турецькі звістки часто не збігаються з тим, що оповідають літописці польські (Ваповський, Кромер,), які применшують вагу турецьких успіхів у Галичині. В датах і в цифрах теж є чимала несхожість поміж істориками турецькими та польськими, і нам доводиться критично встановляти щось середнє.

ла втікла з Ільвова — укритися од турецького війська по нетрях та печерах. Натрапили тії втікачі саме на турецьких вояків, — і турки всіх побрали в полон, «укупі з їхніми багацтвами, аж здавалося, ніби сами люди вийшли туркам на зустріч, щоб піднести їм незмірні дорогоцінні дари». «Здобич, яку з них турки здерли, вийшла така велика, що кожен з войовників здобув більше, ніж міг бажати і ніж міг із собою понести» [1]). Турецький літописець додає, що, попаливши місто (десь певне, його околиці) [2]), тамошніх людей турки погнали в полон («ясир»), «бо з того люду, як відомо, виходять найкращі невольники» [3]). Всіх турецьких вояків було якихсь тисяч сорок [4]); їхній наскік на Галичину не був це добре підготований завойовничий похід, тільки швидкий карно-грабіжний забіг; і як набралися вони всякої здобичі вдосталь та ще як настала холодна погода, то заходилися вони, чи то крізь Молдаву, чи то крізь Басарабщину, повертать додому. Польські історики запевняють, що бусурмани вже аж тікали з Галичини, де люди змоглися нарешті поставити їм опір, і повинні були невіри тії переконатися, що «сам Бог обороняє поляків і русинів» [5]); турецькі історики навпаки запевняють, що посувалося назад турецьке військо поволі, «бо обоз, повний усяких награбованих багацтв, не швидко міг рушатися», а щоб одвернути польсько-українську увагу в инший бік, турки руйнували й палили по дорозі чисто всі села й містечка, «і це було дуже любо для мусулманського війська» [6]). Так чи йнак, а оті турецькі нашестя на Галичину 1497-1498 р. р. далися тамошній і українській і польській людності тяжко в знаки і наочно показали, чого сподіватися може й надалі галицька Україна од турків-османів, що, хоч вони й не являються безпосередніми сусідами Польщі, та їх раз-у-раз може пустити крізь свою землю молдавський господар-воєвода [7]).

---

[1]) Са'деддін XVI в., в «Collectanea» I, ст. 79-80.

[2]) Саме місто Львів мало не такі слабкі кріпости, щоб його можна було захопити просто з-розгону.

[3]) Низче, кажучи про українське невілвництво, ми зустрінемо ще й инші свідоцтва про те, що найвищу ціну складали турки невольникам саме з України, а не з якої иншої землі. Поляк Кромер з цього приводу гірко завважає, що галицький «ясир» 1498 р. попродано в як-найдальші мусулманські краї, «tak dalece, że Tracyą, Macedonią, Ordy Tatarskie y też Azyą ruskimi poimańcami zaprzątniono» (старопольськ. перекл., Краків 1611, ст. 581).

[4]) В наскокові 1497 р. було турків навіть значно менше, — чи не якихсь 2000 люду.

[5]) Це слова історика Кромера XVI в. (Краків 1611, ст. 582).

[6]) Див. Са'деддіна XVI в. в «Collectanea z dziejopisów Tureckich» Йос. Сенковського, т. I (Варш. 1824), ст. 82.

[7]) Той молдавський воєвода, що за його згодою, або й намовою, турки вдерлися в польсько-піддану Галичину, був дуже славний в історії свого краю володар Молдавії Стефан Великий (1457-1504), хитрий дипломат, звичайно й дволичний, як усі дипломати. Увесь час він лавірував поміж Польщею з Угорщиною та Туреччиною, побільше схиляючися на бік турецький, а кінець-кінцем своєю охотою рішуче піддавсь Туреччині, як її васал (1501-1503; пор. ст 99).

III.

Зразки Баєзідової лагідности. Як він ставивсь до перського шіїтського шаха Ісмаїла-сефевіда. Перший московський посол у Царгороді (1497) і його поведінка. Макіявелліева гадка про султана Баєзіда II.

Як видно з цього всього, то й за султана Баєзіда II Святого траплялися військові дії, які свідчать, що могутня Туреччина не зовсім склала зброю і, коли того було треба, вміла показати иншим державам свою грізну військову силу. Але, загалом кажучи, Баєзід Святий тікав од усяких зачіпок із сусідами і ладен був приносити в жертву навіть свою особисту людську амбіцію, аби дурно не втягати народ свій у війну. Ілюструє Баєзідову миролюбивість уже навіть те, як він ставивсь до сучасного йому **перського** шаха-шіїта Ісмаїла, засновника нової, сефевідської династії (1499-1524). Шах-Ісмаїл силувавсь як-найгірше вразити султанську гідність османського володаря-сонніта Баєзіда II Святого та й доходив у своїх вибриках аж до огидної цінічности: при дворі перського шаха [1]), для знущання з османського султана, годувавсь гладкий кабан, що його кликали «Баєзід» [2]). Далекий од думки надавати цьому вагу, Баєзід II Святий прощав шахові-Ісмаїлові всеньку його недостойну поведінку та й піддержував з ним мирні взаїмовідносини, зовсім не дбаючи про те, щó-там зможе про нього шах-Ісмаїл гадати. — Велику лагідність виявив султан Баєзід II і в своїх відносинах з **Москвою**, тоді коли до нього приїхав од великого князя Івана III дуже неввічливий посол (1497), — найперший московський посол, якого побачила Туреччина. Московське ворогування проти Польсько-Литовської держави робило навіть далекого московського володаря, в деякій мірі, природнім спільником не тільки близчому до Москви кримському ханові Менґлі-Ґіреєві, ба почасти й його сюзеренові, турецькому султанові; але посол (Плещеєв) приїхав не так для справ міжнародньої політики, як для чисто комерційної мети — забезпечити вільний торг московським купцям у т. зв. «салтановыхъ городахъ» по-над Чорним чи Азівським морем: у Кафі-Теодосії,

[1]) напевне, в стайні коло коней, бо свиня в стайні має, на думку персів, не дати лихому окові з'урочити коня

[2]) Про цього кабана-«Баєзіда» див у Хведора Спандугіна Кантакузена XV-XVI в «Vita di sach Ismael et Tamas, re di Persia chiamati Soffi» в усезбірці Сансовіно «Hist. univers. de' Turchi» (Венец 1582), ст 105, або див. у иншого сучасника, венеціянця-лікаря Роти (Rota) «La vita del Sophi, re di Persia et di Media e de le grandissime guerre che ha facto (уже проти султана Селіма) contra lo signore Turcho» (Венеція 1508) або v тодішньому-таки французькому перекладі (Пар. 1517), якого передрукував Щ. Шефер у додатку до свого видання· «Estat de la Perse en 1660 par le p Raphael du Mans» (Пар 1890), ст 264. Пам'ять про цього кабана-Баєзіда, може, заціліла серед простого перського люду щ° й у XVII в, оповідання, що наводить гольштинець Олеарій (рос переклад П. Барсова в московських «Чтеніяхъ» 1868-1870, ст. 842), іде чи не з усного джерела?

в Азові чи де. Той москвитин не захтів додержуватися законів двірського турецького етікету, не став перед султаном Баєзідом Святим на коліна, одмовився вести пересправи через везірів, а забажав балакати безпосередньо з султаном, і взагалі поводивсь надзвичайно по грубіянському. Якбищо таке діло трапилося було за Мехеммеда II, посол міг-би заплатити за своє простацтво своєю головою; отже-ж Баєзід Святий добродушно задовольнив усі торгові бажання московського великого князя, а що до самого посла, то обмеживсь лиш на тім, що написав у листі до хана Менґлі-Ґірея: «Московський володар надіслав до мене неввічливого грубіяна, то я не хочу вирядити з ним до Москви когось із своїх слуг: хто зна, чи не покривдять їх у тій Москві, а це для мене, кого шанує і схід і захід, була-б ганьба» [1]. — В Европі мняка Баєзідова вдача теж добре була відома. «Ще один такий спокійний султан,—і про Туреччину більше й мови не було-б»; характеризував Баєзіда тодішній видатний політик Макіявеллі [2].

IV.

Культурна діяльність Баєзіда II. Незадоволення войовників-яничарів. Замість Баєзіда вони дають султанський престіл його синові Селімові Грізному (1512).

Звичайно, що довголітнє мирне панування Святого султана, коли османська держава змогла як слід одпочити після довгих війн, явилося для османів епохою економічного добробуту та культурних успіхів. В середині Баєзідового султанування цифра чистих державних прибутків була більше-менше $2^1/_2$ мільйонів дукатів, а на прикінці його життя—навіть 4-5 мільйонів [3]. Маючи вільні грошові засоби, Баєзід Святий охоче будував усякі пишні або добродійні споруджєння; ще й досі «Баєзідів мечет» у Царгороді вважається за одну з найпозначніших пам'яток турецької архітектури; ще й досі нагадують за Святого султана добрі «Баєзідові мости». Гарно процвілося за його часів і турецьке письменство. Як двір самого султана Баєзіда II Святого в Царгороді, так і двори його синів, посаджених намісникувати по різних містах Мал. Азії, являлися цвітучими літературними осередками. Імення найкращих класичних османських поетів звязуються саме з Баєзідовими часами: ліриків—Неджатій та його вчениця Мігрі-хатуна («османська Сафо» отая), та Месіхій, та ловелас Джа'-

[1]) Окрім відповідних місць в «Исторіяхъ Россіи» Карамзіна або Соловйова див про це ще у Неклюдова: «Начало сношеній Россіи съ Турціей». У Карамзіна т. VI (Спб. 1819), ст. 231-234, 259, 272-274, у Соловйова т. V (М. 1872), ст. 109-113.

[2]) Макіявеллі (1469-1527). Discorsi sopra Tito Livio, кн. I, розд. 19 (є рос. переклад Курочкіна 1869)

[3]) Ці цифри ми знаємо з венеціянських посольських джерел, і на них звернув увагу вже Гаммер: Hist de l'emp. Ottom., т. IV (Пар. 1836), ст. 54, 126 та 409 (наведено італійський текст).

фер-челебій; епіки — Хамдій та Ляміий; до речі можна додати, що й сам султан Баєзід писав поезії, містично-еротичного типу, тільки що їхня художня вартість не дуже висока, і вони собою османську літературу не збагатили, а лиш свідчать про султанову прихильність до поезії. Дбав султан і про те, щоб добре розвилася османська історіографія: високоцінні відомі літописці, найстаріщі джерела для османської історії, Нешрій, Бігіштій, Кямаль-паша-заде, літературний біограф Сегі-бей — всі вони писали для Баєзіда Святого, по-турецьки; а курд Ідріс Бітліський склав для нього свою відому османську історію по-перськи.

Та не для всіх у Туреччині любе було мирне й висококультурне Баєзідове султанування. Професійним воякам-яничарам припало воно кінець-кінцем не до вподоби.

Наймолодший з-поміж синів Баєзідових, Селім, намісникував у Трапезунті. Був у нього не тільки путній літературний хист, ба й хоробрість і войовничі вподобання. Яничари звернули на мужнього царевича свою увагу. Знудившися з довгого миролюбного панування зістарілого султана Баєзіда II Святого, вони його скинули, і султаном (1512) стався Селім, «Селім I Грізний», дарма що не він був найстаршим поміж Баєзідовими синами.

Баєзід, кінець-кінцем, поставивсь до цього апатично, по святецькому. Чи не згадав він і цим разом ту саму принціпову сентенцію: «Ля архâма бейна ль-молюк» = «Поміж володарями нема родацьких звязків», яку він, буде тому трицятеро літ, виткнув серед усобиці своєму братові Джемові? Будь-що-будь, Баєзід II Святий дуже недовго опіравсь проти узурпатора-сина [1]) — і спокійно примиривсь із своєю долею.

А в тім, не довго йому довелося після того й животіти на світі.

---

[1]) проти того «байструка», як він його гірко назвав («Ammazzate, ammazzate questo bastardo!» переказує Баєзідові слова Кантакузен Спандугін).

Апогей турецької військової могутности: Селім I Грізний (1512-1520) та Сулейман Пишний (1520-1566).

Із Селімом I Грізним розпочинається для Туреччини, вже й перед тим блискуче прославленої, пора найвищого її військового блиску. Ця пора припадає на період панування тільки двох султанів, хоч правда, що ті два панування обхоплюють собою по-над повну половину XVI в.: осьмирічне султанування Селіма I Грізного (1512-1520), що збільшив османські володіння коштом инших мусулманських трохи чи не в два рази, та безмаль півстолітнє султанування Сулеймана I Пишного (1520-1566), яке справедливо величають: «апогей турецької могутности», та ще й у всеевропейському житті.

а) Селім I Грізний

(1512-1520; народ. 1467).

I.

Грізна вдача в султана Селіма I. Сумний кінець його батька й инших родичів. Трагічне становище везірів. Прихильна думка гуманіста Паоло Джовіо про Селімову грізність.

По-турецьки Селім I (1512-1520) зветься «йагуз Селім», або «йавуз Селім». Ми оте його прозвання «ягуз», «явуз», віддаємо звичайним для нас епітетом «Грізний», якого носив і московський цар того самого XVI віку Іван IV. Тільки-ж турецьке слово «явуз» вказує собою ще й на відтінок «лютости», жорстокости, не попросту грізности. Не можна, правда, заперечити, що в Селімовій натурі була значна доза не аби-якої інтелігентности [1]); от, Селім Грізний мав дуже непогану літературну освіту, ба й сам писав вірші, ще й перською мовою [2]). Та

[1]) Популярніші з нових европейських істориків, такі як Герцберг (в Онкеновій серії: Gesch. der Byz. und des osman. Reiches», ст. 666) або Авг. Мюллер («Историія ислама», т. III, Спб. 1896, ст. 389), характеризують Селіма I Грізного, як «самаго грубаго, необузданнаго и жестокаго» з-поміж синів Баезіда II. Але-ж так само як неможна не добачати певної, навіть не малої інтелігентности в московському царі Івані Грізному, не можна її не добачати і в лютому султані Селімі Грізному.

[2]) Недавній німецький імператор Вільгельм, на дарунок своєму приятелеві султанові Абдульхамідові II, розкішно видав у світ «діван» Селіма Грізного (Берл. 1904), з чудовими кольоровими орнаментами, на прочуд гарний зразок турецької художньої орнаментики.

вдача була в нього — дуже люта, що не знала жалю ані для рідних, ані для чужих.

Як посадовили Селіма яничари на престіл, скинувши його батька, султана-дервіша Баєзіда II Святого, то Селім, щоб далі вже не завдавати собі зайвих турбот, здається, попросту наказав отруїти скинутого батька[1]). І племінників, і рідних братів — теж не пожалував Селім: їх скарано на смерть. Европа знала од тодішнього історика гуманіста Паоло Джовіо, що, на думку султана Селіма Грізного, нема нічого солодшого, як панувати, не боючись і не підозріваючи своїх родаків[2]),—і він пильно-таки дбав про таку насолоду. Щоб мати собі наступника, Селім живого залишив тільки свого молодого сина Сулеймана; а наплодити ще инших синів — такої небезпеки Селімові вже не було, бо вже він одкинувсь тоді од жіноцтва та й оддався самісінькій педерастії[3]); ба й одинчик-Сулейман часто мусів тремтіти за своє життя[4]).

Смерть од Селіма раз-у-раз загрожувала й кожному, хто стояв близче до його особи. Надто небезпечне було становище його міністрів (везірів). Селім для цієї посади не мав такої великої пошани, яку часто мають на сході инші володарі. — «Я голюся і не хочу носити таку довгу бороду, яку носив мій покійний батько, бо не хочу, щоб мої паші мене, отак як мого батька, водили за бороду», — так иноді жартував Грізний султан[5]), і своє небажання датися на припону везірам-міністрам він наочно ілюстрував тим, що не переставав карати своїх везірів смертю, одного по одному, часом давши повезірувати не більш як місяць; ще й досі живе в Туреччині приказка:

---

[1]) Так запевняє Менавіно, ґенуезець-паж Баєзіда II Святого (вид в початку збірки Сансовіно: Hist. univ. de' Turchi, Венец. 1582, ст. 22 об.) і поітальянений грек Кантакузен Спандугін (в Vita di sach Ismael — теж у Сансовіно, ст. 89); отруту дав лікар-жид. І ще один сучасник, гуманіст Паоло Джовіо, теж каже, що Селім згубив свого батька pharmaco venenato per medicum quendam Judaeum (див. Turcicarum rerum commentarius, при базельському Бібліандровому вид латин. Корана 1543, т. III, ст. 121· 47). Глухо натякає на отруту турецький історик Дженнабій XVI в., а инші — мовчать. В кожнім разі поспішна Баєзідова смерть не може не кидати підозріннів проти Селіма Грізного.

[2]) «Affirmabat (Selimus) nihil esse dulcius, quam sine consanguineorum timore ac suspicione regnare» — при Бібліандровому лат. Корані, т. III, Базель 1543, ст. 129: 41-42 Джовіо черпав свої звістки од венецьких дипломатів

[3]) «E ha un figliuolo di anni 17, qual è nominato Seliman, e non vuol aver più figliuoli, ciòè non s'impaccia più con donne», писав про Селіма Грізного венецький посол. Див. Alberi: Relazioni degli ambasciatori Veneti, т. IX, Флор. 1855 (=сер. III, 3) ст. 48.

[4]) Про такі небезпеки для Сулеймана знала, од венецьких послів, і тодішня Европа. Див. П. Джовіо. Turcicarum rerum commentarius - при Бібліандровому латин. вид. Корана, Базель 1543, ст. 129: 11-13; Ґвіччардіні: Storia d'Italia (Венеція 1562), кн. XIII, ст. 215.

[5]) ...«ne bassae, manibus in illam (=barbam) injectis, ducerent principem quo vellent, quem ad modum evenerat Bajazeti», — Паоло Джовіо, ст. 129: 39-40.

«Султан-і Селіме везір ола-сын! = А бодай тобі везірувати в султана Селіма!» [1]). Звичайно, що йти на страшну везірську посаду до Селіма I люди не надто охотилися, і турецькі дієписи зазначають випадки, коли Грізному султанові доводилося попереду власноручно одлупцювати якогось ученого достойника палицею, щоб той бідолашний чолов'яга дав свою згоду обійняти високий пост Селімового міністра [2]). Швидка неласка й смертна кара — це була неминуча доля для геть усіх тих, хто на якусь часину мав нещастя скоштувати султанської ласки й близької прихильности. Так само легко посилав Селім на смерть і всіх звичайних своїх підданців, держачись прислів'я: «ріясет — сіясет» [3]).

Тільки-ж цікаво — завважити, що тодішня Европа XVI в. не надто осуджувала отаку Селімову люту грізність [4]), і вищезгаданий гуманіст-політик Паоло Джовіо (ще й духовна особа до того, бо епіскоп Ночерський) дав у своїй турецькій історії загальну характеристику для султана Селіма I Грізного дуже й дуже підхвальну, зазначаючи, що Селімові смертні засуди здебільша ґрунтувалися на глибокій справедливости, і що, урядуючи над своїм народом, султан найпильніш дбав про те, щоб скрізь і скрізь панувала в його державі сама справедливість. А те писання, де епіскоп-гуманіст дав Селімові Грізному таку високу характеристику, писалося не для кого, як для наймогутнішого тодішнього европейського володаря, німецького імператора Карла V Габсбурга [5]).

II.

Нахил у Селіма I Грізного до масових розправ над чужовірцями та еретиками. Католицькі й православні тодішні паралелі. Невдатна султанова спроба винищити всіх своїх підданих-християн. Дуже вдатне винищення всіх еретиків-шіїтів (1513).

Широко міг виявляти свою кровожерність Селім I Грізний над турецько-підданими еретиками, або чужовірцями. Над ними можна було чинити розправи масові.

---

[1]) З-поміж турецьких істориків цю приказку про фатальне везірування в Селіма наводить Алій-челебій XVI в., а за ним Солак-заде XVII в.

[2]) Отак перед египецькою війною 922=1516 р. везіром з-під палиці ставсь Мехеммед нішанджи-паша (про це оповідають Алій-челебій XVI в. та «Вінець літописей» Са'деддіна XVI в).

[3]) = «панувати — то суворо карати».

[4]) так само, як вона не осуджувала грізности Мехеммеда II в XV в.

[5]) Це — той самий Джовіїв «Turcicarum rerum commentarius ad Carolum V, imperatorem augustum», який у нас часто цитується за виданням 1543 р., що міститься в III частині базельського Бібліандрового латин. Корана (див. там, ст. 129-130). Паоло Джовіо підніс своє писання імператорові Карлові V 1531 р., в італійській мові. Того італійського первописа («Informatione a Carlo Quinto, imperatore augusto») европейці знають переважно з венецького видання кінця XVI в. в усезбірці Сансовіно: «Historia universale de' Turchi», яка передруковувалася багацько разів.

Нічого оригінально-турецького в тих гуртових розправах не було, бо й християнські тодішні володарі вкупі з тодішніми єрархами охоче нищили своїх єретиків масами. От, згадаймо сучасного Селімові Грізному в західній Европі еспанського короля Фердинанда V Католика (пом. 1516), що запровадив в інквізицийних трибуналах огненне автодафе для єретиків і безпощадно палив тих «невір» десятками й сотнями; або, знов, згадаймо, як трохи пізніш у Франції король Карло IX того самого XVI в. люто вигубив усіх гуґенотів своєї держави в ніч на Бартоломея (1574) [1]). Або, знов, пригадаймо, який любий був Фердинанд Католик для серця новгородського православного архиепіскопа Геннадія (пом. 1504), — того святого архиепіскопа, що й сам наприкінці XV в. запровадив у Новгороді інквізицію для боротьби проти зажидовілих єретиків, виходячи з побожної думки, що недовірків треба не перекопувати, а тільки «казнити, жечи и вѣшати». Дуже влучно характеризує запеклу нетерпимість архиепіскопа Геннадія проти єретиків вірний його сподвижник, св. Йосиф Волоцький, коли каже, що архиеп. Геннадій «яко левъ на злодѣйственныя еретикы устремися..., ногты своими растерзая тѣхъ скверныя утробы, зубы же своими съкрушаа и растерзаа, и о камень разбивая» [2]). Звичайно, що й сам св. Йосиф Волоцький безоглядно обстоював вимогу — вбивати єретиків та палити їх, бо єресь — то, мовляв, іще більший злочин, ніж розбійство та инші лихі вчинки; і для світських властей найголовніща річ — «быть отмстители Христу на еретики». Як відомо, московський собор 1504 р. пішов за тим, чого домагавсь св. Йосиф Волоцький, і жидовинників попалено, або заподіяно їм іще инші як-найлютіші смертні кари. Вченик св. Йосифа, голова московської церкви, московський митрополит Даніїл (1522-1539) не переставав підтримувати в правительстві тую самую думку, що єретиків треба вигублювати, і на всі способи доводив у своїх церковних казаннях, що «убійство Бога ради — нѣсть убійство» [3]). Що потім такі сами думки жили й у Польщі, це річ надто відома [4]). Таким чином Селімова крівава релігійна нетерпимість не була для тих часів якоюсь виключно-турецькою прикметою.

Тільки-ж, хоч-би яким нормальним для тих часів являлося люте

---

[1]) В Парижі вибито гуґенотів підчас Бартоломейової ночі щось 2000, в провінції — 30,000.

[2]) Іос. Волоцкій: «Просвѣтитель», казан. вид., ст. 51-52. Пор. ще архиюдоїдські уступи у св. Йосифа Волоцького на ст. 581-606.

[3]) В. Жмакинъ: «Митрополитъ Даніилъ и его сочиненія», М. 1881 (із «Чтеній въ Обществѣ исторіи и древностей», кн. I-II), ст. 414.

[4]) В Польщі проект того, щоб повбивати всіх чужовірців, геть до останнього, й спеціяльніш — щоб вигубити всіх православних, обговорювавсь на варшавському сеймі 1658 р.

переслідування єретиків, а все-ж буде для нас певна наука — довідатися, що 1519 року султан Селім І Грізний у своєму «дівані», використавши присутність шановного мюфтія, надумавсь поставити на обговорення план: чи не можна-б повбивати всіх **християн** Османської держави.

Перед тим, як оголосити перед «діваном» отой свій замисл, султан підступно спитавсь у присутнього там мюфтія: «Де більше заслуги? цілий світ підбити, чи людей до ісляму привернути?». Ще не знаючи, куди Селім гне, мюфтій одказав[1]): «А вже-ж нема більшої заслуги, ніж людей до ісляму привернути!». Тоді Селім Грізний поставивсь до цих мюфтієвих слів, як до рішучої законодатної «фетви» (вироку), і загадав великому везірові вигубити всіх християн, хто не схоче перейти на мусулманство. Ані мюфтій, ані великий везір не насмілилися суперечити султанові. Тільки-ж вони потайки порадили грецькому патріярхові виприхати в султана авдієнцію. На тій авдієнції патріярх нагадав Селімові І Грізному, що його дід султан Мехеммед II дав урочисту поруку-ґарантію своїм підданим християнам — не гнобити їхньої віри. Ця нагадка мала для Селіма силу, і християнські його піддані залишилися живі. Справа обійшлася на тому, що кам'яні церкви у царгородських християн султан звелів-таки одібрати, нехай з них будуть мечети, а християнам дано дозвіл побудувати собі церкви дерев'яні [2]).

Таким побутом християни в Туреччині вратувалися од страшної небезпеки 1519 р. А небезпека була справді дуже страшна, про це християни добре знали з безталанної долі инших чужовірців, **шіїтів**, що постраждали якихсь шість тому літ (1513), ще на початку Селімового панування.

Адже того 1513 року султан Селім Грізний наказав **перебити всіх шіїтів** турецької Малої Азії, починаючи з 7-літних хлопчиків, кінчаючи 70-літніми дідами, — і таким побутом загинуло по-над 40.000 душ шіїтського люду. Попереду, за султанським наказом, скрізь порозсилано «тямущих розвідчиків» («дебіран-и дана») [3]); вони поскла-

[1]) Це був безсторонній шейх Джемалій Зенбіллі, що його життепис, рясний на анекдотичні подробиці, можна знайти в біографічному словникові «Аш-шаqâиq ан-но'мâніййе» XVI в. (надрук. на полях ибн-Халликяна, егип. вид. 1310=1893 р.), т. І, ст. 320-327.

[2]) На оцій Селімовій спробі вигубити всіх християн европейські історики спинялися, очевидячки. не раз, та й то дуже докладно, з подробицями. Див. прим. у Гаммера: Hist. de l'empire Ottom., т. IV (Пар. 1836), ст 364-366. Або див. по російськи в магістерській дисертації проф. В. Ґірґаса: «Права христіанъ на востокѣ по мусульманскимъ законамъ» (Спб. 1865), ст. 84, та в «Исторіи ислама» Авг. Мюллера, т. III (Спб. 1896), ст. 390.

[3]) «Фиристад солтан-и дана-йи росум — дебіран-и дана бе һер мерзбум», — отак перськими віршами в стилі «Шаг-наме» висловлюється курд Абульфезль ибн-Ідріс XVI в, що зредагував книгу свого батька (пом. 1520), про Селімові діяння (див. Ріё, опис перс. рукоп. Брит. Музея, т. І, 1879, ст. 219).

дали потайні реєстри всіх турецько-підданих шіїтів, хто де живе; царгородський «діван» затвердив тії реєстри і порозсилав до губернаторів, нехай вони негайно скарають на смерть усіх тих небезпечних еретиків [1]). Отак пощастило Грізному султанові одразу в своїй державі «amazzar tutti della secta di Sofi» [2]), як був висловивсь венецький посол у своєму листі з Царгороду [3]). Не перебулася справа, звичайно, й без зайвих жертв; реєстри були складені на якихсь 40,000 люду, а загинуло куди більше [4]), та й то не самих шіїтів. Підлесливий курд-панегірист Селіма I Грізного побожно завважає з цього приводу: «Султан, повний правосудности й справедливости, бажав винищити самісіньких тих, котрі були справді винні (тобто безперечних шіїтів); а коли судові виконавці через свою неситість переборщили, та й, бажаючи здобути гроші за більше число голів, губили й невинних людей, то нехай їм за це одплатить Господь в день судний».

III.

Війна проти перського шаха-шіїта Ісмаїла Сефевія, гарячого ворога соннітам; Чалдиранський бій 1514 р. Османські територіяльні придбання од розбитого шаха.

Вигублюючи своїх підданих-шіїтів цілими масами, Селім I Грізний міг в однаковій мірі виходити й з міркуваннів політичних, не тільки релігійних.

Літ якихсь десятеро перед Селімовим запануванням, ще тоді як на османському престолі сидів його батько Баєзід II Святий, сусідня Персія об'єдналася під владою династії шахів-Сефевідів (1499), що проголосили шіїтство за офіційне визнання в Ірані і зробили саме з цієї віросповідної прикмети лозунг для політичного об'єднання, ворожого між иншим і для сусідньої османської Туреччини. Найперший в сефевідській династії володар для нового об'єднаного Ірану, сучасник султана Баєзіда II Святого, то був шах-Ісмаїл (1499-1524). Це був нетерпимий шіїт, що ставився проти всього соннітського в своїй державі аж надто по ворожому; а що до Османської держави, то він через своїх послів силувавсь нацькувати проти османів арабську сирійсько-єгипецьку державу мамлюків. Треба було мати таку миролюбну вдачу, яку мав османський султан Баєзід Святий, щоб не пересваритися з налізливим перським шахом Ісмаїлом. Святий султан міг прощати Ісмаілові і таке бридке знущання з себе, як отого годо-

---

[1]) I про це все — подробиці в ибн-Ідріса.

[2]) «вигубити всіх прихильників сефевідської (=перської) секти».

[3]) Листа того (7 жовтня 1514 р.) подано в XIX томі хроніки Маріні Сануто.

[4]) Са'деддін XVI в. в своїй усезбірці «Тадж-ет-теваріх» каже про 45,000, що їх «кімі — мактул, кімі — махбус» (= «кого — вбито, кого — до в'язниці вкинуто»).

ваного в Персії кабана, що Ісмаїл нарік його «Баєзідом» (ст. 112); святий султан міг якось не шукати привода для війни і в факті шахових зносин з османськими ворогами мамлюками. Тільки ж і за Баєзіда Святого пограничні малоазійські справи між Туреччиною й Персією иноді вже доводили до обопільних сутичок, бо в Трапезунтській области намісникував не хто, як Селім, майбутній османський султан, а вже ж нетерплячий Селім не міг і тоді ставитися проти Ісмаїлової поведінки так байдужно, як його батько. Тому із трапезунтського краю чинилися вже й тоді наскоки на іранські окраїни, і відносини поміж обома державами, Туреччиною й Персією, ставали дуже напружені.

А вже-ж як Селім Грізний скинув свого батька Баєзіда Святого з султанства та й сам засів на османському престолі (1512), дак певне що він не забажав далі терпіти провокаційну Ісмаїлову політику. Шах-Ісмаїл свої стосунки з новітнім османським володарем розпочав з того, що не визнав його за законного османського султана та й дав притулок у себе одному з Селімових небожів, який заявляв претенсії на османський престіл. Безперечно, повинен був султан Селім Грізний одразу тоді догадуватися [1]), що, підтримуючи права начебто законного претендента проти Селіма-узурпатора, той шах, хто об'єднав уже цілий Іран, могтиме незабаром розкинути й свої власні завойовничі плани на суміжні частини Малої Азії [2]). І отож поголовне винищення шіїтів в османській державі, яке 1513 року вчинив султан Селім І Грізний, треба поясняти мабуть як стратегічну підхідку, що нею бажав султан забезпечити свій задуманий похід проти персів: живовидячки, він побоювався, що коли розпочнеться між ним і шахом-Ісмаїлом війна, то малоазійські османсько-піддані шіїти оддадуть свої симпатії шіїтському шахові та й допоможуть своїм одновірцям проти своїх соннітських панів-османів.

Після того Селім І Грізний, в весну 1514 р., написав шахові-Ісмаїлові гордовитого листа, де силувавсь довести, що з шаха — еретик, і проголошував йому війну [3]). Незабаром султан вдерся в Азербейджан, щоб іти просто на шахську столицю Тебріз.

---

[1]) бо й европейці в Царгороді про це догадувалися. Див. лист Генр. Пеньї (Penias) 1514 р. в додатку до Клявзерового лат. перекладу Халконділи, Базель 1556, ст. 441.

[2]) Між иншим на Трапезунт, що його османи завоювали од Комненів 1461 р, мав шах-Ісмаїл навіть декотрі династичні права: Ісмаїлова мати була дочка Узун-Хасана Білобаранного од трапезунтської царівни Катерини Іоанівни з династії Комненів. Див. в нас ст. 93.

[3]) Того Селімового листа до шаха-Ісмаїла можна знайти в збірці султанських грамот Ферідуна-бея XVI в. (надрук в Царгороді 1264-1265=1849-1850 р. р.). З рукопису дав переклад Гаммер в «Hist. de l'empire Ottoman», т. IV (Пар. 1836), ст. 177-182.

Везіри Селіма Грізного вважали цей султанів виступ за дуже рисковану річ. — «Хто найстрашніший наш ворог? кизилбаш!» казав про шаха-Ісмаїла I один з найзначніших Селімових вельмож[1]). Тільки-ж ця війна між султаном і шахом одбулася й розвязалася більше-менше так само, як одбулася й розвязалася сорок тому літ війна поміж султаном Мехеммедом II Завойовником та шахом-туркменом Узуном-Хасаном Білобаранним (ст. 102).

Вдерся до Азербейджану Селім Грізний із своїм військом крізь Вірменщину, по північно-східньому боці озера Урмії, та й не дійшовши декількох переходів до тодішньої столиці Тебріза наткнувсь на шахське військо в Чалдиранській долині (23 серпня 1514 р.)[2]). Сам шах-Ісмаїл не був у таборі (він перебував трохи оддалеки); але його кизилбаші пішли в бій так само відважно, як були-б пішли і при шахових очах. Тільки-ж у хороброго кизилбашського війська не було гармат, та й самого того війська було менше, ніж османського[3]). Султан Селім Грізний, за допомогою своєї артилерії та піхоти, на голову побив безгарматну кизилбашську кінноту, дарма що теє лицарство билося як-найзапекліш[4]). Шах Ісмаїл I, скоро до нього насунули безпорадні юрми втікачів, зрозумів, що його витязі-вояки вже не зможуть дати ворогові криваву одсіч, і кінець-кінцем сам кинувсь на-

[1]) Слово «кызылбаш» (себто «червоноголовий», чи «з червоним тюрбаном») зробилося в XVI віці національним епітетом для людей із шіїтської Персії. — Боязливу мову того вельможі про кизилбашів ми знаходимо в історика Алія-челебія XVI в. (а чимала виписка з нього є по-російськи в дисертації В. Д. Смирнова: «Крымское ханство», Спб. 1887, ст. 381).

[2]) Чалдиран — на схід од озера Урмії в напрямі до м. Тебріза, що за перших сефевідів був столицею для Персії. Зветься Чалдираном не одне якесь село, а ціла долина, ціла округа. Для найновіщих дипломатів це ім'я відоме тому, що Чалдиран являється (або являвся) спірним пограниччям між Туреччиною й Персією, на західньому боці Макинського ханства, в краї, де людність складається з курдів та татар. Див. цікаві звістки в статті В. Хв. Мінорського: «Поѣздка въ Маку», що вміщено її в «неглаоній» збірці 1909 року російського міністерства закордонних справ; В. Хв. Мінорський особисто оглядав поле бою, що одбувся в Чалдирані поміж султаном Селімом та шахом Ісмаїлом.

[3]) Цифри військ, подані в европейських або й мусулманських джерелах, дуже не певні: виходило б, ніби перського війська було 30,000 люду, а османського десь чи не 200,000. Безперечно, що османів було не стільки, а менше, хоч і значно більше, ніж було персів. — Ісмаіл-шах, — поясняє Паоло Джовіо (черпаючи свої звістки «од правдомовних людей, які були учасниками Чалдиранського бою») — настільки звик виходити переможцем з усіх боїв з ворогами, що й цим разом не побоявся вступити в бій проти значно сильнішого супротивника (див. Джовієові «Commentarii» при латин. Корані, Базель 1543, т. III, ст. 124 та ст. 123).

[4]) Літ сто пізніш переїздив тими місцями англійський подорожній Картрайт (1603 р.). То йому казали (коли він не сам те вичитав десь у европейських старших письменників), що кизилбаші знищили Селімові Грізному в Чалдиранському бої щось 30 000 люду (див. Картрайтову подорож у новітньому Гаклюйтовому виданні, extra series, т. VIII, Ґлазґо 1905, ст 498). Пеньяѕ в своєму листі з Царгороду 1514 р. подає цифру вибитих османів навіть 50,000 (ст. 443, в додатку до Клявзерового латин. перекладу Халконділи, Базель 1556).

втеки з Чалдирана та й, проминувши свою столицю-Тебріз, подавсясховавсь іще далі, в глиб країни. Шахів обоз і харем припали на здобич переможцеві-султанові. Непоправний педераст, султан Селім Грізний не захтів брати собі шахового жіноцтва: він наказав порозд'ягати всіх жінок та й голих вигнати геть од табору, і тільки улюблену Ісмаїлову дружину оддав своєму близькому вельможі [1]).

За дев'ять днів після Чалдиранського бою (себто в початку вересня 1514 р.) османи були в Тебрізі, і незабаром сам Селім Грізний бундючно й урочисто, серед довженних шпалерів народу, в'їхав до тієї кизилбашської столиці. Він загадав вивезти з неї до Туреччини всі шахські скарби й гроші, добре пограбував і всеньку багатшу тебрізьку людність, а окрім того — позабирав із собою з Тебріза до свого Царгороду всіх найкращих тамошніх майстрів-ремісників вкупі з їхніми сім'ями [2]).

Тріюмф османів над персами живовидячки був як-найбільший. Тільки ж яничари одмовилися йти далі в невідомий глиб Персії, по непролазних горах, та ще й проти зіми. Звичайно, що й сам Селім Грізний, дарма що Чалдиранський бій вийшов йому на славу, повинен був добре там упізнати завзяту хоробрість кизилбашів. Тому він не надто спорився проти норовистих яничарів. Знов-же може бути, що він уже й тоді гадав про другу близьку війну, проти єгипецько-сирійських мамлюків, і про те, що треба приберегти всенькі османські сили для завоювання мамлюцької держави. Та так чи йнак, а мусів він повернути до Туреччини [3]) та й склав із шахом-Ісмаїлом мир (1515). Згідно з тим миром, до османів одійшли західня Вірменщина та північна Месопотамія, тільки-ж не геть уся, лиш до Мôсула. А вже-ж до Багдада, який лежить іще далі на південь, справа тоді ще не дійшла, і Багдад як був, так і залишився за персами.

---

[1]) а саме Джаферові-челебієві, статс-секретареві («ніщанджи-паша»), відомому турецькому еротичному поетові (Через те цей чалдиранський факт згадується у всіх істориків османського письменства). Навіть і пізніш усі прохання шаха-Ісмаїла повернути йому назад шахиню султан Селім Грізний рішуче одкинув.

[2]) Скільки ремісницьких родин вивіз Селім Грізний із Тебріза, сказати важко, бо коли одні джерела показують лишь сотні (прим. 700 родин), то другі говорять про тисячі; подорожній Картрайт в 1603 році називає 3000: «Selymus the Turkish tyrant .. carried away with him t h r e e t h o u s a n d s families, the best artificers in that citie, especially such as were skillfull in making of armour and weapons, onely to inrich and appopulate the great citie Constantinople» (ст. 502 в Гаклюйтовому виданні, Ґлазґо 1905). Та мабуть найкраще висловивсь гуманіст-історик Паоло Джовіо 1531 р.: «Inde discedens (Селім з Тебріза) m u l t a s artificum ac nobilium familias secum abduxit» (при базельськ. латин. Корані 1543, т. III, ст. 124:25).

[3]) Европейці, повні симпатій до шаха-Ісмаїла, ладні були вважати це за Ісмаїлову перемогу, за Селімову поразку. — Selimus r u i n a m . s u a m quantum potest occulit, novum militem parat, quamvis in Europa aut nemo aut pauci relicti sunt, — так кінчав Пенья свій лист із Царгорода 6 падолиста 1514 року (вид. в додатку до латин. Клявзерового перекладу Халконділи, Базель 1556, ст. 444).

В новопридбаних краях мусулманська людність, як і тепер воно є, була й тоді курдська, не-шіїтська. За курдами, чи, там, за їхніми князями-беґами, султан Селім Грізний визнав право на значну самостійність і тим прихилив їхні душі до Туреччини. Під османською зверхністю ці розбійники-напівкочовики поробилися для осілої Персії куди небезпечніші, ніж давніш. Курди мало тямлять у справах релігії [1]), тільки-ж вони одтоді добре дозволили собі використати неоднаковість свою соннітського визнання проти перського-шіїтського та й узяли одтоді чинити хижацькі забіги до еретичої Персії під прапором боговгодного діла віри. — Вкупі з Селімом Грізним їхав у поході проти шаха один з-поміж вірних султанові значних курдів, людина перської освіти, курд Ідріс Бітліський (пом. 1520 р.); то султан настановив його над Курдистаном як губернатора. Цей Ідріс Бітліський, вкупі із своїм сином-продовжником [2]), найбільш відомі в історіографічній літературі, один — як автор історії перших османських султанів, другий — як історик діяннів саме султана Селіма І Грізного; він — перводжерело наших відомостей про війну Селіма І Грізного та Ісмаїла І сефевіда [3]).

Про Чалдиранський бій 1514 р., як і взагалі про турецько-перську війну 1514-1515 р., окрім курда Ідріса Бітліського з його сином докладно оповідають й инші історики османської держави, трохи правда пізніші, тільки-ж того-таки самого XVI в. (Алій-челебій, Са'деддін, і ин.). З перського боку освітлюють війну й Чалдиранський бій такі історичні перські компіляції, як «Лобб еттеваріх» (=«Серцевинка літописів» 1541), Геффаріеве «Джеһан-ара» (=«Світова окраса» 1564) [4]), або компіляція вже з часів шаха Аббаса Великого: «Світоприкрасна Аббасова історія» Іскендера-беґа Монщія (1629).

Та важливі джерела для історії Чалдиранського бою 1514 р. маємо ми й од європейців XVI в.

Одні з таких джерел то дипломатичні реляції, прим. венецькі з Царгороду — до венецького правительства [5]), або дуже свого часу популярний лист Г. Пеньї (Henricus Penias) до одного з кардиналів, писаний з Царгорода 6 падолиста 1514 р. [6]). Поруч них мають велику вагу Кантакузен Спандугін, Менавіно та Паоло Джовіо:

---

1) Турецьке прислів'я каже: «ґяура-ґьоре кюрд мюсюльман» = «як рівняти супроти ґяура, то й з курда мусулманин».

2) Ім'я синове — Абульфезль Мохеммед ибн-Ідріс.

3) І за Ідріса Бітліського, і за його сина вже була в нас згадка вище, ст. 114 і 119.

4) За «Лобб ет-теваріх» та Геффаріеве «Джеһан-ара» див. у нас в «Исторіи Персіи», т III (1917), ст. 73.

5) Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, edite da Eug. Alberi (1839-1865).

6) Ми користуємося Пеньєвим листом 1514 р. за Базельським виданням 1556 р., при Клявзеровому латин. перекладі Халконділи (ст. 441-444). Та наведено його й у Bizari: Rerum Persicarum historia (Франкфурт, 1601, ст. 278).

а) Хведір Кантакузен Спандугін XV-XVI в.: Vita di sach Ismael et Tamas, re di Persia, chiamati Soffi, nella quale si vede la cagione della controversia, che è tra il Turco e il Soffi — видано в усезбірці Сансовіно «Hist. univers. de' Turchi» кінця XVI в. (що друкувалася декільки разів).

б) Ґенуезець Менавіно (раб покійного Баєзіда II та Селіма Грізного, втік підчас Чалдиранського бою та й добувся до рідної своєї Італії): Della bataglia e rotta del gran Turcho col Soffi — видано теж у Сансовіновій всезбірці, на початку.

в) історик-гуманіст Паоло Джовіо, епіскоп Ночерський, користувавсь писаними донесеннями дипломатів та усними оповіданнями учасників бою, яких він титулує «правдомовними» [1]. Про війну Селіма Грізного та шаха Ісмаіла повідає Джовіо і в своїм «Коментарії про турецькі справи» 1531, що він присвятив імператорові Карлові V [2], і в спеціяльнішому писанні· De' fatti illustri di Selim imperator de' Turchi, де Джовіо не тільки оповідає про військові дії, ба й дає дуже цікаву характеристику для тодішньої Персії (вид. в усезбірці Сансовіно XVI віка).

IV.

Селім I Грізний завойовує державу сирійсько-єгипецьких мамлюків 1516-1517. Байка про те, що аббасидський халіф Мютаваккиль III урочисто передав османським султанам свої халіфські права.

Отак західня Вірменщина й Курдистан одійшли од персів до османів, чимало збільшивши собою османську територію на сході. Та куди значніші завоювання поробив султан Селім I Грізний на півдні, чи, скажемо, на південному заході: він там розбив і під свою руку підбив 1516-1517 р. р. єгипецько-сирійсько-арабійську державу мамлюків, де з XIII в. на чолі стояли лицарі-вояки, куповані як невольники (по-араб. «мамлюк») для служби в столичній каїрській ґвардії. Починаючи з кінця XIV в. мамлюки вербувалися побільше з кавказьких гірняків-черкесів, — і в літописах, які оповідають за війну Селіма I Грізного з мамлюцькою державою, чи то в османських, чи то в арабських, тодішні мамлюки переважно так і титулуються «черкеси» [3]). Ворожого духу проти мамлюцької держави Селім I Грізний

---

[1]) Прим., покликається Джовіо на «Cassino, di natione Armeno, il quale intervenne in questa guerra»

[2]) Ми цитуємо Джовіїв «Коментарій» за базельським виданням 1543 р. при латин перекладі Корана, ч. III. Італійський текст («Informationi»), попереду надрукований у Флоренції 1541, потім передруковувався в Сансовіновій усезбірці.

[3]) З османського боку маємо ми писану по-перськи османську історію «Вісім раїв» курда Ідріса Бітліського (учасника єгипецького походу 1516-1517 р.), що її зредагував його син Абульфезль Мохеммед, який був у Сирії заразісінько після її завоювання, по-турецьки маємо не одну підхвальну «Селім-наме», не кажучи вже за компілятивні всезбірки XVI в., такі як «Вінець літописів» Са'деддіна. — Найважніші арабські джерела — автор монографії про завоювання Єгипта 1517 р самовидець ибн-Зонболь (виразний прихильник «черкесів») та другий самовидець-автор «історії Єгипта» ибн-Іяс (бл 1522 р); що про них обох див. у Брокельмана: Gesch der arab. Litteratur, т. II (Берл, 1902), ст. 298-299 та ст. 295.

мав набратися ще позаторік і торік, як воювавсь проти перського шаха Ісмаїла-сефевіда, бо той піддержував військово-приятельські зносини з тими сирійсько-єгипецькими «черкесами».

Розпочавсь турецький похід проти мамлюків у-літку 1516 року. Фатальною для отих хоробрих лицарів-мамлюків була зустріч із османськими силами в північній Сирії на рівнині Мардж-Дâбик, недалеко Алеппа в кінці літа (1516). Хоч ї як люто одбивалися тут мамлюки, а османи їх побили вкрай, і султан Селім Грізний тріюмфально заволодів усіма дотогочасними мамлюцькими краями: попереду йому піддалися Сирія з Палестиною із християнським святим містом Єрусалимом та північна Арабія із святими для мусулман прочанськими містами Меккою й Медіною, а тоді (в січні 1517 р.) — і сам Єгипет, із столицею-Каїром, осередком мамлюцької влади, і «хотбу» (поминальну ектенію) прочитано вже на Селімове ім'я [1]. Завоювання одбулося, кінець-кінцем, більше-меньше легко для турків, дарма що мамлюцька держава своїм обсягом мало-в-чому не дорівнювалася османській Селімовій державі, а в самих мамлюках жила справжня високолицарська відвага. Тільки-ж, османська артилерія, як воно сталося й у війні проти Персії, вчинила Селімові I Грізному величенну послугу й проти мамлюків: бо в мамлюків не було путящих гармат, так-лиш деяке перестаріле знаряддя, «зроблене не з міди, а з заліза, як воно ще колись було робилося, та й до того з таким важким приладдям, що ті гармати тяжко було поставити й на повізки» [2]. Замість якогось отакого важкого одоробла, мамлюки пускали в бій проти османів, хіба, деякі менші й лекші герматки, що ані трохи не були для османів

[1]) Про цю «хотбу» див. у египтянина ибн-Іяса: «Бадâи' аз-зоhур» (історія Єгипту, бл. 1522 р.), Булак, т. III, 1312 = 1894 р., ст. 98 — Для історії християнських народів під турками варто зазначити, що Селім I Грізний підчас египецького походу 1516-1517 р. завітав і до святого міста Єрусалима. Там він, як лаконічно висловлюється тодішний історик-гуманіст католицький єпіскоп Паоло Джовіо в своїм «Коментарії про турецькі справи» 1531 р., per aliquot dies commoratus, templum invisit monachisque ejusdem loci incolis eleemosynam dedit (див. додаток до латин. Бібліандрового Корану, Базель 1543, т. III, ст. 126 : 39). З грецьких православних джерел ми знаємо більше. Єрусалимський православний патріярх Доротей зробив Селімові I Грізному щиру зустріч та й здобув од Селіма I грамоту «аhд-наме», яка стверджувала права єрусалимського православного патріярха над палестинськими церквами й манастирями і звільняла духовництво од земельного податку («харадж»). Ми бачили (ст. 74), що й Селімів дід султан Мехеммед II Завойовник, як заволодів Царгородом, то дав такі самі привілегії царгородському православному патріярхові (Георгієві Схоларієві). Виходить, що Селім I Грізний, видаючи тую «аhд-наме», пішов попросту за давнішою султанською традицією. — А в тім, жадна така грамота йому не перебила, двома роками пізніш, піднести свій відомий уже нам план (ст. 119) про те, щоб вигубити всіх християн своєї держави геть до остатнього.

[2]) Це слова Паоло Джовіо «Turcicarum rerum commentarius» (1531), при Бібліандровому латин. Коранові, Базель 1543, т. III, ст. 127: 13-14.

страшні [1]). А в тім мамлюки, щирі витязі, ставилися до артилерії звисока. — «Гармата вбиває підлотним способом, наче страхополох-убійник», сказав Селімові Грізному один із підступно захоплених мамлюцьких начальників [2]), який, до речі сказати, в полон до Селіма діставсь тільки через свою лицарську незрадливу й нестрахополохову вдачу: він мав наївність покластися на Селімову присягу (той присягавсь на Корані) та й, повний довіри, з'явивсь до Селіма, а Селім загадав скарати його на смерть. Взагалі треба зазначити, що Селімова оружна боротьба проти лицарів-мамлюків ішла в парі з підступністю й безсердечною віроломністю. От, і єгипецьку столицю Каїр узяли османи без труднощів тому, що султан наперед проголосив амнестію для всіх тих мамлюків, котрі здадуться самохіттю; як вони новірили й здалися, то всім таким султан сказав постинати голови. А як узяв він після того ціле місто Каїр, то якихсь 50,000 трупів мирної людности вкрили собою міські вулиці [3]).

Звичайно, що незліченні скарби й багацтва, котрі награбував султан Селім I Грізний у Єгипті, він сказав перевезти до своєї столиці Царгороду, яку тодішній правовірний мусулманський світ ще й перед османським завоюванням Єгипта чим-раз більше ладен був визнавати за «дар ель-хиляфет» = за «оселю халіфства».

Над цим мусулманським терміном «х а л і ф-с т в о» та «х а л і ф» у XVI в. — варто трохи зупинитися.

Давнього багдадського халіфата, де панувала халіфська династія аббасидів, монголи в XIII в. зруйнували, й династію там винищили. Та знайшлися недобитки аббасидської династії, що одшукали для себе (з 1261 р.) притулок у Єгипті, в Каїрі, коло двору мамлюцьких султанів, і тії н а щ а д к и а б б а с и д с ь к и х х а л і ф і в не переставали держатися, з чисто духовним саном, коло мамлюків у Єгипті аж до XVI в., аж доки Селім I Грізний пішов проти мамлюцької держави своїм остаточним завойовничим походом 1516-1517 р. [4]). Тодішній мамлюцький султан (Кансу Гаврій), перестрівши Селіма Грізного в північній Сирії, мав із собою, в своєму мамлюцькому військові, остатнього

[1]) Окрім Джовіо (ст 127) див. про це в египтянина ибн-Іяса: «Бадâи' аз-зоhур» (1522), т. III (Булак 1312=1894), ст. 97.

[2]) Див. цю розмову у сучасника-египтянина ибн-Зонболя ар-Реммâля: «Фатх Миср» (=«Завоювання Єгипта» 1517 р.).

[3]) Це любісінько зазначають і турецькі історики XVI в., прим. Са'деддін.

[4]) Араб-мекканець шейх Котбеддін Награвальский, сучасник Селімового похода на Єгипет, автор історії Мекки (що видав Вюстенфельд у своїй серії: Die Chroniken der Stadt Mekka», т. III, Лейпц. 1857), подає на ст. 183-185 окремий розділ-«фаçль» про долю тих номінальних египецьких халіфів і каже, що в них нема навіть якоїсь чисто-зовнішньої видимости володарської ваги: «ля-hомо ль-исмоль-моджяррадо 'ан иль-ма'нâ м и н к ю л л и w а д ж h» = «в них голе ймення, позбавлене значіння з б у д ь-я к о г о п о г л я д у» (т. III, ст. 184: 5).

представника тієї аббасидської номінально-халіфської династії, що звавсь Мютаваккиль III; та й у сумному для мамлюків бою на рівнині Мардж-Дабик (24 серп. 1516) маяв коло того «халіфа» халіфський прапір [1]. Як побив Селім Грізний мамлюцького султана на Мардж-Дабикові, то Мютаваккиль III дістався до Селіма Грізного в полон, — і Селім підчас війни добре-таки шанував свого бранця, наче справжнього голову правовірних [2]). Але як закінчилася війна, то вкупі з иншими мамлюцькими вельможами одвезено й того «халіфа» на почесне заслання до Царгороду [3]), де він, кінець-кінцем, мусів попастися до в'язниці, до «Замку на Сім веж» [4]); вже як султан Селім I Грізний помер, дозволено було тому бідолашному «халіфові» повернути до Єгипта [5]). — «Там у Єгипті, — додає Мютаваккилів знайомий історик, — він і дохаліфував аж до своєї смерти, що сталася 950 = 1543 р.; і з Мютаваккилевою смертю припинилося в Єгипті навіть оте чисто-зовнішнє аббасидське халіфство» [6]). Але натомість склалася байка, в яку ще й досі багато-хто вірить — начебто отой заполонений халіф Мютаваккиль III (пом. 1543) урочисто (навіть у мечеті св. Софії) передав султанові Селімові I Грізному (пом. 1520) та його прийдешнім наступникам, усім дальшим османським султанам, своє право на халіфство, тоб то на духовну владу над усіма мусулманськими правовірними народами.

Що турецькі султани XVI в. титулували сами себе «халіфами», про це не може бути, звичайно, жадних сумнівів: це — засвідчений факт. Адже й поміж офіційними і поміж панегіричними титулами для османських султанів XVI в. трапляється й титул «халіф», та й Царгород зветься «дар уль-хіляфет» = «оселя халіфата» [7]); а шейх-беллет-

[1]) Див у ибн-Іяса в історії Єгипта (1522), Булак 1312=1894, т. III, ст. 22 та ст. 46.

[2]) ибн-Іяс, т. III, ст. 49, т. III, 105

[3]) «ахаза ho сюрґюнан иля Истанбуля», як по-простому висловлюється мекканець Котбеддін, додаючи, що він особисто був знайомий з тим халіфом Мютаваккилем (див. в Вюстенфельдовому виданні мекканських хронік, т. III, 1857, ст. 185: 1 та 185 12). Вульгарне арабське слово «сюрґюн» (вимовляють і «сюрґюль»), якого нема в арабських словниках, визнача «засланець», і позичила його простонародня арабська мова з мови турецької.

[4]) Див. про царгородську халіфову долю — в ибн-Іяса (1522), т. III, ст. 120; т. III. 228-229.

[5]) Про цей поворот Мютаваккиля III до Єгипту ми читаємо в його знайомого Котбеддіна (т. III, Вюстенфельдових мекканських хронік, ст. 185), який зустрівся з тим халіфом у Єгипті 943=1536 р. (ст. 184 13).

[6]) «wa би маwти-hи нqата'ат иль-хиляфато ль' Аббâсіййато ç-çурійййато бü Мисра айдан» — Котбеддін, ст. 185 5-6. Нагадаймо, що Селім помер 1520 р., тобто Мютаваккиль III «халіфував» по Селімовій смерті ще 23 роки.

[7]) В. Д Смирнов у своїй дисертації «Кучибей Гӧмюрджинскій и другіе османскіе писатели XVII в о причинахъ упадка Турціи» (Спб. 1873) позбірав на ст. 200-205 (passim) виписки з найголовніщих османських істориків XVII в, де османські султани титулуються «халіфами». В. В Бартольд у розвідці «Халифъ и султанъ» (в журналі «Міръ ислама», Спб. 1912, № 3, ст. 376 та 392) подає такі виписки з істориків іще XVI в (з курда ибн-Идріса, з арабів ибн-Зонболя та Котбеддіна)

рист Фузулій Багдадський XVI р. в своїй жалісній епістолі «Шікайет-наме» до одного з близьких дворяків Селімового сина, султана Сулеймана Пишного, каже комплімент, що влада турецького султана в своїй ідеї— рівнозначна з халіфством [1]). Що і в XVII в. і в XVIII в. султани не переставали триматися того титула, це річ іще відоміща, бо той титул переходив і в міжнародні трактати. В Кючюк-Кайнарджійському мировому трактаті 1774 р. поміж Туреччиною та Росією, що згідно з тим трактатом турецький султан мусів визнати політичну незалежність Крима, він натомість добився застереження з російського боку, нехай султанові ґарантуються релігійні права його, «яко Верховнаго Калифа Магометанскаго закона» [2]). Тільки ж отим самим титулом «халіф» завсіди любили величатися ще й инші мусульманські володарі (прим. узбецький хан, перський шах, марокський султан, чи-там хто); і коли турецькі султани мають титул «халіфа», то з такого титулування ніяк іще не можна зробити висновок, що остатній аббасидський єгипецький «халіф» Мютаваккиль III справді передав свої юридичні права турецькому султанові Селімові I Грізному, відколи той завоював Єгипет. До того-ж мабуть чи не можна думати, що Селім I Грізний звав себе халіфом іще й перед тим, як Єгипет і «халіф» Мютаваккиль III дісталися йому до рук [3]).

Коли-б Мютаваккиль III справді був урочисто передав султанові Селімові I Грізному свої халіфські права, то такий факт не міг-би не зробити яскравого, міцного враження на думи й настрої мусулман, сучасних Селімові I, і не міг-би не залишити по собі якогось сліда в істориків. А отже-ж ми ніде у істориків XVI в., чи то в османських, чи то в арабських, жаднісінької звістки про це не знаходимо, і тому повинні цілком прилучитися до гадки того орієнталіста, який найбільше розглядав це питання [4]), що пізніша звістка про таку передачу — то тільки байка, видумка. Цікаво, що теорія про юридичну передачу халіфства од єгипецьких аббасидів до турецьких султанів найпередше з'явилася в праці европейського орієнталіста-турко-

[1]) «бізім падішаһымызын рютбе-і сельтенеті ма'на-да пайе-і хіляфет дір», — див. «Шікяйет-наме» в збірці «Нюмуне-і едебіййат» (Царгор. 1302=1885), ст.22

[2]) Див текст Кючюк-Кайнарджійського договора артикул 3 (вид в „Полномъ Собраніи Законовъ", XIX, 959) Потім, відколи Крим прилучено до Росії (1783), цей артикул скасовано.

[3]) В. В Бартольд (почасти за Гаммером) наводить в «Мірѣ ислама» (1912, кн. III, ст. 376) два приклади з 1514 та з 1516 р., коли Селіма I Грізного вже величали «халіф». Правда, що записано ті обидва факти вже після завоювання Єгипта, і тому з повною вірою ставитися до них може й не випадає.

[4]) тоб-то В. В Бартольд у своїй університецькій актовій промові: «Теократическая идея и свѣтская власть въ мусульманскомъ государствѣ» (надруков. в «Отчетѣ Спб. у-та» за 1902 р.) та в ширшій, згадуваній розвідці «Халифъ и султанъ» (в «Мірѣ ислама» 1912).

філа кінця XVIII в., Мураджі д'Оссона: «Tableau général de l'empire Ottoman», т. I (Париж, 1788) [1]. І одтоді чи то европейські вчені, чи то турецькі, однаково кажуть про це, як, мовляв, про загально-відомий факт, не покликаючись на жадні джерела. А за вченими людьми повторює цю байку й широка публіка: політики, журналісти, белетристи, чи хто [2].

V.

Селім I Грізний ладнається до війни проти европейців та й турбується, щоб у османів був добрий флот. Його смерть, 1520.

Своїми блискучими, дуже вдатними війнами Селім I Грізний мало-що не подвоїв уже й так розлогу територію своєї османської держави. Тільки-ж усі ті його війни досі провадилися проти самісіньких країв ісламських, проти володарів-мусулманів (персів, сефевідів, єгипецьких мамлюків). Що-ж до земель не-мусульманських, то, доки Селім був воювавсь проти своїх ісламських сусідів, він од рівночасних сутичок із християнами Европи старанно ухилявсь і піддержував з «ґяурами» мирні, або й приязні стосунки. Одним з таких ґяурів був далекий володар Европи північно-східньої, великий князь московський, що вже й за Баєзіда II Святого був надсилав до Царгорода своїх посланців з торговельною метою [3]. Звичайно, що з надто далеким московом посваритися — царгородскому султанові було б і важкенько; і мирні стосунки між тодішньою Туреччиною та Московією були річчю зовсім натуральною. Але-ж так само не хтів тоді був Селім I зачіпатися ані з неспокійною своєю суходільною сусідкою Угорщиною (хоч і траплялися деякі приводи для зачіпок), ані з морськими західньо-европейськими державами Середземного моря.

---

[1] А саме див. в д'Оссона т. I, ст. 232 і ст. 270 Здається, що головний дослідник цього питання В. В. Бартольд глядить на це історичне фальшування у д'Оссона, як на свідомий політичний хід («Міръ ислама» 1912, № 3, ст. 396-397).

[2] От, і в нашій українській опері «Запорожець за Дунаєм» везір каже про турецького султана кінця XVIII в., що він, ходячи серед люду інкоґніто, бажає йти слідом свого п р е д к а, багдадського халіфа Гаруна ар-Рашіда (дія II, яв. 3).

[3] За м о с к о в с ь к о г о п о с л а од Івана III до султана Баєзіда див. на ст. 112 - 113. До Селіма I Грізного виряжав послів Іванів син князь Василь III. Посол од нього (Алексеєв) прибув до Царгороду 1514 р., і, як вертав до Москви, то вже не сам, не так, як було за Баєзіда Святого· бо тепер укупі з ним поїхав і посланець од султана (князь - грек) із султанською грамотою, писаною двома мовами — по-арабськи і по-сербськи. Відповідь од великого князя, 1515 р., міг-би любісінько повезти султанові попросту турецький посол, але-ж Василь III вислав до Царгороду вкупі з ним ще й свого нового посланця (Коробова). І ще приїздив московський посол (Голохвастов) од Василя III до Селіма Грізного бл. 1519 р. Головний інтерес посольств крутивсь коло вільного торгу для московських купців у «салтановых» чорноморських городах: в Азові, в Кафі. Докладно про все це див. у Карамзіна: «Исторія государства россійскаго», т. VII (Спб. 1819), ст. 60-62, 73, 98 (почасти 115 - 116), Соловйов: «Исторія Россіи», т. V (М. 1872), ст. 350 - 351 (між Карамзіним і Соловйовим є незгода в датах).

З тієї Селімової ніби миролюбности европейці не висновували для себе надто заспокійливих ілюзій, бо знали, що, хоч тимчасово проти Европи й не йде Грізний султан негайною війною, тільки ж войовнича його думка й Европу загортає. Всім було відомо, що відповідні військові підготови взяв робити Селім І Грізний ще з перших літ свого панування. От, року 1514-го один італієць, як писав з Царгороду до Риму відомого свого листа про недавно одбуту турецько-перську війну султана Селіма І Грізного та шаха Ісмаїла[1]), то розпочав своє послание звісткою про те, що Селім, мовляв, поробив заходи й проти Італії: він заготував багацько корабельно-будівельного дерева, наказав спорудити й військові і транспортові кораблі та вербувати для них матросів, загадав понавозити провіянт до тих надморських міст, котрі близчі до Італії. Про таке саме трівожно тоді писали з Царгорода до своїх европейських земляків іще й инші европейські представники. А з османських істориків[2]) ми знаємо, що султан Селім Грізний тоді аж спати вночі не міг через гнітючі думи про морські справи та й якось, після безсонної ночі, закликавши до себе великого везіра, гірко й нетерпляче казав йому: «Чому й Венеція, і папа, і Франція, і Еспанія, аж укривають Середземне море своїми кораблями і панують над ним, а ми — ні! Мусимо й ми мати флот не такий, який у нас є, а справді могутній і рясний!...» Таким чином уже й тоді, з 1514 р., поновлено в Царгороді давні візантійські корабельні майстерні, щоб набудувати флот, який міг-би статися міцнішим од европейського.

Зовсім різко стала перед турками невідкладна потреба мати путящу морську військову силу, відколи Селім Грізний одібрав од мамлюків їхні землі та й прилучив до османських (1517). На морському шляху поміж османською столицею Царгородом та новоприлученим Сирією, Єгиптом та священною Арабією лежав острів Родос, де держалися нащадки хрестоносців, лицарі-йоаніти (по-пізніщому — мальтійські), які давали перед Богом присягу боротися проти мусулманства і яких не міг побороти Мехеммед II Завойовник (ст. 105). Ті вражі лицарі перебивали туркам запровадити регулярні морські зносини між столицею й Єгиптом; з релігійного боку вони дратували Селіма тим, що становили грізну небезпеку для тих кораблів, котрі везли мусулманських прочан на богомілля до Мекки, одтепер османсько-підданої. Якщо вже й під час єгипецької війни турецький адмірал, переїздячи проз Родос, мав за любу повинність для себе надіслати «привіталь-

[1]) Це — Енріко Пенья (Henricus Penias), автор епістоли 6 падолиста 1514 р. до одного кардинала· «De gestis Sophi contra Turcas», що її надруковано при Клявзеровому латинському перекладі Халконділи, Базель 1556, ст. 441.
[2]) Див. прим. в «Кюнһ-уль-ехбар» Алія-челебія XVI в.

ного» листа до орденського великого магістра, де називав його «паршивим собакою, од матері-суки і од батька-пса» [1]), то одтепер султанові випадало вчинити щось більшеє понад лайку.

Селім Грізний твердо поклав завоювати клятий острів Родос і для того заходився споружати сильний османський флот уже як-найшвидче та й як-найпильніш. Та надходив кінець тому славному, але недовгому Селімовому пануванню. Серед жвавих підготов до морської війни він помер (1520). Добудувати могутній османський флот і використати новітню морську османську силу проти Середземної Европи судилося вже не Селімові Грізному, тільки його славнозвіеному наступникові.

б) Сулейман I Пишний.

(1520-1566).

I.

Думки европейців про нового султана Сулеймана Пишного, і правдива його характеристика. Прозвання Сулейманове у европейців і в турків.

Европа була легко зітхнула, як почула, що султан Селім Грізний помер. І коли в осиротілій османській державі, в одній з елегій, котрі оплакували Селімову смерть, пишно сказано було, що Грізний султан за небагато літ свого панування встиг наробити діл багато, та й, наче вечірнє сонце перед своїм заходом, встиг за короткий час усеньку землю своєю величньою тінню обкинути [2]), то европейці — навпаки — втішно були-б могли сказати, що Европу ота велична султанова тінь ще, на щастя, не обкинула. Осьмилітнє Селімове султанування подвоїло обсяг османської держави на територіях Азії та Єгипта, не Европи.

З величенною цікавістю, і з боязькою надією, направляла Европа свої очі на новітнього османського монарха, на молодого султана Сулеймана (потім прозваного «Пишний», Magnificus, 1520-1566), що засів на царгородському троні після свого батька, Селіма Грізного. Чи мав-би й Сулейман Пишний статися для Европи такою самою гро-

---

[1]) Того лайливого адміральського листа наводить хроніка Мар Сануто («...tu che sei un can rognoso de una madre cane, fiflo di cane..»). Рукописи тієї хроніки є в Венеції і в Відні, виписку надрукував Гаммер в Hist. de l'empire Ottom., т IV (1836), ст. 355.

[2]) Автор цієї елегії — високоосвічений Кямаль-паша-заде (пом. 1534), відомий турецький енциклопедист XVI в. і філософ, і богослов, і правник, і філолог, і історик, і лікар, і плодючий поет, що не випускав пера з рук і, як потім було сказано в його насмертній хронограмі, «помер через писання». «Діван» його поезій надруковано в Царгороді 1313 = 1896 р.

зою, якою от-от готовий був зробитися вмерлий передчасно Селім Йавуз? Оце питання захоплювало всіх. Хотілося всім вірити, що молодий Сулейман (йому було 26 років) має вдачу, зовсім одмінну од батькової.

Сулейман І Пишний, 1520-1566 (з Буасардових «Icones sultanorum», Франкф. 1596, ст. 172) [1].

Наївно думалося, що це натура мнякенька, малодосвідчена, геть не войовнича; одним словом — що на турецькому троні, як переказує ті мрії тодішній політик Паоло Джовіо, «скажений лев залишив собі в наступники лагідне ягнятко» [2].

---

[1]) Точний заголовок — у нас ст. 31, прим. 4.

[2]) Див. Паоло Джовіо Turcicarum rerum commentarius 1531 р, при базельському виданні латин. Корану (1543, т. III, ст. 130): «Omnibus videbatur, agnum (в італійському тексті вимовніш: un mansueto agnello) rabido leoni successisse».

Котрі одначе з европейців жили в самому Царгороді і через те стояли близче до царгородських двірських справ, ті швидше од инших мусіли побачити, як мало скидається молодий Сулейман Пишний своєю благородно-величньою, високоцарівською вдачею на якесь малодосвідчене, для всіх покірливе, нікому не страшне «лагідне ягнятко», mansueto agnello. Що-правда, натуру він мав таки справді лагідну, та ніяк не ягнячу, тільки щиро-людяну, розумно-спокійну, достойну великого падішаха й халіфа. Таку величність і душевну благородність дуже морально прикрашала ще й тая обставина, що не мав Сулейман Пишний нахилу до педерастії, не так як його батько Селім Грізний чи инші султани: «non è sodomita, come li altri signori Turchi», писав за Сулеймана Пишного венецький посол [1]). І таким залишивсь він аж до кінця свого життя [2]). Свою жінку Роксолану (зроду—попівну-українку з Галичини) кохав Сулейман Пишний як-найщиріш та й охоче радивсь із нею про державні справи [3]) і мабуть чи не давав її розумним словам більше віри й уваги, ніж словам досвідчених державних мужів [4]). А вже-ж самостійности й твердости було в Сулеймановій натурі чималенько. Нехай султан і мав лагідну терпимість для чужих висловлених думок, нехай охоче прислухавсь до чужих путящих порад, але коли хтось уперто бажав накинути йому якусь гадку, непринятну для нього, то наслідком міг бути лютий султанський гнів. — «Цей султан не дасть пашам водити себе на мотузку», — писав про молодого Сулеймана венецький посол до свого правительства: «навпаки, вони тремтять перед ним, а як побачуть, що султан розгнівивсь, то силуються вратуватися од нього як-найшвидш» [5]). Може, їм тоді згадувалася вдача покійного його батька, Селіма I Грізного, везірського погубника.

Що до тієї завойовничої ненажерливости, яка була в Селіма Грізного і якої так лякалася Европа, то Сулейман Пишний — по суті —

---

[1]) «... e ama la giustizia», додавав той посол, характеристично асоціюючи між собою такі дві ідеї, як не-содомство та справедливість. Оту доповідь венецького посла можна знайти в XXXV томі величенної венецької хроніки Маріні Сануто XVI в. (рукоп. в Венеції і в Відні), а цитату звідти навів Гаммер: Hist. de l'empire Ottom., т. V (1836), ст. 44.

[2]) От що, приміром, писав за Сулеймана Пишного імператорський посол Бузбек у кінці першої своєї епістоли, 1554 р: «Aetate jam est ingravescente; ne in adolescentia quidem... foedis puerorum amoribus indulsit, quae fere Turcarum deliciae sunt». Див. Aug. Busbequii d. legationis Turcicae epistolae IV, Ганнов. 1629 р., ст. 76 (або в ельзевірному виданні, Лейд. 1633, ст. 106).

[3]) За Роксолану буде в нас низче широка мова, розд. XII.

[4]) «Non fu mai nella casa ottomana alcuna donna, che avesse maggiore autorità», писав про Сулейманову любов до Роксолани венецький посол-байло Наваджеро 1553 р. Див. збірку Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, edite da Eug. Albèri, т. III (= сер. 3, т. I), Флор. 1840, ст. 74.

[5]) Relazioni degli ambasciatori Veneti, вид. Альбері, т. IX, Флоренц. 1855 (= сер. III, 3), ст. 85 (реляція з 1522 р., Марко Мініо).

не мав її [1]). Тільки-ж робити сусідам відступки на шкоду османській державі — не було в нього ані найменшого бажання, і коли державні інтереси підказували Сулейманові Пишному війну, він твердо й сміливо ішов на війну, — та й його безмаль 50-літнє панування дало Туреччині не аби-яку військову славу. Один з найновіщих істориків мусулманських династій [2]), рівняючи завойовничу діяльність батька й сина, Селіма Грізного та Сулеймана Пишного, влучно каже на Сулеймана: «patris fortis filius fortior».

Сучасна Сулейманові Европа назвала його «Пишний» та «Великий» — очевидячки вважаючи на його видатну військову та політичну могутність. Турки так його не прозвали. Вони найбільшу ціну склали султанові за його культурні заслуги та за його мудру опіку над державою й людністю. Їхній титул для Сулеймана Пишного — то «Законодавець», «Сулейман ель-Кануні». А в тім, може не тільки за мудрість, ба й за величаву пишність-таки, прирівнювали вони його ще й до біблійного царя Соломона, що по мусулманському зветься «Сулейман», та й нарекли свого падішаха «другий Соломон», «Сулейман ес-сâні». Европейці, не розбираючи точної ваги цього величання, ще й досі ладні перекладати цей титул, як «Сулейман II» [3]).

II.

Завоювання Сулеймана Пишного в Азії, од персів одібрано Багдад і шіїтські святині

Завоювання султана Сулеймана I Пишного менше пнулися на територію Азії, ніж на володіння европейські.

В Азії, так само як і його батько Селім Грізний, не міг Сулейман Пишний завести мир і лагоду із шіїтською Персією, де панувала династія сефевідів. Засновник тієї шіїтської династії шах-Ісмаіл помер (1524), і наступником йому ставсь новий сефевідський володар, його син Тагмасп I (1524-1576). Залишився він після батька хлопцем-підлітком, самостійно керувати державою ще не міг, і оте шахове

---

[1]) E stato per sua natura sempre più inclinato alla pace che alla guerra, ed al presente — più che mai». атестує Сулейманову миролюбивість баіло Наваджеро 1553 р, — Relazioni, т. III (= сер. 3, т. I), Флор. 1840, ст. 73. Пор. т. IX (1855), ст. 95 та т. VI (1844), ст. 18

[2]) Це — Стенлі Лен-Пуль, що написав History of Turkey (Лонд. 1888, див chapter X) та хронологічну, перекладену й на російське, книжку «Мусульманскія династіи» (Спб. 1899; див. ст. 161).

[3]) бо вважають, що Сулейманом I можна-б титулувати одного з синів Баєзіда I Йилдирима, а саме того Сулеймана Йилдиримовича, який серед усобиць панував рівночасно з Мехеммедом I Челебієм (до 1411 р.), ба навіть держав у своїх руках тодішню османську столицю Адріянопіль. Див. ст. 30, виноску 2.

малоліття давало привід для начальників тюркських кизилбашських колін викликати з легкою душею всякі усобиці, щоб здобувати для себе перевагу в державі та й крутити молодесеньким шахом по-свойому. Звичайно, що такі усобиці і двірський нелад чимало підкопували і внутрішню і надвірню силу Персії, і це не могло бути таємницею для сусідньої соннітської держави турків-османів. А тим часом перське правительство неповнолітнього Тагмаспа I не добачало великої потреби триматися супроти османського правительства тактовно й дипломатично. Воно навіть не вирядило до Царгороду посла, який-би офіційно, як годиться. був повідомив султана Сулеймана Пишного, що шах-Ісмаіл упокоївсь і що замість нього зробився «царем-царів» шах Тагмасп.

Чи сам султан-Сулейман, чи може, швидше, його міністри-порадники — поставилися до такої перської неувічливости гостренько. За Сулеймановим наказом, його офіціозний дієпис і державний секретар [1]) склав дуже образливого листа до хлопця-шаха, еретика-шііта [2]). Бундючним тоном нагадано було Тагмаспові, як його покійного батька, шаха-Ісмаіла, на голову побив султан Селім Грізний; нагадано було, що новий султан Сулейман здобув великі перемоги над ґяурами-европейцями, — «а ти, безсоромний, непокірливий невіро, зваживсь не вирядити вельможного посла до нашого двору, куди їдуть-пливуть посли з цілого світу!.. Поки-що, живи серед ганьби і під повсякчасною загрозою од нашої шаблі, тільки-ж знай, що колись, Бог дасть, підемо ми війною на тебе, повоюємо і Іран і Туран!.. Може, краще було-б для тебе наперед пригадати собі, що твої діди були жебраками-дервішами. Скинув-би ти із своєї голови царівський вінець, удягся-б, як вони, в старечу дранку, пішов-би світ за-очі! А схочеш прийти і до нашого двору прохати шматок хліба Бога-ради — дамо, не пожаліємо!»

Перське правительство мусіло проковтнути цього зарозумілого листа. Натомість воно, як колись це був робив і шах-Ісмаіл, вступило в зносини з османськими ворогами-европейцями. Приїхав до Персії посол од імператора Карла V Габсбурга, володаря Німеччини й Еспанії, один йоанітський лицар (1529); пощастило перепровадити до Персії ще й деяке число гармат та еспанської піхоти. З такими приготуваннями Персія спокійніш могла чекати війни з Сулейманом Пишним. Тим часом підріс і шах Тагмасп I. Була з нього людина симпа-

---

[1]) Звавсь він Джеляль-заде (пом. 1567).

[2]) Цей лист од Сулеймана Пишного до шаха Тагмаспа I увійшов до офіціозного Сулейманового щоденника, який для військової історії Сулеймана Пишного являється найважливіщим, хоч і самохвальним, джерелом. Французький переклад значної частини того листа є в Гаммера· Histoire de l'empire Ottoman, т. V (1836), ст. 63-65.

тична, тільки дуже мнякої вдачі. Судити про його вдачу дозволяють нам і його «Мемуари» (= «Тезкире», або «Руз-наме»), що їх, за шаховим дорученням, написав один з його близьких двораків. З тих «Мемуарів», писаних уже не за молодих літ Тагмаспа І, видко, що ніколи в нього не виробивсь твердий характер, і що він раз-у-раз радніший бував запомагати собі молитвою, ніж активними вчинками; а за дуже молодих літ було в нім іще менше твердости. Згадуючи про те, як силувалися кизилбашські проводирі орудувати ним-хлопцем, Тагмасп І завважає: «Все це я мовчки терпів, щоб побачити, яка воля Божа» [1]. Та піддані тяжко любили його, кохали немало так, як Бога [2]. Один поітальянений грек, який дуже добре знав і перські і османські відносини, написав за Тагмаспа І, що й вигляд у нього був дуже імпозантний, чисто царівський: коли-б він навіть перебравсь по простому та й став серед десятьох тисячів люду, то й тоді не важко було-б упізнати в ньому справжнього царя [3]. — «Люблять його не тільки свої люди, ба так само його люблять мусульмани Сирії й Єгипта», писав до венецького сенату 1564 р. царгородський посол [4].

Аж три війні вчинив султан Сулейман Пишний проти шаха-Тагмаспа, проти «проклятих кизилбашів» [5].

В поході 1534 р. османи вдерлися до Азербейджану, одібрали собі дальшу частину Вірменщини аж до Ванського озера і нарешті вдарили шіїтів-персів, тих «проклятих кизилбашів», як найболючіш із релігійного погляду: одібрали од Тагмаспа І (в грудні 1534 р. та в початку 1535 р) давнішу халіфську столицю Багдад; — а разом з тим під османське володіння перейшли й славнозвісні, що лежать недалеко Багдада, шіітські святині Кербела та Неджеф. Для шіітів це дуже високі святині, бо в Неджефі — могила імама-халіфа Алія, а в Кербелі — його сина Хосейна, і ходити туди на прощу шіїти ва-

---

[1]) Про Тагмаспові «Мемуари» див F Teufel· Schâh Tahmâsp und seine Denkwürdigkeiten — в «Zeitschr. der Deutsch. Morg. Gesellsch», т 37 (= 1883), ст 113-125. Перський текст видав Н. Горн в «Zeit. d. D. Morg Ges», т. 44 (= 1890), ст. 563-649, і він-таки дав німецького переклада (Страсб. 1891).

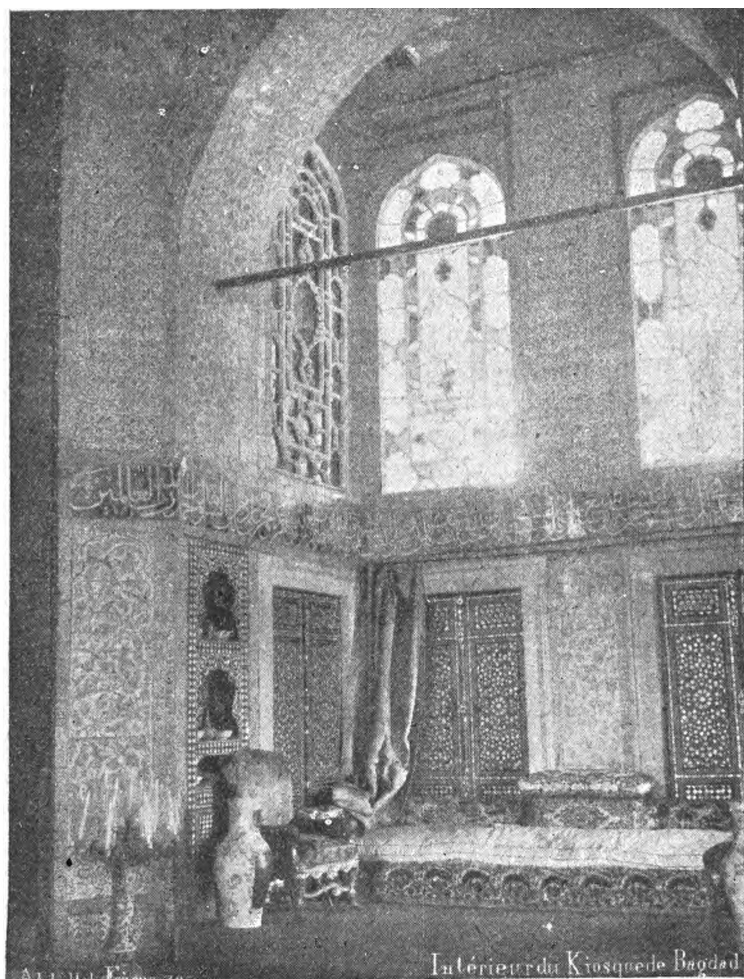
[2]) «poco mancò che adorato da tutti i suoi» — пише про нього на підставі царгородських чуток венецький посол-баіло Наваджеро, — див. Альбері Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, т III (= серія 3, т I), Флоренція 1840, ст. 85.

[3]) «Fra dieci mila. anchora che egli fosse travestito, si conoscerebbe per rè», — так пише за Тагмаспа І Кантакузен Спандугін XV-XVI в., автор «Vita di sach Ismael et Tamas», що видано в усезбірці Сансовіно «Hist. univers. de' Turchi» кінця XVI в. (див. л. 137 об)

[4]) Див. доповідь 1564 р. Даніеля Барбаріго, ст. 23, в VI т Альбері (= сер. 3, т. 2), Флор 1844.

[5]) «кызылбаш аль-ла'ін» — так висловлюється один з тодішніх османських істориків, що писав по-арабськи. Див рукопис «Джâми' аль-латâиф» в ексцерптах Й. Ґотвальдта в його «Описаніи арабскихъ рукописей, принадлежавшихъ библіотекѣ Казан. У-та» (Казань 1854-1855, ст. 262 : 16, відб. з «Ученыхъ Записокъ Казан. у-та»).

жають за неменше боговгодне діло, ніж одвідувати Мекку та Медіну. Відколи Неджеф і Кербела зробилися турецькими, шіїтські прощі до них стали одбуватися дуже нелегко: турецький соннітський фанатизм

Багдадський кьошк (кіоск) у Царгороді (збудував 1634-1639 султан Мюрад IV, знов одібравши Багдад од персів).

ставив перепони. І отак зле для шіїтів справа тяглася аж до наших остатніх часів, щось аж чотириста років. Правда, в XVII в. настав був короткий такий час, коли персам пощастило було знов захопити Багдад і свої святі місця; але той щасливий для шіїтів час тягся ду-

же недовго, тільки п'ятнацятеро літ [1]), а тоді знов стало шіїтам тяжко ходити туди на богомілля. А вже-ж до Мекки й Медіни — доступитися було для них іще тяжче.

В двох других війнах, 1549 та 1554 р. р., турки-османи декільки разів чинили руїнницькі наскоки на Азербейджан. Довелося шахові-Тагмаспові I навіть свою столицю перенести з азербейджанського Тебрізу до Казвіна, бо Казвін лежить далі на схід, і османському війську вдертися туди було важче, ніж до Тебріза [2]). Тільки-ж, не вважаючи на всі ті перемоги султана Сулеймана Пишного над шахом Тагмаспом, «проклята кизилбашська Персія» не перестала бути для Туреччини дуже страшним ворогом-сусідою. Минуло якихсь семеро років після Сулейманової смерти, — і венецький баіло от що писав з Царгороду до свого правительства про персько-турецькі відносини:

— «Перського шаха (тобто Тагмаспа I, бо він іще був живий тоді), дарма що він тепер перебуває в добрій лагоді з турками, турки ненавидять більше, ніж усіх инших володарів», — писав той венеціянець у своїй реляції 1573 року. — «Ненависть, укупі з пошаною, пояснюється і тими частими й важкими війнами, що їх вели між собою ці дві великі держави, турецька та перська, і не аби-якою могутністю перського володаря. Він, являючись османським сусідою на дуже довгому кордоні, не тільки сам має значні військові сили, ба міг-би, до того, сполучити свої війська з московськими [3]). Знов-же не тільки через те османи ставляться до нього з більшою пошаною, ніж до всіх инших: найголовніша причина — релігійна. Не в одній-бо країні османської держави в Азії [4]) люди держаться тієї самої віри, що й перси, тільки бояться визнавати її привселюдно, лякаючись турків; а в тім і турки, коли чиясь віра викриється, теж поводяться обережно, щоб часом не викликати повстання. Через те, думається міні, була-б велика користь для християнських володарів, якбищо вони були надумали спосіб перебувати з персом [5]) у повсякчасному порозумінні, щоб,

---

[1]) Це було сталося літ сто після Сулеймана Пишного, коли славний перський шах Аббас Великий був знов одібрав од Туреччини Багдад з Кербелою та Неджефом. Та як помер Аббас Великий, османи вдруге одвоювали собі ті місця (1638).

[2]) Казвін так і залишився столицею для сефевідських шахів протягом усенького XVI в. А потім, уже в XVII стол., за шаха Аббаса I Великого, перенесено столицю Персії далі на півд нь — до Іспагану, до природного іранського осередку.

[3]) В Московії тоді царював Іван IV Грізний (1544-1584), молодший сучасник і Сулеймана Пишного, і шаха Тагмаспа I. Казань та Астрахань, інакше сказати всенька Волга до Каспійського моря, перебували, так, з половини XVI в., в руках у Грізного московського царя

[4]) По італійськи сказано навіть сильніш: «gran parte delle provincie dell' impero Ottomano, che sono in Asia».

[5]) «con il Sofi».

коли виникне потреба, швидко користуватися його допомогою і, з свого боку, бути самим напоготові для підмоги йому, коли треба буде... Я переконаний, нахабних турків ніщо не моттиме так добре спиняти, як знаття, що поміж християнськими володарями та перським шахом є обопільне порозуміння (buona intelligenza) [1])».

III.

Політичне становище Европи в епоху Реформації Імперія Карла V. Східня Европа, з Кримом, у XVI в.

Щоб зрозуміти та й історично оцінувати військові дії Сулеймана Пишного проти держав европейських, варто згадати політичне становище сучасної йому Европи. Володарями XVI в., що панували в Европі рівночасно з Сулеймановим султануванням, все були люди не аби-які, і, звичайно, всі вкупі були-б могли дати йому одсіч. Тільки-ж усі вони ворогували поміж собою, і їхні взаїмовідносини складалися так, що вони не тільки не надумалися дати султанові спільну одсіч, ба навпаки — один з-поміж них сам потягся до Туреччини, як до ворога свого ворога.

Хто-ж був тим спільним ворогом?

То була найблизча сусіда Туреччини, нещо-давно збита до купи велетенська імперія Карла V Габсбургського (1519-1556), австрійського ерцгерцога (архикнязя), що був і імператором для Німеччини [2]), і королем для Еспанії з її недавнечко одкритим (Колумб, Кортес) Новим світом та з инвшими еспанськими володіннями (в Італії, Нідерландах, барбарійській північній Африці). Всі знають гордовиту мову Карла V: «Сонце ніколи не заходить у моїх володіннях». Німецько-австрійськими краями Габсбургів, тобто саме такими, які були до Туреччини близчі, правував імператорів брат — Фердинанд Австрійський, той, що пізніш, відколи Карло V зрікся престолу, стався його престолонаступником у Німеччині під ім'ям Фердинанда I (1556-1564); а паном еспанських земель (вкупі з північно-африканськими та нідерландськими) зробився після зречення Карла V син його, один з найбільш уславлених католицьких реакціонерів та фанатиків — Пилип II Еспанський (1555-1598), він-таки й гнобитель морисків.

[1]) Автор цієї доповіди («реляції») венеціянському сенатові 1573 р. є Марк-Антоніо Барбаро (з тієї самої сім'ї, що й відомий дипломат-подорожній XV в.). Марк-Антонієву «Relazione dell' impero Ottomano» видрукувано в усезбірці Евг. Альбері Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, т. III (= серія 3, т. 1), Флор 1840, див. там ст. 338.

[2]) себто, звичайно, імператором Римської імперії. Инакшого імператора тоді не було.

У Франції панував Франциск I (1515-1547). В історії культури він, між иншим, відомий з того боку, що із своїх походів проти Італії він переніс до Франції Ренесанс («Новонарождіння наук та мистецтв»). З політичного боку Франциск I був завзятим ворогом Габсбургів та й, як побачимо низче, вступив з турками в спілку, — так само як і його син Генрих II (1547-1559). За їхніх часів, звичайно не тому що вони того бажали, розповсюднилося у Франції ґуґенотство.

Італія, як політична одиниця, тоді не існувала. Коли ми виймемо могутню Венецію, то про инші частини Італії доведеться сказати, що там боролися за панування два впливи: французький та еспано-німецький. Габсбурги володіли на півночі Міланом, на півдні — Неаполем із Сіцілією та Сардінією, і робили натиск на инші володіння. в тому числі на Ґеную. Ґенуя ще недавнечко мала багацько колоній у східніх водах, із Кримом включно; тільки-ж в епоху Сулеймана Пишного Ґенуя вже нічого там не мала [1]) та й могла, хіба, вкупі з Габсбургами відчувати ненависть проти Туреччини: бо відколи турки завоювали Царгород, ґенуезькі володіння в водах турецьких попереходили до турків, а в Криму — до Кримського ханства (1475), що визнало над собою верховну султанову владу. Такі кримські міста, як Кафа-Теодосія, перейшли од ґенуезців навіть не до хана, а безпосередньо до турків; там стояла османська залога, і головний представник османської влади над Кримом бейлер-бей (генерал-губернатор) резидував саме в Кафі. — В Церковній італійській області, з-поміж римських пап, сучасних Сулейманові I Пишному, визначалася низка гуманістів-меценатів: Лев X Медічі (1513-1521). Клемент VII Медічі (1523-1534) і ин. Політика їхня була хитка, вони приневолені були раз-у-раз вагатися поміж симпатичним для них французьким королем та потрібним і страшним для них німецьким імператором Од надвірньої політики одтягала їхню увагу німецька реформація, яка, недавно виникнувши, не давала змоги папам твердо зорієнтуватися. От, Клемент VII, для політичної противаги імператорові, перебував із протестантами в потайній спілці; навпаки, його наступник Павло III (1534-1549) затвердив орден єзуїтів та й заповзявся попереводити низку реформ у церкві, скликавши Тридентський собор, щось ніби католицький Стоглав. Через своє християнське становище, римські папи живовидячки повинні були неодхильно популяризувати ідею хрестового походу проти турків та й, справді, вони намовляли на те всіх християнських володарів; тіль-

---

[1]) Тільки о-в Хіос, ґенуезька колонія, ще був доволі незалежний од турків і платив їм щорічну данину. Вже аж 1566 р загубив Хіос свою самостійність і ставсь турецьким.

ки-ж сами собою вони для Туреччини не були страшні. — Швидче вже могла навівати страх Туреччині Венецька республіка з її флотом. Тільки-ж Венеція, маючи володіння в турецьких водах — острів Кипр, острів Крит і ин., попереду була поводилася супроти Сулеймана I дуже миролюбиво. Адже вона мала в Туреччині такі привілеї й переваги, яких не мала жадна инша чужа держава: вона після смерти Селіма I Грізного поновила свій торговий союз із Туреччиною і, плативши туркам щорічні дарунки-викупи, добре відала, що турки за те дають покій її колоніям, не порушають її торгових прав, обов'язково пускають венецьких драгоманів до турецьких судів, коли йде процес венецького підданця, і т. и. [1]). Тому Венеція не могла з легким серцем одразу приєднатися до турецького ворога, Карла V.

Англія за тих часів ішла в розтіч із сугубо-католицькою Габсбургською імперією вже, хоч-би, й через те, що підпала під вплив реформації, та ще й через особисті рахунки. Попереду одпав од католицької церкви король Генрих VIII (1509-1547), бо не міг у католицтві взяти розвід із своєю жінкою, дочкою Фердинанда Еспанського (тіткою Карла V), та й одружитися з Ганною Болейн (1533). Панування його дочки од Ганни Болейнової — Єлисавети (1558-1603) єсть для Англії вік видатної морської могутности (грізний для еспанського флота адмірал Дрек; Ралей — засновник англійських колоній у північній Америці: «Віргінія», і ин.), а заразом — це вік англійської боротьби проти Еспанії, отієї підпори для католицтва. Отож, Англія не могла бути ворогом для Туреччини.

Східня християнська Европа, тобто Польща з Руссю Литовською та Московія, теж перебували тоді під владою далеко не аби-яких володарів. В Польщі сучасниками Сулеймановими були королі Сіґізмунд I Старий (1507-1548) та Сіґізмунд II Август (1548-1572); у Московії—той великий князь, що понищив уділи, Василь III (1505-1533) та цар Іван IV Грізний (1533-1584; цар з 1547 р.). Тільки-ж обидві ті держави ворогували поміж собою — і тим паралізували одна одну. А в тім, иноді їхні власні інтереси казали їм добачати в турках не ворогів, ба приятелів.

Польща, принаймні за часів Сіґізмунда I, густо-часто вагалася, чи з німцями-Габсбургами їй варто приятелювати, чи з Туреччиною,

[1]) Див. доповідь Марка Мініо, видану у Альбері Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, т. IX (= сер. III, т. 3), Флор 1855, ст. 86-89. Такі капітуляції (всього разом 30 пунктів) підписано поміж Венецією і Туреччиною 1 мохаррема 928 = 1 грудня 1521 р., і той підписаний трактат можна вважати за найблизчий зразок для пізніщих капітуляцій Туреччини з иншими европейськими державами (пам'ятаючи, правда, що аналогічні, тільки коротші, трактати складала Венеція з Туреччиною ще й у попередньому столітті; див. ст. 104).

головним чином через угорські справи. Сиґізмунд I був жонатий з дочкою угорського магната Запольї, трансильванського воєводи (= князя), ворожого Габсбургам, турецького протеґованця, і в першій половині свого королювання Сиґізмунд I виразно охилявся до Сулеймана Пишного; та й за остатніх своїх літ не добачав він вигоди для Польщі сваритися з могутнім тим своїм сусідою. Угорські справи часом прихиляли й Сиґізмунда II Августа на турецький бік, і траплялося, що Сиґізмунд II піддержував в Угорщині Запольїного племінника проти Фердинанда Австрійського. До того-ж польсько-литовська шляхта дуже обстоювала тоді реформацію (панування Сиґізмунда II Августа — то епоха розцвіту польсько-литовської реформації: люторства, кальвінізму, соціціянства і ин.), і шляхта своїм впливом таки була-б не дала-б королеві занадто австрофільствувати. Звичайно однак, що ворогування Сиґізмунда II Августа з московським царем Іваном IV Грізним було найважніщою причиною для Сиґізмунда II утікати од зачіпок з Туреччиною. Будь-що-будь, Сулейман Пишний зовсім не побоювався Польщі, і це не раз зазначають венецькі баілі в своїх «реляціях» з Царгороду. От, приміром, один з них, 1558 р., так і пише: «Султан з о в с і м не рахується [1]) з польським королем (Сиґізмундом II), дарма що це один з наймогутніших християнских королів, який може виставити на оборону своєї держави 150.000 кінного війська» [2]).

Знов-же, що до М о с к о в і ї XVI в., то, варто нагадати, лежала вона далеко од Туреччини і могла-б бути страшною, хіба, для Казані, Астрахані та для Сібірського царства (кінець-кінцем вона їх таки й повоювала в XVI в.), а не для османської держави. До того й сама Московія нічого лихого проти Туреччини не хтіла чи й не сміла задумувати, і навпаки — сама, ще з кінця XV в., не переставала шукати добрих відносин із султанами та й обмінювалася приязними посольствами з Царгородом. Перший раз ми бачили московського посла в турецькій столиці за султана Баєзіда Святого, в 1497 р. (ст. 112), потім 1514 р. та 1519 р. за султана Селіма Грізного (ст. 130). Із свого боку й Селім був надіслав посла (князя-грека) до Москви, до великого князя Василя III. Незабаром Селім помер, зав'язалися нові відносини між Московією й Туреччиною, і новий османський султан Сулейман Пишний теж вирядив до Москви свого посла-грека (1521). Нехай, собі, Сулейманів посол приїхав до Москви не для того, щоб якісь дипломатичні трактати складати, а тільки для того, щоб усякого московського

[1]) «non se ne tiene alcun conto».

[2]) Це пише 1558 р. баіло Антоніо Барбаріґо, — Relazioni degli ambasciatori Veneti, ed. da Eug. Alberi, т. IX (= сер. 3, т. III), Флор. 1855, ст. 159.

хутра покупити [1]), — все-ж вел. князь Василь III склав тому посольству ціну і не забарився вирядити до Царгороду знов московського посла (1523); він, Іван Морозов, побачився з султаном Сулейманом Пишним у Малій Азії [2]). — «Сей опытъ», каже Карамзін, «былъ послѣднимъ съ нашей стороны; Солиманъ довольствовался учтивостями: онъ требовалъ отъ насъ мира, товаровъ, и ничего больше» [3]). Все-ж певні політичні висновки Москва для себе з усього того зробила, і коли з західньої Европи (од імення папи) наспіли до Москви запрохання взяти участь в підготовах до хрестового походу проти турків, то московське правительство одписувалося хитро-одхильним способом. Василь III писав папі 1525 року от як: «Вы прислали къ намъ Павла-капитана, генуэзскаго гражданина, чтобы соизволили мы быть съ вами и съ другими христіанскими государями въ союзѣ противъ невѣрныхъ... Но мы, по волѣ Божіей, какъ и прежде этого стояли за христіанство, такъ и нынѣ стоимъ, и впредь, волею Божіею, противъ невѣрныхъ за христіанство стоять будемъ, какъ милосердный Господь намъ въ томъ поможетъ. А съ вами и съ иными христіанскими государями желаемъ быть въ союзѣ; равно какъ согласны и на то, чтобы послы наши могли ходить съ обѣихъ сторонъ» [4]). Безперечно, що Москва попросту побоювалася Туреччини: недурно-ж, коли московський собор, мабуть, 1531 р. розбирав справу Максима Грека, то серед обвинувачень, виставлених проти Максима Грека, було й таке, що він, ніби-то, намовляв султана Сулеймана Пишного підбити під себе Московську Русь [5]). Живовидячки, не розвіяв тих московських побоювань і прихильний (він і останній) лист од Сулеймана Пишного до Московії 1530 р. (посланий уже не з греком, а з турком) [6]).

І держава Польсько-Литовська, і держава Московська, окрім того мали раз-у-раз над собою Дамоклів меч, або, як характеристичніш висловлюються польські історики, «собачу свору, що турок кожної хвилини міг її спустити на християн». Ця свора були татари васально-турецького ханства Кримського (інакше—Перекіпського) [7]). В епо-

[1]) Про Сулейманове посольство до Москви 1521-1522 р. див у Карамзіна: «Исторія государства россійскаго», т VII (Спб 1819), ст. 116.

[2]) Цікаве звідомлення про це московське посольство до Туреччини 1523 р. дійшло й до нас Див виписки в Карамзіна, т. VII, примітка 236 В «Исторіи Россіи» Соловйова — див про зносини Василя III з Сулейманом Пишним т. V (1872), ст. 351-354.

[3]) «Ист. госуд Росс.», т. VII (Спб 1819), ст 116

[4]) Див. у археолога-протоєрея Григоровича «Переписка папъ съ россійскими государями въ XVI вѣкѣ» (Спб 1834), ст 19

[5]) Є. Голубинський Исторія русской церкви, т. II (М 1900), ст. 715.

[6]) Про Сулейманів лист до Москви 1530 р див в Карамзіна т. VII (Спб. 1819), ст. 148-149.

[7]) Низче (розд. XI) ми побачимо, що Україна, для оборони од хижацтва кримських орд, витворила окрему військово-козацьку класу з Запорозькою Січчю. Тільки-ж на початку Сулейманового панування ще не було козацької Січі, це вже сталося в другій половині XVI в.

ху Сулеймана Пишного влада над Кримом, після усобиць поміж нащадками Менґлі-Ґірея (ст. 103), коли вирізано сім'ю хана Сахиб-Ґірея, дісталася до залізних рук хана Девлет-Ґірея I (1551-1577); він довго був жив у Царгороді, запобіг ласки в Сулеймана Пишного і за його допомогою добився кримського престолу. Девлет-Ґірей I — то один з найславніших перекіпських ханів. Панував він доволі незалежно од султана, та для земель польсько-литовських і московських по всяк час ладен був одіграти ролю турецького «пса на сворі». Руїнницькі забіги Девлет-Ґірея однаково добре далися в тямку і для України, і для Московії; вже-ж бо він спалив московитам і саму їхню столицю Москву [1]).

В якій мірі могла-б одхиляти Сулеймана Пишного од Европи диверсія з боку азіяцького?

Єдина тут була небезпека — од сусідньої шіїтської Персії. Та ми вже бачили, що Сулейман умів кожного разу впоратися з цією своєю небезпечною сусідою. Що-ж до недавно заснованої індійської імперії «великих моголів» (Бабур 1526-1530; Гомаюн 1530-1556; великий падішах Екбер 1556-1605), то Індія лежала надто далеко, і реально вплутатися в османсько-християнські відносини вона й не могла [2]).

IV.

Похід турків на Угорщину; бій під Мухачем 1526. Похід Сулеймана Пишного на Відень 1529 і дальша доля угорських земель.

Боротьбу проти аж надто розлогої австро-еспанської габсбургської імперії Карла V довелося Сулеймановi Пишному вести й на суходолі, і на морі.

На суходолі війна розпочалася через Угорщину. З Угорщини було доти самостійне королівство, сусіда для Туреччини дуже прикра.

---

[1]) До оцієї епохи в житті Крима та до його відносин з Україною й Москвою, а з-осібна до епізоду про те, як Девлет-Ґірей спалив Москву 1571 р., пристосовано повість «Кудеяр» відомого нашого письменника Мик. Костомарова (по українськи цю повість видрукувано у Львові в 59-ому томі додатків до «Діла», 1897, ст. 1-349). У Костомарова, живовидячки за Герберштейном, герой повісти Кудеяр (по книжно-турецькому він був-би «Худаяр»), що навів татар на Москву з пімсти проти Йвана Грізного, являється рідним братом Грізного царя, тільки од першої дружини Василя III, силоміццю постриженої Соломонії.

[2]) Індійський падішах Бабур давніш володів був Туркестаном, а через те знав дещо про Московію. Він 1532 р. вирядив з Гиндустана посольство в Москву до Василя III, нехай-би воно полагодило торгові відносини. Василь III прихильно прийняв індійського посла, ходжу-Хюсейна, тільки-ж у своїй листовній відповіді Бабурові він, як каже літопис (т. зв. Никонівський), «не приказывалъ къ нему о братствѣ», бо не знав, хто такий Бабур: самодержецъ, чи тільки «урядникъ» Індійського царства. Див. Карамзін, т. VII, розд. III

Як запанував на турецькому престолі Сулейман I Пишний, в Угорщині королював Людовик II (1516-1526), з династії чеських Ягеллонів. Використовуючи його молоді літа, магнати (мадярські, сербохорватські) сильно сваволили під його королюванням, вели партійну боротьбу, а один з-поміж них, Заполья, сам пнувсь до королівського вінця. І от серед такого угорського безладдя Сулейман Пишний вступив на османський престіл. Він застав на турецько-угорському пограниччі всякі заколоти. Хоч такі заколоти на кордоні бували річчю звичайнісінькою, Сулейманове правительство, замість полагодити їх супокійним дипломатичним шляхом, поставило ультимативну різьку вимогу: нехай Угорщина, наче який турецький васал, платить Туреччині данину, а як ні — то війна! [1]).

Турецького посланця, що привіз од султана таку вимогу, угорці вбили [2]). Розпочалася війна (1521).

Попереду турки обмежилися на тому, що одібрали од угорців Білград (1521), велике сербське місто, що не переставало тоді належати до Угорщини (ст. 39 і 99), тим часом як инші частини Сербії давно вже були турецькі. Сулейман сам брав участь у завоюванні Білграду [3]), і те, чого не міг зробити Мехеммед II Завойовник 1456 р., зробив тепер Сулейман Пишний: Білград перейшов під османське володіння (29 серпня 1521) [4]). Варт уваги факт [5]), що православна людність Білграду (як це вже не раз бувало і в инших аналогічних випадках) воліла бути під мусулманином-турком, ніж під католиком-мадяром, і Сулейман Пишний, в нагороду православним білградцям за їхню прихильність та поміч, зробив релігійну ласку: як обертав він білградський собор в мечет, то оддав мощі святої П'ятниці православному сербському духовництву, а не понищив їх [6]).

Перехід Білграда до турків зробив на католицьку Европу як-найтяжчеє враження, а ще гірше почув себе католицький світ, як неза-

---

[1]) «Suo ambasciadore havea mandato a nuntiar la guerra al re d'Ungheria, se non gli dava il tributo», — пише Хведір Кантакузен Спандугін XV-XVI в., що добре знав царгородське життя. Див. його Vita di sach Ismael et Tamas — в усезбірці Сансовіно 1582, ст. 90.

[2]) У Спандугіна цієї подробиці нема, але вона є в угорських літописців.

[3]) Взагалі Сулейман Пишний мав звичку брати участь у походах. Для всіх походів офіційно вівся щоденник; есть він і для білгородської експедиції й облоги (франц. вкорочений переклад — у Гаммера в додатках до V тому Hist. de l'empire Ottoman, 1836, ст. 407-413).

[4]) Мехеммед II намагавсь був узяти Білград в 1456 р., тільки-ж угорське військо під проводом героя Гуньядя Яноша та хрестоносна босота під проводом патера Джованні Капістрана блискуче одбили його. Див. ст. 99.

[5]) засвідчений угорськими літописцями під 1521 р.

[6]) Що-правда, ті мощі не залишилися й на далі за сербами. Із Спандугіна Кантакузена (ст. 91) ми знаємо, що приневолений був їх одкупити царгородський грецький патріярх і заплатити за них чималі гроші.

баром побачив, що це в Сулеймана Пишного тільки початок для нових перемог [1]). Обвинувачували власну недбалість і недалекозорість. — «Через незгоди християнських володарів поміж собою, увесь християнський світ мало-мало не дістався під турецьку владу», писав 1522 року до папи один з його публіцистів [2]). Тільки-ж доля Угорщини через те ані трохи не змінилася. По деякій перерві султан Сулейман Пишний поновив війну проти угорців. 1526 року одбувся пам'ятний для Угорщини бій під Мухачем [3]). — «Такого бою ще не траплялося, відколи почавсь іслям, аж до наших днів», каже один тодішній турок-історик [4]). Турки вийшли блискучими переможцями. Побитий король Людовик II Угорський утопивсь у сусідньому болоті. А коли султан, за пару днів, приймав поздоровлення од своєї військової старшини, то коло його шатра височилася піраміда, збудована з 2.000 людських ворожих голів; поміж ними було чимало баронських чи инших значних, а вісім голів належали епіскопам [5]).

За два тижні після того (10 вересня 1526 р.) Сулейман Пишний був уже в угорській столиці Будапешті. Угорщина на 150 літ обернулася в турецьку провінцію [6]).

Тільки-ж не вся.

Турки на короля Угорщини поставили Йоана Заполью, а частина угорців (мадярів і слов'ян) закликали Фердинанда, ерцгерцога (архикнязя) австрійського, брата імператора Карла V. Одтоді пішли тут довгі заколоти та війна турків з Габсбургами. Султан Сулейман I Пишний ходив походом аж на Відень і був став круг тієї австрійської столиці облогою (пізньої осени 1529); що правда, взяти Відень він не спромігся та й обмеживсь на тому, що стягнув з Фердинанда Австрій-

---

[1]) 1522 р., як побачимо далі, турки одібрали од йоанітських лицарів о-в Родос.

[2]) Ці одчайні слова писав 1522 р. Альберто ді Кампо. Див. в виданні: «Библіотека иностранныхъ писателей о Россіи, иждивеніемъ М Калистратова, трудами В. Семенова», т. I (Спб. 1836), ст. 73 італ. = ст. 39 рос. перекл.

[3]) Мухач — то вимова слов'янська, а по-мадярському — Mohács; тим-то й росіяни часто пишуть: Могачъ. Це невеличке місто лежить на правому березі р. Дуная, низче од Будапешта.

[4]) Писав він по-арабськи. Див. ексцерпт, що видав Й. Ґотвальдт у своєму «Описаніи араб. рукописей, принадлежавшихъ библіотекѣ Казан. у-та» (відб. з казан. «Ученыхъ Записокъ» 1854-1855), ст. 262. У пізніщого турецького історика-Печеві ми теж знаходимо думку, що поміж 7 великими іслямськими боями бій під Мухачем 20-го зулькаде 932 = 28 серпня 1526 р. був найсильнішим і найславнішим по-над усі инші.

[5]) Про цю піраміду з людських голів сказано в Сулеймановому щоденникові.

[6]) Цікавий збіг історичних подій: одзволилася Угорщина, боем проти султана Мехеммеда IV Мисливця, теж під отим самим Мухачем, 1686 р.; з австрійського боку командував герцог Карло-Леопольд Лотарингський. Звичайно, що докладна мова про це буде в нас в історії вже XVII в.; але й тут, коли ми раз торкнулися пізніщої битви під Мухачем 1686 р., ми можемо зазначити, що три роки перед тим оцей герцог Лотарингський, укупі з польським королем Яном Собіським (і його козацько-українським військом) побідоносно одбили турків од Відня і тим поклали початок і для прогнання турків з Угорщини.

ського викуп.[1]) Нарешті договір 1547 р.[2]) встановив, що Угорщина поділяється на три частині: а) західня та північно-західня (словацька) Угорщина припала Австрії; б) середня — попросту туркам (і не багато часу після того змитуло, став у них Будапешт титулуватися: «підпора для ісляму»)[3]), а сама країна сталася однією з житниць османської держави)[4]); в) Угорщина східня (за-Тиська та Трансильванія, инакше — Семигородщина) — дісталася воєводі, тобто князеві, Йоанові Запольї, що його підтримували турки, або точніш — уже його малому синові.[5])

А в тім, до повного супокою справа й після того не дійшла. Поміж турками й Габсбургами раз-у-раз поновлялася ворожнеча, — і тоді ця територія теж не один раз ставала театром військових дій. Ба навіть саме на-прикінці життя Сулеймана I Пишного, за остатніх його днів, тут обезсмертила себе героїчною обороною твердиня Сигот (недалеко Буковини), що лежить у країні, де людність мадярська, сло-

---

[1]) Тодішні европейські політики радніш були дивитися на цей Сулейманів відступ од віденських стін, як на перемогу. — «Auxilio Dei ac Germanorum virtute victoriam sine conflictu adepti [sumus]», пише Паоло Джовіо двома роками пізніш Див його «Turcicarum rerum commentarius» при базельському латинському Корані 1543, т. III, ст. 134. Але трохи пізніший поляк Март. Більський († 1576) каже про Сулейманів відступ уже мнякше: «nie z wielką sławą nazad odciągnął» (Kronika, вид. 1764, ст. 507) Про пам'ятну віденську облогу 1529 та про військові дії в Угорщині єсть европейських джерел чимало; вистарчить згадати те, що видрукувано в XVI таки столітті в додатку до Клявзерового латинського перекладу Халконділи (Базель 1556) та у Лоніцера в його збірці· «Chronicorum Turcicorum tomus II» (Франкф. 1584) та у Левенклава в «Neuwe Chronica Türckischer nation» (Франкф. 1595, кн. IV) З турецького боку найточніші дані — у військовому Сулеймановому щоденникові I турецькі і европейські джерела докладно й гарно використав Йоз ф Гаммер. «Wien's erste aufgehobene türkische Belagerung. Mit 30 Beilagen», Пешт 1829.

[2]) почасти підготовлений ще договором 1533 р Документальне освітлення — в цінній збірці Ant. v. Gévay: «Urkunden und Actenstucke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oestreich, Ungarn und der Pforte» (1527-1541), Відень 1838 — 1842. Тут, між иншим, видано цікаві листи австрійських послів з Царгороду: Гоберданца, Юришича, Єроніма Задарського, Барзиці, Ласького, Герберштейна і ин.

[3]) Фактично Будапешт став ісляммським містом, відколи туди вступив урочисто 2 вер 1541 р. султан Сулейман і звелів обернути собор на мечет та й поставив свою османську управу замість управи малолітнього Запольїного сина.

[4]) Імперський посол Бузбек, побувавши в Малій Азії, а потім вернувши до Угорщини, свідчить у своїй 1-й «епістолі» 1554 р., що азійська пшениця, ячмінь і инші збіжжя виглядають дуже мізерно супроти угорських. Див. Busbecquii epistolae, Ганнов. 1629, ст. 81-82 (або ельзевірне вид. 1633, ст. 112)

[5]) Після Й. Запольї († 1540) та його сина—на войоводу (князя) Трансильванії обрано було (1571) славетнього Стефана Баторія. А що незабаром покликано того Стефана Баторія на престіл Польщі (1576), то турецький султан мав привід дивитися й на Польщу, як на свою васальну країну. — Трансильванія, або Семигородщина, лежить поміж властивою Угорщиною (Мадярщиною), Буковиною та Румунією. Людність її — дуже мішана· румуни, мадяри, німці, українці, болгари, чехи, словаки, вірмени, цигани і т. и. Вона раз-у-раз перебувала в жвавих відносинах із Польщею та Вкраїною (змине ще сто літ — і ми побачимо, що Семигородщина робить чималий вплив на політику Богдана Хмельницького).

вацька та вкраїнська («Угорська Русь») [1]. Комендантом Сиготської фортеці був полководець імператора Фердинанда I, хорват граф Микола Зринський (*Zriny*), бан Хорватії та Славонії; коли турки, довго стоявши облогою круг Сигота, нарешті вдерлися до цитаделі, то Зріні загадав підпалити порохові льохи, і фортеця вилетіла в повітря вкупі з тими, хто облягав і кого облягали (7 вересня 1566 р.). Облога тая правила за сюжет для багатьох драматичних пієс [2]).

V.

Османи, спорудивши флот, виганяють хрестоносців-лицарів з о-ва Родоса (1522); імператор надає вигнанцям о-в Мальту. Що чинили мальтійці та османський пірат Барбароса в Màгрибі; мàгрибські стосунки.

Окрім Угорщини, окрім суходолу, воювався Сулейман Пишний проти німецько-еспанської монархії Габсбургів іще й на морі, на Середземному морі, в володіннях габсбурсько-еспанських.

На морі Сулейман I був сильний, бо мав путящий флот. Ще Селім I Грізний заходився дбати про те, щоб османська держава мала міцний флот, і встиг зробити для цього чимало (ст. 131-132), але Селімові заходи довів до краю доціро його син Сулейман Пишний. Венецькі посли в своїх донесеннях сенатові часто й тріважно згадують за те, як пильно й невтомно турки будують кораблі, і як сила тих кораблів росте й росте [3]). Флот Сулеймана Пишного пливав з одного боку — в водах Індійського океана [4]), а з другого боку — коло берегів Еспанії.

---

[1]) Мадяри вимовляють не «Сигот», а «Сіґет», тому й росіяни звуть цю кріпість Сіґет. Тільки-ж колись вимовляли й росіяни цю назву як «Сиготъ». Див прим. хронограф XVII в. Румянцівського музею в Москві № 457. «В Угорской земли, в волости Марамориши, у мѣста Сигота, в горах полонин[н]ых на рецѣ Усѣѣ» (л. 715 об).

[2]) За класичну вважають німецьку трагедію «Zriny» Теодора Кернера (1812), що її перекладено й на російську мову, та й аж п'ятеро разів Пор докладну критичну статтю російського критика Белінского (в XI томі його «Сочиненій), писану з приводу російського переклада Мордвінова (1847). По російськи заголовок «*Црини*».

[3]) Див т.т. III та IX всезбірки Е. Альбері· Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato (Флор. 1840, 1855).

[4]) Між иншим, пор дорожні записки адмірала Алі-Реїса 1553-1556, що їх переклав на німецьку мову Діц (Берл 1815, — див. по франц. в Journal Asiatique 1826, т. IX, де вказано попередню бібліографію), а потім дав англійського переклада Г. Вамбері: Travels and adventures of the Turkish admiral Sidi Ali-Reis in India, translated from Turkish (Лонд. 1899). Турецький текст, під заголовком «Мир'ât ельмемâлик» (= «Дзеркало країн»), видано в Царгороді 1313 = 1896. В доповіді венецького баїла Дан. Барбаріґо, пис 1564 р. з Царгороду, операції османського флоту в Індії (ворожі для португальців) обмальовано з докладністю, але без розволіклости; див. Е. Альбері Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, т VI (= сер. 3, т. 2), Флор. 1844, ст 1-15.

Та передше, ніж еспанцям, довелося військову силу турецького флота зазнати родоським нащадкам середньовікових хрестоносців, лицарям-йоанітам.

Вороги для мусулман були з них одвічні. Їхній острів Родос гнівив і спокушав іще султана Мехеммеда II Завойовника: Мехеммед II порвавсь був заволодіти Родосом — і не пощастило йому (ст. 105). Далі, ми бачили (ст. 131-132), що дратував той лицарський острів і султана Селіма I Грізного: Селім прилучив до османської держави Сирію та Єгипет разом із святими містами Арабії (Меккою й Медіною), — а що о-в Родос лежить саме на морській путі поміж Царгородом та Єгиптом, то лицарям-родосцям легко було розбивати вільну передачу поміж османською столицею та новоприлученим краєм і чинити шкоду кораблям, котрі, крізь Сирію чи, там, подовж Сирії, везли мусулманських прочан до Мекки. Окрім того, родоські лицарі взагалі практикували над мусулманськими краями як-найширшеє піратство. Навіть прихильний до них тодішній родоський історик свідчить, що вони своїми грабіжницькими наскоками не давали спокою берегам Пелопонесу, середньої Греччини, морським околицям самого Царгороду, островам Егейського моря, поблизьким країнам Малої Азії (Карії, Лікії), Сирії, Єгипта. — «І невже-ж таки, славний султане, ти й далі терпітимеш, щоб оті розбишаки, головорізи, ота наволоч, важилися твої ниви пустошити, міста грабувати, люд твій убивати та в тяжку неволю одвозити, до себе на свій острів Родос?!!» таку мову вкладає той християнський історик в уста одному з султанських воєначальників [1]).

Не Сулейман одначе, із своєю миролюбною вдачею, перший проголосив війну родоським лицарям, а, можна сказати, сами лицарі це зробили. Султан, як одібрав в-осени 1521 р. од Угорщини Білград, порозсилав про це гордо-радісні повідомні листи до всіх приязних держав (як, от, до Венеції) і, між иншим, надіслав листа й до великого магістра (ґросмайстра) родоського ордена, Вільє де л' Іль-Адама. Лист той був написаний в дуже прихильному тоні, султан похваляв відому лицарську відвагу родосців та й сподівався, що між ним і лицарями пануватиме вічна згода й мир і що великий магістр повинен буде зрадіти з султанової перемоги над Білградом: «це найміцніша дунайська твердиня, а я її під себе підбив, і людей — котрих огнем і

---

[1]) Це бельгієць Яків Фонтан, автор писання «De bello Rhodio libri tres», див. ст. 448 в додатках до Клявзерового латинського перекладу Халконділи (Базель 1556), або у Лоніцера в «Chron Turc.», т. I (Франкфурт 1584), ст. 354-355. Самовидець Фонтан — наше найважніще джерело для історії родоської кампанії 1522 р. в освітленні християнському; з турецького боку ми маємо, як і в инших випадках, військовий щоденник султана Сулеймана Пишного, точний в подробицях,—та оповідання самовидця-араба Рамадана, що був лікарем у Сулеймана Пишного (див. Брокельман. Gesch. d. arab. Litt., т. II, 1902, ст. 124).

мечем понищив, котрих — в неволю побрав». Вільє де л'Іль-Адам зрозумів цього Сулейманового листа, як виразну іронічну провокацію, а не як приязнь, та й одписав йому в зовсім ворожому тоні. Після того султан і магістр іще раз обмінялися листами, і в результаті спалахнула війна [1]). В початку літа 1522 р. османський флот підплив до Родоса.

Людські сили родо́ського лицарства були не значні: великий магістр Вільє де л'Іль-Адам мав під своім начальством мабуть якихсь 600 лицарів та щось 5000 простих вояків; а турків привіз флот значно більше. По-при все те, турецька облога й бомбардування о-ва Родоса затяглися надовго, на цілих півроку, бо йоаніти трималися справді по геройському, завзято одбивали всі турецькі атаки — і чинили люте спустошення серед лав турецького війська, яке до того тратило чимало люду ще й через усякі хороби. Тільки-ж кінець-кінцем Родос приневолений був капітулювати [2]). Фактично дістався він Сулейманові Пишному й його туркам на потік-грабіжку в самий день Різдва Христового 1522 р., і забобонні люди казали [3]), що того самого дня Бог дав про це познаку в Римі: підчас урочистої меси, що її правив папа в соборі св. Петра, од карніза одваливсь камінь і впав коло папських ніг.

Довелося йоанітам покинути свій Родос. За кілька літ лицарі знайшли собі притулок і новітню свою твердиню на острові Мальті, що її, вкупі з двома сусідніми невеликими островами, надав ім для ленного володіння імператор-габсбург Карл V (1530). Мальтійські лицарі з'обов'язалися перед імператором охороняти Середземне море та його надбережжя проти османів та африканських піратів, і незабаром після того, як узяли вони в володіння Мальту, поталанило ім закріпитися в ма́грибському, тобто африканському Триполі, таксамо в характері васалів Карла V.

Яке-ж було становище Ма́гриба тоді?

Всіх ма́грибських, або барбарійських країн — чотирі. Вони лежать у північній Африці. Одну, котра найзахідніша, обмиває почасти Атлантицький океан, почасти (обмаль) Середземне море: це — Марокко

---

[1]) Листування поміж Сулейманом Пишним і ґросмайстром Вільє де л'Іль Адамом (Vilerius Liladamus) подано у Як. Фонтана (ст. 447 і д. в вищезгаданому базельському вид. 1556 р., або т. I, ст. 353 і д. у Лоніцера, Франкф. 1584). Що воно не апокрифічне, про те свідчить автентичний лист ґросмайстра 28 жовтня 1521 р. до французького короля Франциска I, видрукуваний у E. Charrière'а: Négociations de la France dans le Levant, т. I (Пар. 1848), ст 89; ґросмайстер пише королеві, що він здобув од султана таке послание, якого неможна вважати pour signiffiance d'amytié, mais plustots pour une menasse couverte.

[2]) Таким побутом Сулейман Пишний затер обидві військові невдачі свого діда, султана Мехеммеда II Завойовника: і під Білградом і на о-ві Родосі.

[3]) Це переказує поітальянений грек Хведір Кантакузен Спандугін.

(з містами Фес та Марре́кош). Три инші — лежать більше на схід, в напрямі од Атлантицького океану до Єгипта, це — Алжир, Ту'нис та Трипіль (чи, там, Триполіс). З поміж них Марокко, себто західній (атлантицький) Магриб, перебував під династією Марінідів (1195-1550) і піддержував торгове приятелювання з португальцями. В инших трьох, східньо-барбарійських (середземних) країнах еспанці, ще на припочатку XVI в., мали низку озброєних пунктів, з еспанськими залогами; тільки-ж, з першого-таки десятиліття XVI в., взяли сюди вдератися й османи, а саме добровільці-корсари, під проводом лесбійського пірата-авантюрника Уруджа Барбароси (1508). На 1519 рік, себто в передостатньому році султанування Селіма I Грізного, Алжир належав уже османам, — і на посаду алжирського генерал-губернатора (беґлербеґа) призначено було Уруджового брата, Хейреддіна Барбаросу; заразом, одначе, декотрі пункти в Алжирі залишалися все ще в руках у еспанців. Відколи лицарі-йоаніти, що Сулейман Пишний вигнав їх з о-ва Родоса, здобули од імператора Карла V Мальту та й розповсюднилися з неї ще й на Ма́гриб, вони зайняли в Магрибі найсхіднішу частину, Трипіль. В Тунисі (се́бто в країні, затиснутій поміж йоанітським Триполем та османським Барбаросівським Алжиром) не переставала й далі перебувати своя старовинна ма́грибо-арабська династія Хафсидів (1228-1534), що була тоді для еспанців дуже мирною сусідою.

Незабаром відколи засіли в Магрибі мальтійські лицарі, пірат Хейреддін Барбароса зайняв Тунис (1534) та й вигнав згадану хафсидську династію. Карло V став в обороні покривджених туписців та й одібрав більшу частину Тунису назад од Барбароси, мовляв на те, щоб повернути її хафсидам; тільки-ж фактично тая частина Тунису так і залишилася за еспанцями. Вплутавсь у справу Сулейман I Пишний та й одкрито вступив, для морської боротьби проти імператора Карла V, в спілку з королем Франциском I французьким.

VI.

Військова спілка султана Сулеймана Пишного та французького короля Франциска I (1536). Культурні й політичні наслідки їхнього договору.

Король Франциск I (1515-1547) з самого первопочатку всенькою душею зненавидів Карла V Габсбурга, що його габсбурські володіння з усіх боків (і з еспанського, і з італійського, і з німецького, і з нідерландського боку) обхоплювали й здушували Францію, наче лещатами чи обценьками. Побільшала-ж тая ненависть з 1525 року, відколи його, короля Франциска I, в бою під Павією в північній Італії,

захопив Карло V у полон та одвіз до Мадриду та випустив допіро тоді, коли Франциск I зрікся своїх претенсій на північну Італію (Мілан), тим паче на південну (Неапіль), ба навіть на Бургундію [1]).

Через той ганебний полон вчинивсь переворот у всенькій політичній психіці короля Франциска I.

Було колись, як допіро вступив він на французький трон, був він мріяв про хрестоносний похід проти турків, був він мріяв про те, щоб розподілити османську територію поміж европейськими державами [2]). Після нещасливого мадридського договору 1526 р. найлюбішими людьми зробилися Францискові I ті самі т у р к и, що колись він хотів іти проти них із хрестом. Ще й перед тим, як імператор Карло V випустив Франциска I на волю, французька регентка [3]) завела зносини з султаном Сулейманом Пишним; потім удавсь до султана і сам Франциск, запрохуючи султана дуже шанобливим тоном [4]) скласти з ним с п і л к у проти однакового для них ворога.

Попереду (1528) складено франко-турецьку спілку потайну, у звязку з угорськими справами: король Франції через свого посла (першого французького посла в Царгороді) впрохав султана Сулеймана Пишного вирядити турецькі війська до Угорщини, щоб одтягти туди увагу і Карла V і його брата Фердинанда. Далі, в початку 1536 р. (після того, як еспанці одібрали Тунис од Барбароси) французький король Франциск I та османський султан Сулейман Пишний вступили в союз одкритий, офіційно-засвідчений, вселюдно проголошений через султанський «х а т т-і ш е р і ф» (маніфестну грамоту) [5]). На підставі отого свого оборончо-нападчого союзу Франція здобула в Туреччині низку консульських і торгових прав. Аж надто важлива була для французів привілегія — вільно пливати по всіх водах турецької імперії, як по морях, так і по ріках; а для всіх инших европейських держав була спромога посилати туди кораблі та провадити торг не інакше, як під французьким прапором [6]).

---

[1]) Подробиці — в кожній історії Франції, між иншим в монографії P. Paris: Etudes sur le règne de François I (Пар 1885) Вузчий інтерес — у J. Ursu. La politique orientale de François I (Пар. 1908)

[2]) Див. збірку E. Charrière'a: Négociations de la France dans le Levant, т. I (Пар 1848), ст CXXVIII (лист Франциска I до короля Новарського 14 грудня 1515 р.) та ст. 22 (щоденник секретаря франц канцлера Дюпра 1517 р.)

[3]) Луїза Савойська. Див. G. Jacqueton: La politique extérieure de Louise pendant la captivité de François I (Пар. 1892).

[4]) Див текст листу у османського історика Солак-заде XVII в, — в такому тоні, який скидається аж на васальний.

[5]) Повний текст франко-турецького договору 1536 р опублікував (по французьки й по італійськи) E. Charrière: Négociations de la France dans le Levant, т. I (Пар. 1848), ст. 283-294.

[6]) звичайно, окрім Венеції, що її володіння скрізь розкроплені були по турецьких водах чи узбережжях. Венеція давно вже перебувала в торговому договорі з Туреччиною, і венецькі капітуляції з Туреччиною, поновлені на початку панування Сулеймана Пишного (див ст. 142), безперечно були зразком для Франції.

З дальшої історії буде видко, франко-турецький союз явивсь аж надто важливим двигачем міжнародньої европейської політики XVI в. Так само, він поклав початок багатому економічному розвиткові французьких портів на берегах Середземного моря. До речі варто завважити, мав цей союз силу і для розвою европейської орієнталістики: заходилися студіювати мову турків, особливо їхню культурну мову — арабську. Молодий учений Ґільйом Постель (Guilielmus Postellus, 1505-1581), що вже був знав мову жидівську (модну з Рейхлінових часів), навідав столицю сходу Царгород, перебув там якийсь час (1537) та й повернув до Парижу, ознайомившися з декількома східніми мовами. Року 1538-го він поскладав для них і граматики, а р. 1539 перший почав викладати східні мови в паризькому Колеж-де-Франсі, заснованому літ дев'ятеро перед тим. Він-таки написав і історію східніх народів: «De la république des Turcs et des moeurs et loy de tous les Mahumedistes» (Пуатье 1560, «par Guillaume Postel cosmopolite») [1]. Знов же не хто, як він, перший познайомив европейську науку з грецьким апокрифічним Протоєвангелією ап. Якова та й зберіг цінні вказівки про те, як користувалися тією євангелією у східніх церквах (Той апокриф читавсь у церквах привселюдно, на Богородичні свята) [2].

VII.

Морська перемога турків над европейцями коло Превези 1538. Щаслива дальша війна турецько-французької спілки проти габсбургської ліги. Магриб, окрім Марокка, стає османським (1551 Трипіль, 1568 Тунис).

Вступивши в одкритий союз (1536), Франциск I і Сулейман Пишний спробували були притягти сюди-ж-таки, для воювання проти Еспанії, ще й Венецію.

Громадська думка венецької республіки хилилася більше до того, щоб додержувати невтралітет. Але ґенуезький адмірал Андрій Дорія тяг Венецію до Габсбургів [3], — а його голос мав силу. Імператор Карл V, володар Німеччини, Еспанії й Нового Світу, піддержуваний мальтійськими лицарями та римським папою, здобув на свій бік іще й Вене-

---

[1]) За первопочатки европейського сходознавства див. мою працю «Очерки изъ исторіи оріенталистики въ XVI вѣкѣ» (Москва 1903, відб. з II тому «Древностей Восточныхъ», вип 3-ій) Про південно-німецького гуманіста-гебраїста Рейхліна (1456-1522) див там ст. 3-4, про гебраїста й арабіста еп. Джустініяні в Ґенуї (1516) див. ст. 5-6; про Постеля — ст. 5-7, про бельгійця Кленарда (1493-1542), гебраїста й позначного самоука-арабіста — див. ст. 7-15; про еспанця-арабіста Нуньеса (поч XVI в) — ст. 10-11.

[2]) По-російськи див. про це в дисертації М. Н. Сперанського: «Славянскія апокрифическія евангелія» (Москва 1895), ст. 7-8.

[3]) Ґенуя, як і Флоренція, васально визнавали владу імператора.

цію [1]). Сулейман Пишний, вступаючи в цю довгу морську війну, мав на своєму боці Францію.

Не довго довелося Венеції чекати, щоб побачити, яку велику політичну помилку вона зробила. Сполучений флот Карла V, папи й Венеції потерпів од величенного флота Сулеймана Пишного тяжку поразку на Іонійському морі коло Превези (1538) [2]). І, окрім того, венецькі володіння на грецьких островах (Кандія, приміром) зазнали чимало лиха од турків [3]). Що до союзних повинностей християнського короля Франциска I в таких випадках, то иноді він, рахуючися з обуренням християнської Европи на його антихристіянську спілку з бусурманом-султаном, соромився виступати в парі з турками проти християнських народів з надто великою різкістю, — а иноді вільно одкидав усяку соромливість, і от приміром Ніццу захопив і сплюндрував з'єднаний флот французів і османів під начальством адмірала-корсара Хейреддіна Барбароси (1543) [4]). Або, береги Італії захоплював і грабував спільний флот під проводом османського пірата Драгута (по-турецьки вимовляють «Торгуд») і французького барона деля-Ґарда (1553) [5]).

Розглядати всенькі перипетії й дрібниці довголітньої морської боротьби, що вів на Середземному морі Сулейман I Пишний, сам чи вкупі із своїм спільником Франциском I, проти Еспанії з її спільниками, — це була-б річ довга й нудна. Вистарчить зазначити, що важлива морська перемога османів коло Превези 1538 р. — то був для турків добрий почин, бо кінець-кінцем усі три східньо-ма́грибські країни увійшли до складу османської держави Сулеймана Пишного, і европейців звідти вигнано: з Триполя виперто мальтійських лицарів-йоанітів 1551 р. [6]), а Ту́нис (1568) дістався Туреччині за два роки після Сулеймапової смерти (пом. 1566). Як-же турки вже володіли Єгиптом, то геть-усе середземне африканське надбережжя,

---

[1]) Порівн. Ed. Petit André Doria, un amiral condottiere au XVI siécle (1466—1560), Пар. 1887, розд VIII (ст. 158-187).

[2]) Превеза (Preveza) — порт коло входу до Артської затоки, — тієї затоки, що довгенько в XIX столітті одмежовувала Греччину од Туреччини на Іонійському морі. Сама-ж Превеза належала XIX в до Янінського вілаєту.

[3]) 1540 року Венеція попрохала замирення, заплатила 300,000 дукатів контрибуції туркам—і поновила свій торговий договір з Туреччиною.

[4]) В збірці Шарієра· Négociations de la France dans le Levant, у I томі (Пар 1848), цікаві документи містяться в рубриці Actes relatifs au séjour de la flotte turque en Provence.

[5]) Король Франциск I не був уже тоді живий (пом 1547), і панував Генрих II, так само турецький спільник. Документи про діяння турецько-французького флоту 1553 р.—в II томі збірки Шарієра

[6]) Володіли мальтійці Триполем всього двацятеро років

од границь Сирії трохи чи не до Атлантицького океана, явилося османським [1]).

VIII.

Межі велетенської імперії Сулеймана І Пишного. Державні його прибутки. Казна в Башні на Сім веж і міт про її невичерпанність.

Узагалі-ж ті політичні межі, яких досягла османська держава під пануванням Сулеймана І Пишного, обгорнули собою широченну просторонь од Будапешта на Дунаї — до Ассуана коло Нільських порогів, і од Ефрата та Тигра, Багдада й Грузії — трохи чи не до Атлантицького океана, безмаль аж до Ґібралтарської протоки. Венецькі дипломати вважали, що турецька територія розкинулася на 8000 миль [2]). І це ще не був найвищий ступінь територіяльного поширення Туреччини, бо й під наступниками Сулеймана Пишного, дарма що вони почали потроху тратити політичну силу, Туреччина не переставала набувати собі новітні володіння, — наприклад, коштом венеціянців, або Персії, або й України [3]).

Державні прибутки отієї великої Туреччини, коли їх порівняти з тим, що було в XV столітті, побільшали за Сулеймана Пишного разів у троє, або й у четверо.

В попередньому XV в., за часів Мехеммеда II Завойовника, державні прибутки становили собою 2-3 мільйони венецьких золотих дукатів [4]). Кардинал-уніят Висаріон Нікейський (ст. 41), умовляючи европейських володарів на-припочатку 1470-их рр. не сваритися проміж собою, а піти разом на турка, гаряче промовляв: «Коли декотрі людці нерозважно плескають, буцім у султана (Мехеммеда II) грошей безліч, то це-ж не так! бо всіх державних прибутків має він не більше, як два мільйони золотих» [5]). Звичайно, протиосманському проповідникові

[1]) Четверта мáгрибська країна, що лежить коло Атлантицького океана, а саме — Марóкко (себто західній Магриб) залишилася незалежна од Туреччини. В ній (1550) закріпилася династія т зв «шеріфів», тобто нащадків халіфа Алія (од його старшого сина Хáсана), і ті шеріфи володіють Марокком ще й досі, титулуючись «халіфами» Марокський халіфат — запеклий ворог османської династії, шеріфи вважають себе за єдиних законних іслямських халіфів, а на османських султанів дивляться як на узурпаторів

[2]) Див «реляцію» 1573 р (сім літ після Сулейманової смерти) у Альбéрі, — Relazioni degli ambasciatori Veneti т. III (= сер. 3, т. 1), Флор. 1840, ст 302.

[3]) Та, от, найблизчий наступник Сулеймана Пишного, його син Селім II П'яниця (1566-1574), одвоював од венеціянців о-в Кипр (1570). Далі, вже в XVII в., прилучено західню Грузію. Далі, султан Мехеммед IV Мисливець (1648-1687) завоював о-в Крит (Кандію; 1669) і, рівночасно, прилучив Україну під гетмануванням Дорошенка.

[4]) Дукат — більше-менше три золотих карбованці.

[5]) «та й то значна їх частина йде на вдержання султанських тілоохоронців та на величезні палатні витрати (sumptibus domesticis)», додавав Висаріон. Див. його промову «De intestinis principum discordiis sedandis et communi in Turcas bello suscipiendo», надруковану в протитурецькій збірці, де перша стаття зветься. De causis magnitudinis imperii Turcici — Uberti Folietae (Ляйпц 1595); ст. К 4.

Висаріонові було-б цікаво не прибільшити грошову силу османів, а применшити. Тільки-ж і атенець Халконділа, детально перелічуючи в своїй «Османській історії» (в кінці VIII книги) всі статті державних прибутків Мехеммеда II, подає загальну цифру не надто більшу, ніж Висаріон Нікейський: у Халконділи підсумок виходить лиш 2.300.000 «венецьких золотих статирів» (дукатів) [1]).

За часів Сулеймана Пишного державні прибутки ми найточніще знаємо з донесень («реляцій») царгородських венецьких послів.

В тих цифрах, що вони подають для перших літ Сулейманового панування, ще не видко великої переваги проти XV віку: в 1522 році посол Марко Мініо називає лиш 3 мільйони дукатів [2]), в 1524 р. Пієтро Дзено каже про 4 1/2 мільйони [3]). Але 1527 р. той самий Марко Мініо пише вже про 7 мільйонів [4]), і Пієтро Дзено в 1530 р. — про більше, ніж 6 мільйонів [5]). Літ двацятеро пізніш, в другій половині Сулейманового панування, баіло Бернардо Наваджеро говорить 1553 р. про таку цифру османських державних прибутків, яка хилиться вже й на 10-ий мілійон, а саме — 9.022.500 дукатів; «тільки-ж, — додає Наваджеро, — хоч я взяв ці цифри із книг султанської казни, вони не постійні, і нема певности, щоб до казни що-року приходила саме отака сума, а не менша, надто-ж підчас війни» [6]). І справді, в 1558 році баіло Антоніо Барбаріґо повідомляє венецький сенат, що річний державний прибуток Сулеймана Пишного — 7.740.000 дукатів [7]), себто показує цифру лиш трохи-трохи більшу од тієї, яка була трицятеро тому літ. Два роки перед Сулеймановою смертю другий Барбаріґо, Даніеле, в 1564 р., на підставі скарбничих книг, визначає суму державних прибутків 9.059.999 дукатів [8]); але ми, пам'ятаючи Наваджерові слова про умовність таких цифр у скарбничих книгах, можемо гадати, що справді прибуло грошей до казни мабуть чи не на мільйон менше, себто якихсь 8 мільйонів дукатів.

Безперечно, цікаво знати: а звідки або з кого і за що тії гроші збіралися? Наведім тільки той реєстр, який 1553 р. фігурує у Наваджера:

Харадж, себто податок з турецьких християн [9]) . . .	1.500.000 дук.
Плата за патенти, привілегії та инші такі папери . .	100 000

[1]) Халконділа в «Corpus scriptorum historiae Byzantinae» (Бонн 1843), ст. 437 і д.

[2]) Альбéрі: Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, т. IX (= сер. 3, т. 3), Флор 1855, ст. 71-72.

[3]) Альбері, т. IX, ст. 95.

[4]) Цю реляцію Марка Мініо див. у Альбері, т. IX, ст. 115.

[5]) «ha d'entrata 6 milioni d'oro e più», у Альбері, т IX, ст. 121

[6]) Наваджерову реляцію видав Альбері в III томі своїх Relazioni (= сер. 3, т. 1), Флор. 1840; див. ст. 37 та ст. 39.

[7]) у Альбері, т. IX (Флор. 1855), ст 150.

[8]) Альбері, т. VI (= сер 3, т. 2), Флор. 1840, ст. 15.

[9]) «а таксамо і з жидів, по 1 дукату з голови», додає в своїй реляції баіло Доменіко Тревізано 1554 р., — Альбері, т. III (= сер. 3, т. 1), Флор. 1840, ст. 149.

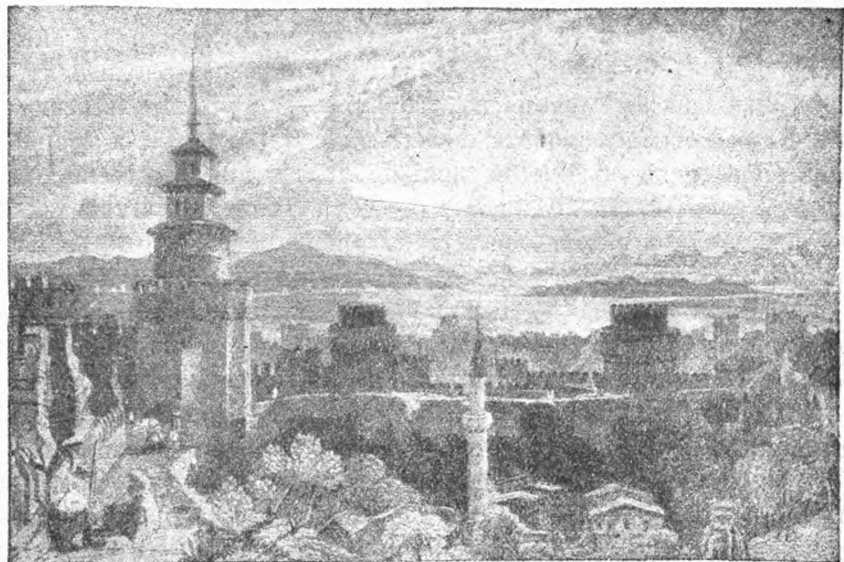
Одіж чи инше добро тих людей, які вмірають бездітні .	300.000
Подушне з людности Аргоса, що не платить хараджа, як инші християни (по 1 дукату з голови), а платить по 1 дукату з дима	200.000
Єгипет і Арабія платять 1.800.000 дукатів, тільки-ж половина залишається на місці на платню для розставленого там війська. Іде в казну	900.000
Сирія платить 600.000 дукатів, та половина йде для поставленого там війська	300.000
З Месопотамії припадає 200.000, та 50.000 повертається на тамошне військо	150.000
З копалень золотих, срібних, мідних, олов'яних, залізних, сталевих; сіль, галун і всякі инші копалини .	1.500.000
Всякі мита й торгові оплатки . . . . по-над	1.200.000
$^{1}/_{10}$ частина всякого польового збіжжя та садовини	800.000
Податок з Молдавщини	160.000
„ „ Валахії	12.000
„ „ Трансильванії (Семигородщини)	10.000
„ „ Рагузи	10.000
„ „ Хіоса	10.000
„ „ Нікозії	8.000
„ „ инших островів Архипелага	6.000
Разом	7.166.000

Як видко з підсумку, Наваджеро проминув декотрі статті прибутків (бо підсумок мав-би вийти в Наваджера 9.022.500 золот. дук.). Його наступник Доменіко Тревізано 1554 р. подає ще одну важливу прибуткову статтю: «Податок за скотину (по 1 $^{1}/_{2}$ піястра з голови), разом щось 2.000.000 дукатів» [1]).

Витрачалися ці прибутки на вдержання султанського двору (з харемом у тому числі) та на постійні потреби державної адміністрації та на яничарів. Тільки-ж, усі венецькі посли зазначають, що витрачалося не все: що-року мав зоставатися й певний залишок (так, з 1 мільйон дукатів, як не більш), і той залишок можна було покласти до спеціяльної «казни» султанів, яка містилася в царгородському «Замку на Сім веж»; ще од попередніх султанів набралося там чимало скарбів, — Сулейман Пишний мав робити так, як вони. І великі-ж чуда оповідалися за той славетній замок! Коли з семерох веж виключити дві, де містивсь арсенал та державний архів, то кожна инша вежа ховала в собі спеціяльний сорт скарбів: в одній були золоті монети, в другій — монети срібні, в третій — ювелірні речі, в четвертій — цінне старе добро, в п'ятій — старовинні монети й антикварні речі, що їх

[1]) Тревізано, тамсамо, ст. 150. Окрім того, Тревізано (ст. 153) справедливо нагадує ще й про значні дарунки, які надходять од новоприїзжих чужоземних послів та од новонаставлених державних достойників; вони теж повинні були-б включатися в обрахунок щорічного державного постійного прибутку.

Селім Грізний награбував у Персії та в Єгипті. Всі ті монети й самоцвіти стояли в великих бочках, чи боднях [1]). Турецькі достойники гордовито підкреслювали перед европейськими дипломатами, що тим скарбам і ліку немає. Посли Фердинанда І Австрійського 1528-1530 рр. драматично переказують свою розмову з великим везіром Ібрагімом-пашою: почувши од них заяву, що Фердинанд І ладен заплатити викуп султанові, нехай лиш султан назад йому поверне захоплені міста Угорщини, Ібрагім-паша одчинив вікно і, показуючи на замок, гукнув: «Що нам ваші гроші! Бачите онде Замок на Сім веж? кожна вежа аж тріщить од золота і скарбів!» [2]). А пізніший великий везір Рустем-

«Замок на Сім веж».

паша, Сулейманів зять [3]), запевняв венецького баіло Тревізано 1554 р., що за гроші, накопичені в султановій отій «казні», можна було-б вести війну цілих вісімдесять літ без перерви [4]).

---

[1]) «botti, piene di aspri e di ducati e altri thesori», каже ґенуезець Менавіно, що був рабом у Баезіда II Святого та в Селіма І Грізного (див. в нас ст. 125); в усезбірці Сансовіно 1582 р., л. 15 об. У Лоніцера в І т. його «Chronic. Turcic.» (Франкф. 1584, ст. 132) латинський Менавіно говорить про vasa, aspris, ducatis, regiisque thesauris omnia referta».

[2]) Так балакав Ібрагім-паша 1528 р. з послом Іваном Ґоберданцом, а 1530 р. з Миколою Юришичем та графом фон-Ламберґом. Їхні донесення видав у своїй збірці документів Anton von Gévay: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oestreich, Ungarn und der Pforte in 16. und 17. Jahrhunderte (Відень 1838-1842). Гоберданцова доповідь — на ст. 1 і д., Юришича й Ламберга — ст. 25-55 (по латині 74-89).

[3]) Рустем-паша став везірувати з 1544 р.

[4]) Альбері: Le relazioni, т. III (= сер. 3, т. 1), Флор. 1840, ст. 153.

В якій мірі оті запевнення були правда, а не чваньковита везірська видумка, що мала-б засліпити й застрашити чужоземців-ґяурів?

Безперечно, що в другій половині Сулейманового султанування в «казні» його не все було гаразд.

Посол торгової венецької республіки, обстріляний птах Тревізано, не надто вірив Рустемовим заявам про те, що султанової казни стало-б на 80 літ безперервної війни, та й додавав од себе: «Нема такої людини, щоб могла тому дати якусь віру!» [1]). Так само й тодішній посол од німецького імператора бельгієць Бузбек попросту писав у своєму листі 1554 р. про неблискучий стан Сулейманової казни: великий везір Рустем-паша здобув собі велику ласку в Сулеймана Пишного між иншим і через те, що так-сяк упорядкував фінанси й спорожнілу скарбницю [2]). Довелося Рустемові, для цього, заводити не абияку економію, врізати султанових дворяків, укорочувати платню яничарам і т. и. Довелося робити навіть такі заходи, які й тодішнім і пізнішим туркам здавалися за непідхожі для могутнього падішаха. Приміром, Рустем-паша поздавав в оренду султанські маєтки. — «Люди совісні й шановні не хтіли братися за орендарство, а тому воно перейшло в руки підлотників-жидів та ґяурів-управителів», — гірко потім писав про такі Рустемові заходи письменник уже XVII віку Кочубей Ґьомюрджинський, «турецький Монтескіє» отой [3]). Та чого більше! навіть зілля із султанових садів, рожі та фіялки, розпорядився Рустем-паша пускати в продаж, аби Сулейманову казну збагатити [4]). Помер Рустем-паша 1561 р. За два роки після його смерти французький король Карло IX, військовий спільник Сулеймана Пишного, попрохав у Сулеймана в 1563 р. позичити йому 2 мільйони дукатів, — то Пишний султан приневолений був попросту одписати: «Скарбниця наша — порожня [5]), а державні прибутки — не такі, щоб позичати комусь гроші» [6]).

---

1) «del che non è alcuno che ne possa aver certa credenza», Альбері, т. III, ст. 153.

2) «[Rustanus] — imperatori carus et probatus, jussus procurare fiscum et rem pecuniariam tractare: à qua plerumque laborabat Suleimannus», — Augerii Busbequii, d. legationis Turcicae, epistolae, Ганновер 1629, ст. 36-37 (або в ельзевірному виданні, Лейд. 1633, ст 54)

3) Див. «Рисале» Кочубея Ґьомюрджинського, розд. XVI. Рос. переклад — у В. Д. Смірнова в його дисертації: «Кучибей Гöмюрджинскій и другіе османскіе писатели XVII в. о причинахъ упадка Турціи», Спб, 1873, ст. 173-174

4) Про це Рустемове розпорядження — у Бузбека, Ганнов. 1629, ст. 36 (в ельзев. вид. 1633, ст. 54). Одтоді такий продаж уже й не припинявсь, і про це згадують європейські подорожні і в XVII в, і в XVIII-му (З XVIII в. варто зазначити Pitton de Tournefort: Relation d'un voyage du Levant, т. II, Ліон 1717, ст. 286). Садівники («бостанджи») потім несли й поліційну службу, а головний садівничий («бостанджи-баши») був, так сказати, й палатним поліцмайстром.

5) «del nostro tesoro non s'è trovato mai».

6) E. Charrière: Négociations de la France dans le Levant (Пар. 1848-1853), т. II, ст. 724.

Видко, що постійні, довгі війни Сулеймана Пишного, та мабуть і його розкішні будування (гарні мечети, водопроводи, мости і т. и.), кінець-кінцем фатально одбилися на його скарбниці [1]. Сулейманове панування вважається за апогей турецької слави, але-ж не дешевою ціною дістався турецькій державі той апогей, хоч відчули це як слід тільки вже дальші османські покоління. За шісдесять літ після Сулейманової смерти Кочубей Ґьомюрджинський не погано висловився: «Найвидатніший поміж падішахами високої османської династії був султан Сулейман, бо за його часів держава була розлога, казна — багата, військо — сильне. Та за його-ж-таки часів постали й ті обставини, які сталися причиною для державного занепаду. Тільки-ж за тодішнім державним блиском ніхто не помічав ніяких ознак занепаду: вони тільки за наших часів виявилися» [2].

IX.

Нещасливе воювання старезного султана проти о-ва Мальти 1565 та проти Сиготу в Угорській Русі 1566. Його смерть. Оцінка, яку дала Сулейманові Пишному Европа.

Могутньому, наче в казці могутньому, «Пишному» султанові довелося на-прикінці сього довгого життя зазнати двох невдач, які були, може, й не надто вже значні, тільки-ж для султана дуже прикрі: на острові Мальті та в австрійській Угорщині.

Виперті з Триполя, де вони трималися більше-менше чверть століття, лицарі-йоаніти віддалилися на свій острів Мальту (1551). Тут, під проводом свого ґросмайстра (великого маґістра) Ла-Валета (1557-1568), мальтійський орден досяг своєї найвищої слави, не перестаючи грізно нависати над турками на морі та й чинити їм чимало турбот і лиха своїм сміливим піратством [3]. І от, Сулейман Пишний, рік перед своєю смертю, вирядив проти піратського острова сильний флот, щоб

[1] В самому-одному Царгороді Сулейман Пишний поставив семеро мечетів, переважно над могилами членів своєї сім'ї (на Жіночому базарі — мечет його улюбленої дружини українки - Роксолани). Найкоштовніший і найрозкішніший поміж тими мечетами, що так і зветься «Сулейманійе» — зажер 1.036.000 золотих дукатів (див. доповідь Марк-Антоніо Доніні 1562 р. — у Альбéрі: Relazioni degli ambasciatori Veneti, т. IX = сер. 3, т. 3, Флор. 1855, ст. 190-191). Та Сулейман охоче чинив будування і по инших містах своєї держави: в Мекці, Єрусалимі, Багдаді, Конії, Дамаскові і т. и.

[2] «Рисале» Кочубея Ґьомюрджинського 1630 р., розд. XVII; в рос. перекладі В. Смірнова: «Кучибей» (Спб. 1873), ст. 176. Тільки-ж сам Кочубей не в довгих війнах і не в розкішних султанових витратах добачає причину дальшого занепаду, а головним чином — у хабарництві та здирствах турецьких урядовців Сулеймана Пишного.

[3] Велику славу здобув собі своїми грабіжницькими морськими наскоками на турецькі кораблі мальтійський лицар Шарлю (Charlù); див. E. Charrière: Négociations de la France dans le Levant (Пар. 1848 і д.), т. II, ст. 737, 743.

він став круг острова облогою й узяв-би його штурмом (1565) [1]. Оділлято було для цього флота якісь такі велетенські гармати, що царгородський посол Франції висловлюв у своїх депешах навіть сумніви, чи могтимуть турецькі кораблі-«магони» повезти морем такі гармати — й не потопитися [2]). Число всіх турецьких кораблів доходило до двох сотень, а людей на них — щось 40.000, — тимчасом як орден міг проти цих ворожих турків виставити 700 лицарів та $7^1/_2$ тисяч вояків. Підмога од християнських володарів, можна сказати, так і не прийшла. Тільки-ж непоборні форти Мальти витримали облогу, здатися мальтійці не захтіли, і коли турки для того прислали парламентера, то великий майстр лицарів Ла-Валет, з величенною пихою, але не без гумору, одмовив парламентерові, показуючи на рови коло кріпосних валів: «Оце — єдина смуга землі, яку Мальта ладна відступити твоєму панові, нехай він її запорожнить трупами яничарів». І адмірал Сулеймана Пишного, як зминуло чотирі місяці, уже не забажав далі стояти круг Мальти облогою та й одплив своїм флотом геть. Турки в тій облозі втратили по-над 20,000 люду; орден загубив, щось, 5.000 вояків та 240 лицарів [3]).

Друга нещаслива військова експедиція прискорила султанові Сулейманові Пишному кінець його днів, бо, звикнувши бувати на війні переможцем, до того-ж бажавши замазати торішню поразку турків під Мальтою, він дратувавсь тепер як-найгірше. Це (вже нам відомая ст. 148) невдалая облога твердині Сиготської 1566 р., що її обороняв хорват-граф Микола Зринський (Zriny). Не дивлячись на свої старі літа, султан сам виступив у похід проти того кутка австрійської Угорщини (чи Угорської Руси), де лежить Сигот, дарма що довелося йому-старому їхати вже не верхи, а в кареті. Цікава побутова подробиця: доки султан і його військо дісталися з Царгорода до Білграда,

---

1) Турецькі джерела для історії Сулейманового похода проти Мальти 1565, це історики XVI в.: Селянікій (у самому початку) та Алі-челебій. Та докладніші звістки — в европейських джерелах: а) депеші франц. посла з Царгороду, вид. у Шарієра: Négociations, т. II; б) «Impresa di Malta» Вандоніо (вид. в усезбірці Сансовіно, 1582, ст. 414 і д.); в) Уб. Фольета: De obsidione Melitensi в збірці його писаннів («Opera», Ґенуя 1587, ст. 259 і д.).

2) Шарієр: Négociations, т. II, ст. 780.

3) Мальтійський орден складавсь із різних національностей, і під тодішню хвилину переважали там французи; а взагалі питання про національности — то була одна із слабких точок мальтійського життя. В XVIII в. Росія піддержувала стосунки з цими ворогами турків (Петро I, Катерина II). За французької революції о-в Мальта без бою здався французам (1798), а двома роками пізніш зайняли його англійці. Імператор російський Павло I, обраний на великого магістра (1798), переніс резиденцію ордена до Петербургу; імператор Олександер I одмовивсь од звання великого магістра. З 1834 року капітул ордена — в Римі; тільки-ж тепер орден — корпорація чисто духовно-благодійна, так наче російське «Палестинское Православное Общество», що з ним йоаніти й ідуть на-взаводи в своїй діяльності (лікарня в Бейруті, притулок для прочан в Єрусалимі, і т. и.).

то по дорозі, на своїй-таки турецькій території, і він і його військо сильно натерпілися од розбійницьких банд, і до Сигота султан прибув уже добре знервований. Більш, як місяць (од початку серпня 1566 р. до початку вересня) безрезультатно стояли турки під Сиготом, та й отут 72-літній султан Сулейман Пишний і помер (5 вересня 1566 р.). Воєводи потаїли од війська султанову смерть, а за три дні (8 вересня) турки взяли-таки Сигот, і кріпість сама себе висадила в повітря [1]).

Европа XVI в., шануючи і видатну особу і політичну могутність султана Сулеймана I, дала йому прозвання «Пишний» та «Великий», хоч сами турки, як було зазначено (ст. 135), так його не звуть. І сучасна нам Европа, в особі своїх істориків, не зважиться одбірати од Сулеймана I його титулів. От, приміром, історик-англієць, автор «History of Turkey» Стенлі Лен-Пуль, пише: «Султана по справедливости варто звати «Великим» не тільки за його безперечну талановитість і за блискучу низку його успіхів, ба ще більше за те, що він спромігся здобути собі таке видатне становище в вік великих людей, в вік Карла V, Франциска I, Єлисавети і Лева X, в вік Колумба, Кортеса і Ралея. В епоху високої могутньости імператора Карла V не побоявсь він захопити Угорщину й облягти Відень; в епоху великих флотів і адміралів, Дорії та Дрека, він панував на морі до берегів Еспанії; його адмірали Барбароса, Піялі й Драгут наводили панічний жах на всі береги Середземного моря, вигнали еспанців з барбарійських держав, а в великому морському бої коло Превези (1538) розбили сполучену силу папи, імператора й дожа. Трохи чи не од Ґібралтара до Багдада та й од порогів Ніла до Будапешта на Дунаї — його імперія».

X.

Слов'янський характер Туреччини XVI в

Оглядаючи султанування Баєзіда I Блискавичного (ст. 18), Мюрада II (ст. 36-37) та Мехеммеда II Завойовника (ст. 100), ми мали нагоду зазначити, що через династичні звязки османських султанів із сербськими володарями (османськими васалами) та ще більше через яничарське військо, навербоване із слов'ян, і через масовий перехід вельможних слов'ян на мусулманство — османська держава сильно пословʼянщилася в своїх найвищих або в найвпливовіщих верст-

[1]) Турецькі джерела про Сиготську облогу 1566 р. — то Селянікій та Алі-челебій XVI в., а од них черпають компілятори Печевій та Солак-заде першої половини XVII в. Европейські джерела - 1) Petrus Bizarus: De bello Pannonico, 2) Samuel Budina: Historia Szigeti; обох видав Швандтнер у I томі своєї всезбірки: Scriptores rerum Hungaricarum (1743).

вах. «Мюльбахський студент»-бранець 1438 р. підкреслював у своїх записках зовсім не-турецький характер столиці-Адріянополя за часів Мюрада II (1421-1451) і перевагу сербської мови при дворі самого султана, де достойники, хоч віра їхня була вже не християнська, а мусулманська, не переставали балакати своєю рідною мовою. За Мехеммеда II (1451-1481), відколи сербо-боснійські землі геть до краю позливалися з османською державою, сербська мова служила вже не тільки для щоденної усної двірської обихідки в новій столиці-Царгороді, ба широко вживалася й листовно (так само правда, як і грецька) в офіційних дипломатичних паперах міжнародного характеру [1]), і не одна дипломатична грамота султана-Завойовника починається заїженою формулою: «Од великога государа і великога амире султана Мехмедъ-бега (ст. 100).

Цей процес слов'янщення турецької держави не припинявсь і під час апогею турецької слави, за наймогутнішого з усіх султанів — Сулеймана I Пишного (1520-1566).

Відомий історик-політик XVI в. еп. Паоло Джовіо (народ. 1483), писавши 1526 р. свій трактат про Московію [2]), між иншим завважив: «Московити говорять мовою іллірською [= слов'янською], так само як словінці, далмати, чехи, поляки і литовці [= Литовська Русь]. Вважають, що ця мова розповсюднена далеко більше, ніж усі инші, бо і в Царгороді при дворі османів говорять нею (Ottomanorum in aula familiaris est), і недавно ще в Єгипті у мемфіських султанів та лицарів-мамлюків чулася вона залюбки (haud ingratis auribus audiebatur)» [3]). Ці слова про слов'янську мову у турків кинув тут Паоло Джовіо лиш побіжно; а літ за п'ятеро, як склав він для імператора Карла V свій старанний нарис турецької історії (1531), то додав до нього й окремий трактат про турецьке військо, і там написав от що: «При султановому дворі [= Сулеймана Пишного] — різні мови в ходу: турецька — мова володаря, арабська — що нею написано турецький закон-Коран; третє місце займає мова слов'янська (sclavonica): нею, як найбільше відомою, говорять яничари; четверте місце має мова грецька, що нею балакають міщани Царгороду та инших міст цілої Греччини» [4]). Не треба, одначе, із остатніх слів Паола Джовія

[1]) Спорадично це могло траплятися й давніш.

[2]) з приводу посольства вел. кн Василя III до папи Клемента VII (тоді приїхав до Риму посол Василь Герасимов).

[3]) Pauli Jovii Novocomensis de legatione Basilii magni principis Moscoviae ad Clementem VII — в «Библіотекѣ иностранныхъ писателей о Россіи, иждивеніемъ М. Калистратова, трудами В. Семенова», отд. I, т. 1 (Спб. 1836), ст. 74 лат. і ст. 46 рос.

[4]) Ordo ac disciplina Turcicae militiae Paulo Jovio autore, при латинському Бібліандровому Корані (Базель 1543), т. III, ст. 138. Безперечно не звідки, як відтіля, взяв цю характеристику для чотирьох тих мов Лоніцер у своїх «Chro-

висновувати, ніби мовою царгородського простолюддя була сама грецька. Ні, поляк Стрийковський 1574 р. на власні вуха чув, як ото й на вулицях і в харчевнях Царгороду убогі співці (=кобзарі) виспівують — на велику втіху для простого люду — сербські пісні про славні дії турецького війська, про перемоги хоробрих мусулман над ґяурами-християнами [1]).

1527-1528 р. р. приїхав до Порти посол од семигородського антиавстрійського претендента, Івана Запольї, поляк Єронім Ласький. Слов'яни-везіри і поляк Ласький любісінько розуміли один одного, та й дарма що везіри взагалі поводилися бундючно, все-ж із уст Мустафи-паші, босняка, видерлися слова: «Будь що будь, ми з тобою — того самого роду: ти — лях, я — босняк. Любити своїх земляків більше, ніж инших — хіба-ж це не річ природна?» [2]). Цей поляк Єр. Ласький приїздив 1539 та 1540 р. ще й як посол од Австрії, од Фердинанда І Габсбурга. Взагалі Австрія, вважаючи на тую силу, яку слов'янщина мала при турецькому дворі, виряжала тоді до Туреччини побільше таких послів, що й сами були слов'яни. Отак од Фердинанда І Габсбурга їздили посли: Іван Гоберданець (1528), Николиця Юришич (1529, 1530-1531), Йосип Ламберг (1530-1531), Єронім і його син Веспасіян — із Задара (1533, 1534), Іван Барзиця(1536), Сіґізмунд Герберштайн (1541), Антін Вранчич (Verantius 1553) — все або далматинці, або словінці. Тії посланці могли вести пересправи з османськими достойниками мовою, спільною для однієї й другої сторони, рідною своєю слов'янською.

---

nicis Turcicis», т. I (Франкф. 1584), ст. 78, тільки-ж він про слов'янську мову говорить сильніше (так, як Джовіо 1526 р) «Tertium locum [in aula Turcica] obtinet Illyrica, janizaris maxime in usu, quae etiam copiâ suâ omnes alias orbis terrarum linguas excellere judicatur»

[1]) «Kronika» Мац. Стрийковського вийшла в світ у Кролевці (Кенігсберзі) 1582 р, але М. Малиновський дав загально-приступне її видання в Варшаві 1846, див. т. I, передмову самого Стрийковського, ст. XXXIII-XXXIV Варто зацитувати Стрийковського власними його словами «Я сам до того приглядавсь і на власні вуха наслухавсь, що.. в Туреччині на вулицях і на базарах, на громадських ринках, співають про подвиги хоробрих людей складними віршами, приграваючи собі на скрипках (przy skrzypicach), які ми звемо сербськими, на лютнях, кобзах та гарфах, з великою втіхою для простого люду (ludu pospolitego), що слухає про високі діяння князів та лицарів. У турків про найменшу сутичку і бій з християнами зараз люди, які за те здобувають утримання з султанської скарбниці (ludzie na to z skarbu cesarskiego opatrzeni), складають пісні Отак і при мені в Царгороді, як одібрано було 1574 року од еспанців Тунис і Ґолету в Африці, то скрізь по вулицях, караван-сараях, харчевнях (domach gościnnych), турецькою і слов'янською мовою убогі (=старці-кобзарі) крикливим голосом співали гарних пісень про те, як мужно робили штурм яничари і як ясно виблиснули паші, санджаки, чауші та спагії»

[2]) Посольський щоденник Ласького, під заголовком «Actio Hieronymi Laszky apud Turcam, nomine regis Ioannis [Zapolya]» видано у Беля в «Apparatus ad historiam Hungariae» (Позн 1753) та в усезбірці Катони (Пешт 1779-1797), т. XX, ст 260-332.

Та й самому султанові Сулейманові Пишному, що — до речі нагадати — везіром був у нього сербо-хорват Рустем-паша, а люба дружина — українка-попівна Роксолана, слов'янська мова була нё чужа: — «La quale egli stima molto et intende alquanto» = «Її він дуже шанує і так чи йнак розуміє», свідчить про це один італієць XVI в. (з невольників), який знав, що із своїми слов'янськими офіцерами султан Сулейман Пишний може балакати по їхньому-рідному [1]). Одного разу це вийшло дуже на користь австрійському послові імператора Фердинанда I Габсбурга, відомому Сіґізмундові Герберштайнові [2]). Герберштайн 1541 р. здобув авдієнцію в султана Сулеймана Пишного. Султан сидів, старий Герберштайн наблизивсь до нього, та й, щоб поцілувати падішаха в руку, хтів був нахилитися; але пароксизм ревматичного болю в крижах не дав йому цього зробити. — «Та допоможи-ж мені, ради Бога!» вдавсь він по-словінськи до Рустема-паші; тільки-ж той ані поворухнувсь. Тоді султан Сулейман Пишний, що так само зрозумів словінську Герберштайнову мову, сам підніс свою руку з колін та й простяг її до посла [3]).

Звичайно, що тая пошана, яку мав для слов'янської (тісніш — сербської) мови султанський двір за часів Сулеймана Пишного, не могла зникнути й після його смерти, бо політичний вплив сербів, надто-ж сербів-босняків, не переставав бути міцним:

— «Аж дивно, що пошану й багацтво мають у нас самі арнаути та б о с н я к и,
А сини Пророка Божого, володарю наш, цілий вік свій живуть принижені!» —

— нарікає в своїй сатирі поет Вейсій (помер 1628), звертаючись до тодішнього султана [4]). І близько того самого часу відомий знавець сходу гольштинець Адам Олеарій, що їздив через Московію до Персії 1636-1639 р. р., зазначає: «Отак як при перському дворі (в Іспагані) полюбляють мову турецьку, так само при турецькому султанському дворі (в Царгороді) улюблена мова — с л о в ' я н с ь к а, при індійському могольському — перська» [5]).

---

[1]) Це — Бассано, виданий у всезбірці Сансовіно XVI в.; л. 101.

[2]) Герберштайн (1486-1566), найбільше вславлений своєю книгою про Московію (1-е вид. в Відні 1549), був родом вельможний словінець із Крайни, — в кожнім разі словінська мова була для нього рідна з дитинячих літ. Про своє посольство до Туреччини він теж склав доповідь (видав Ковачич: Ungedrückte Stücke, ст. 259 і д.).

[3]) Покликаючись на «Siegmund Freiherr von Herberstein» Аделунга (Спб. 1818, ст. 270), підкреслив цього факта Гаммер; див. нім. «Gesch. des Osmt. Reiches», т. II, ст. 176. (У французькому, дарма що авторизованому, перекладі «Hist. de l'emp. Ottom.», т. V, 1836, ст. 343, цей уступ укорочено й зібгано).

[4]) Вейсій: «Насихат - і Ісламбул» = «Напоумлення для Царгорода», строфа 15. Текст з нім. перекладом видав Діц (у I томі «Fundgruben des Orients» 1809; окремо — Берл 1811: «Ermahnung an Islambol»).

[5]) Олеарій, кн. V, розд. 23; рос. переклад П. Барсова: «Подробное описаніе путешествія въ Московію и Персію, составл. Ад. Олеаріемъ», Москва 1870, ст. 813 (відб. з «Чтеній въ Общ. ист. и древн.» 1868-1870).

XI.

Українські невільники в Туреччині, що привозилися з кримської Кафи. Кримські татари-людолови — з кінця XV в. бич для України. Козаки в XVI в. стають плотом проти хижацьких татарських наскоків; кн. Дмитро Байда-Вишневецький — і первопочаток запорозької січі (в 1550-х р. р.); малохристіянський характер козацтва в XVI в. Картина татарського нашестя на Вкраїну (за Оржельським XVI в.); як одганяли полонених українців до Криму і продавали в Кафі (за Михайлом Литвином). Тяжка доля українських невільників у Туреччині; «каторги». Нащо кастрували гарненьких хлопців? Нелихе становище невільниць-українок; кобзарський епічний тип Марусі Богуславки. Слова Михайла Литвина про українських бранок, одружених із значними турками.

Той слов'янський елемент, за який досі йшла мова і яким рясніло військо та двір Сулеймана Пишного, то був елемент переважно балканський, тісніш — сербський чи, там, сербо-хорватський. Та густо-рясно було в Туреччині це й иншого слов'янського люду: українського, а саме — серед невільників.

Невільниками-українцями Туреччина аж кишіла. Деяку, невеличку їх частину добували безпосередньо сами-ж-таки турки-османи, бо й османам не важко було чинити задля «ясира» [1]) наскоки на Поділля з Галичиною та на Волинь — або через турецько-васальну Молдавщину, або з чорноморських турецьких твердинь (Очаків, Аккермен на Дністрі, Кілія) [2]); в кожній з тих твердинь перебувала турецька залога, а коло них тулилися купецькі турецькі осади, де, поруч инших торгових оборудок, люди завсіди охочі були поторгувати й невільниками — чи то покупити їх, чи то продати. Але хто найбільше постачав для Туреччини українських бранців-невольників, так се не сами османи, а васальний туркам Крим (по українськи Перекоп) [3]) з його хижою татарською людністю. Там, у васальному Кримському ханстві, османи теж мали своє власнеє місто з османською залогою: одібрану од ґенуезців (ст. 102-103) їхню кримську факторію Кафу (Теодосію). Отая Кафа й була найважніщим складочним невільничим базаром; в ній раз-у-раз знаходилося на продаж тисяч з трицятеро голів людського товару, що його туди приганяли кримські татари.

Татари вперше з'явилися в Криму в XIII столітті, тоді як одбувавсь великий монгольський рух грізного Джинґіз-хана, або точніш, його нащадків (Батий із своєю Золотою, чи Кипчакською ордою).

[1]) Ясир визнача полон, полонені, бранці. Це слово, перероблене з арабського «äсір» (= бранець), українці й поляки позичили од турків та татар.

[2]) Пор. на ст. 110-111 картину османських наскоків на Галичину 1497-1498 р. за часів султана Баєзіда II Святого.

[3]) Татарське дієслово «кырмак» визначає, між иншим, «перекопати». Імення, утворені з тих самих пнів, татарське «кырым» і вкраїнське «перекоп» (чи «перекіп») — семасіологічно це синоніми.

Тільки-ж окремої кримської держави ще тоді не було. Як відомо (ст. 38), Кримське ханство, з васальною для Литви династією Ґіреїв, заснувалося за Витовтовою допомогою допіро в XV столітті, бл. 1420 р., літ двацятеро після руїнного Тімурового нашестя на Золоту орду. Ми знаємо (ст. 103), що перші п'ядесять років свого існування Кримське ханство не було бичем для своїх христіян-сусідів, не так як Туреччина. Ба й навпаки: в антиосманському Луцькому з'їзді европейських володарів 1429 р. (ст. 38) брав участь і кримський хан; а в кінці XV в. польські політики, отакі як історик-Длуґош, вважали кримського хана за вартовика для української колонізації, казали, що не хто-ж, як він, охороняє спокій українських земель; знов-же й инші христіяни, ґенуезці, які тоді ще володіли на кримській морській бережині низкою факторій (Кафа-Теодосія була тоді ще ґенуезька), мали з Кримським ханством тісненькі відносини і навіть уплутувалися до внутрішніх справ у ханстві, приміром підпираючи то того, то иншого з міжусобних претендентів. Все переінакшилося з 1475 р., відколи турецький флот Мехеммеда II Завойовника підбив для османів ґенуезькі факторії в Криму, з Кафою-Теодосією включно, а після того посадовив для татарів на кримському («перекопському») престолі завзятого Менґлі-Ґірея як турецького васала (1478-1515). Ми бачили (ст. 103), що Менґлі-Ґірей поширив свою владу геть по-за Крим: на заході — нашими чорноморськими степами він панував аж до Басарабії, на сході — в кавказьких краях, в північній Черкещині. Давніщий бич для України-Русі, Золоту орду, Менґлі-Ґірей знищив 1502 р., та ще перед тим сам устиг зробитися лютим ворогом для нашої землі: за чотирі роки після Менґлі-Ґіреєвого запанування розпочинається од перекопських татар ера систематичних хронічних спустошливих забігів на українські краї. Часто татари чинили свої наскоки за наказом турецьким [1]). Польські історики висловлюються, що «турок держав Кримську орду на поготові, як мисливець держить у своїх руках на поготові свору хортів», яку раз-у-раз може спустити з припони й ацькувати на кого треба. І отож тії хорти-кримці повсяк час могли наполювати для свого пана-турка багату людську дичину з України.

Один з цікавих для нас письменників-самовидців XVI в. — то сучасник Сулеймана Пишного Михайло Литвин, що обмалював звичаї й норови тодішніх кримських татар. Скомпонував він свої за-

[1]) Приміром, Сулейман Пишний, завойовуючи Угорщину 1526 р. і не бажаючи пустити поляків на допомогу угорцям, наказав татарам наскочити на Україну (див. т. IX № 50 в серії документів «Acta Tomiciana», що зветься так од імення краківського епископа-дипломата Томіцького 1464-1535 і почала друкуватися з 1852 р.); вони тоді люто спустошили Волинь, Підляшшя і сумежну Галичину.

писки між 1548-1551 р. В Криму був він дипломатичним агентом од литовського правительства та й жив там, як бачиться, 1538 р.; а в тім могло-б бути, що їздив він туди й пізніш не раз [1]). В своїх записках Михайло Литвин силується татар ідеалізувати: бажаючи зганити звичаї тодішнього польсько-литовського громадянства, він перебільшує татарські добрі норови й гарні прикмети. Можна через те, ані трохи не вагаючися, сказати, що ті страшні його звістки про татарських бранців, які ми наводитимем далі, значно слабші, ніж усе було в живій дійсності [2]). Отже-ж він рівняє у кримчаків два їхні промисли: один промисл — скотарство, дуже вигідний і багатий на прибутки, а другий промисл — добування українських бранців для рабства. Та й каже Михайло Литвин, що, хоч плідні отари вони вже держать у руках, а рабів доведеться ще здобувати з України через військовий забіг, тільки-ж татари за певнішу здобич уважають тих бранців, яких вони ще не наловили, ніж той приплід, якого вони сподіваються од своїх багатих, плодючих стад. — «Кораблі, що часто приходять до них з-по-за моря, з Азії», каже Михайло Литвин, «привозять їм зброю, одіж та коней, а одходять од них, навантажені невільниками. І геть усі їхні базари славні тільки отим товаром, що є в них раз-у-раз: і на свою обихідку, і на продаж, і для застави, і для дарунків. Та й кожен з-поміж них, принаймні котрий має коня, коли в нього нема готових рабів, то міркує, що може здобути їх скільки треба, а через те контрактом зобов'язується перед своїми вірителями (кредиторами) заплатити їм в належний речинець за одіж, зброю чи за коней умовленим числом людей нашої крови. І такі зобов'язання виконуються з

1) Поруч записок Михайла Литвина цікаві — записки семигородця Мартина Броньовського, що теж їздив послом до татар. Під заголовком «Tartariae descriptio» вони вперше побачили світ 1595 р., потім не раз передруковувалися, і між иншим увійшли в склад ельзевірної збірки «Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria» (Лейд 1630), ст. 254 327. Иноді ми, до цитат з Михайла Литвина подаватимем рівнобіжні цитати й із Броньовського

2) Котрі уривки з записок Михайла Литвина дійшли до нас, всі вони, вкупі з російським перекладом, були видані в рідкому тепер «Архивъ историко-юридическихъ свѣдѣній» Калачева, 1854, кн II, згідно з швейцарським виданням 1615 року Michalonis Litvani de moribus Tartarorum, Litvanorum et Moskhorum (Базель 1615). Та ми, для латинського тексту, частіш покликатимемся на «Excerpta e Michalonis Lituani fragmentis», надруковані в збірному ельзевірному виданні: «Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria» (Лейд 1630, ст 189-214, примірник — нашої Академії Наук). Нового російського переклада дав В. Б Антонович у I томі його «Мемуаровъ, касающ исторіи южн. Россіи» (це додаток до «Кіевской Старины» 1889, май, августъ, сентябрь = ст 4-61) Тому, що Калачівський «Архивъ» зробився рідким, а Антоновичеві «Мемуары» приступні для всіх, то ми, подаючи цитати, покликатимемся для російського тексту на сторінки отого загальноприступного Антоновичівського російського видання.— Суфікс «он» у златинщеній формі «Міхалон» — він у середньовіковій латині буває звичайним явищем, коли треба відмінювати українські та білоруські ймення, котрі кінчаються на *о*. Перша-ліпша латинсько-польсько-литовська грамота XIV в і д. рясніє формами такими, як Steczkonem, Hryczkonis і т. и (= Стецька, Грицька). Що-ж до фамілійного прізвища Михайла Литвина, то мабуть звавсь він Тишкович.

повною точністю, наче-б то наші люди стояли в них на скотячих загородах. Був там один жид, зборщик мита, що сидів коло єдиних, вищезгаданих воріт до Тавриди [1]); то він, бачучи без перерви незчисленну силу наших бранців, що тудою переганялися, питав у нас, чи залишаються ще люди в наших сторонах, або може ні, та й звідки їх береться така сила-силенна» [2]). Щоб краще з'ілюструвати слова Михайла Литвина, варто додати, що на Вкраїні XVI в. прим. на Черкащині, в ділових документах, кажучи про можливу спадщину якогось тамошнього краянина, писали отакі слова: «коли-б він помер, або коли-б його взяли в полон татари» [3]).

Ясно, що Україна не могла спокійно терпіти таке лихо, а повинна була чимсь його одвертати.

Для захисту проти хижих татарських наскоків, що виснажували Україну XVI в., вона того-таки самого XVI в. виставила нову громадську верству — **козаків** з їхньою Січчю, отих природних наступників старокиївського богатирства [4]) з його подвигами проти степовиків на пограничних билінних «заставахъ и засѣкахъ» богатирських.

---

[1]) тоб-то на вузькому перешийкові («перекопі»), що через нього Таврійський (Кримський) пів'острів сполучається з материком. — Од того перешийка, чи «перекопа», увесь Таврійський, або Кримський пів'острів инакше зветься теж Перекопом. Див. у Михайла Литвина, в збірці «Moscovia itemque Tartaria» ельзев. вид. 1630 р., ст. 190-191; рос. вид. Антоновича в «Мемуарахъ» I (1889), ст. 10; у Март. Броньовського (1595) в тому самому ельзев. вид. 1630 р., ст. 234-235. Броньовський (ст. 267) підкреслює, що маючи з суходолу лиш один хід до Криму, через перешийок, ханське правительство легко спромоглося з'організувати добру охорону тієї природньої рогачки і завело для проїзжачих правильну паспортову систему.

[2]) Лат. текст, вид. 1630 р., ст. 207-208; по рос. у Антоновича: «Мемуары», I, ст. 21-22.

[3]) «который мѣщанинъ тамошни[й] умретъ, або его татарове везмутъ». Див. документ 1536 р., виданий з Литовської метрики в київській «Україні» 1907, січень, ст. 92, або, з другої копії, в «Архивѣ Юго-Зап. Россіи», ч 7-я, т. II, 1890, ст. 368

[4]) В XVI столітті на Вкраїні, і нашій, і білоруській, імення **старокиївських богатирів** були у всіх іще на вустах, і навіть поляки це добре знали. Стан. Сарніцький у своїй «Poloniae descriptio» (Варш. 1585) у статті про Київ (ст. D, обор.) згадує про чудесні оповідання, що їх оповідають русини за своїх героїв, quos Bohatiros, id est, semideos vocant. Філон Кміта Чорнобильський, староста пограничного міста Орші (в Білорусі), скаржачись у своєму листі 1574 р. на важку військову службу, на голод та холод, прохає подбати про нього, адже-ж бо сили його та його військового товариства могтимуть знадобитися для короля: «bo prijdet czas, koli budet nadobe Ilii Murowlenina i Sołowia Budimirowicza» (Веселовскій· «Южно-русскія былины», II). Поляк Рей, що народивсь на Червоній Русі, прирівнює кн Костянтина Острозького «onym bohatyrem, o których bajano» (а саме в своїм «Żwierzyńcu», пис. 1562 р.) і знає навіть київського багатиря-джиґуна та дон-жуана Чурила Пленковича; у своїй збірці «Żwierciadło» (1567; це зазначив Брюкнер, а за ним Франко) Рей свої вірші на шляхту-Чурилів починає так: «Czuryło jakiś gamrat był sławny w Kijowie». До речі можна завважити, що тих указівок на богатирство, які можна знайти в Реєвих писаннях, не використав досі жаден дослідник руських билін, і лиш чисте випадково й побіжно згадав про них Олекс. Брюкнер у своїй чималій розвідці «Mikołaj Rej, studjum krytyczne» (Краків, 1905, ст 24-25), а з Брюкнера зробив цитату Ів. Франко в своїй рецензії на нього («Записки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові» 1905, т. 67, № 6, ст. 13)

Саме на часи Сулеймана Пишного припадає діяльність двох значних витязів із Черкаського староства, що пнулися заснувати запорозьку Січ [1]): попереду — черкаський староста Остап Дашкович († 1535), далі — князь Дмитро Вишневецький-Байда (люто загинув 1563 р.), що на Черкащині був старостою його брат.

Перший з-поміж них, Остап Дашкович, запитаний на сеймі 1533 р., що робити проти хижих татарських забігів, зробив внесення польському правительству — з'організувати з козаків-молодців, іще не об'єднаних тоді в жадну організацію, постійні залоги на Дніпрі, там, де татари звичайно переправляються [2]). Та правительство не перевело того проєкта в життя [3]), і тільки сам староста Дашкович виряжав од себе експедиції проти татарів. Серед татарів Дашкович тішивсь голосною славою, бо, — так оповідає його сучасник, — «Дашкович не раз розбивав татар, так само не раз був проводирем для татар у походах на Москву, пустошив московські землі на широких просторах та й щасливо приводив назад татарське військо, обтяжене великою здобиччю. Хитрий, сміливий і щасливий войовник, Дашкович був правдивим пострахом для татар. Його лице, усенький вигляд тіла й одяг — усе було чисто татарським. Він знав їхню мову, і часто виряжаючись на розвіди, він залишавсь невпізнаний у їхньому таборі: його вважали за татарина, та й, через те довідавшися про їхні справи, він розбивав їх на голову. А посланців татарських, що надсилалися до нього, він настромлював на палі і, для вселюдного страху, виставляв у степах по тих місцях, кудою ходили татари» [4]).

Бували ще й инші організатори походів, такі, як і Дашкович [5]). А хто заснував найпершу запорозьку Січ, дак се князь Дмитро

---

[1]) Найперші прозорі звістки про дніпрові козацькі «уходи» (риболовлі та місця для полювання) документуються 1471 роком, у т. зв. «люстрації», тобто в описі, київської землі; та звичайно, про Січ не було тоді ще й помину, бо й козацтво, у становому розумінні цього слова, ще тоді не зформувалося було. Забіги кримців починаються з 1482 р; одначе, навіть к половині XVI в. козаки не творили собою окремої військової верстви, сполученої організації. — Нам нема потреби цитувати тут в «Історії Турєччини» всі джерела для найстаріщої козацької історії, і ми можемо попросту вказати на VII-ий том всім відомої «Історії України-Руси» проф. М. С. Грушевського (Київ 1909, ст. X + 624), де історію козацтва доведено до 1625 р. І проф. Грушевський резюмує історію козацтва до половини XVI віку от як: «Ми бачили, що понятте „козаки" в середині XVI віку було дуже широке й неозначене. Такої верстви людей не було» (VII, 109).

[2]) Kronika Marcina Bielskiego (пом. 1576 р), перед. ук. в варшавській серії «Zbiór dziejopisów polskich», т. I (Варш. 1764), ст. 514.

[3]) «Podobała się ta rada wszystkim, ale przedsię nic nie stało», — каже Більський (ст. 514)

[4]) Acta Tomiciana XI, 233 (записка про похід на Очаків 1528 р.); зацитовано й у Грушевського: «Історія України», т. VII (1909), ст. 92.

[5]) Відома фраза («класична») як каже М. Грушевський, VII, 23) волинської шляхти в 1540-их роках: «Тут на Волыни будь, есть або не есть перемир'е з татары, тогды предся з коня мало зседаем» (див. Źródła dziejowe, т. VI, ст. 29).

Байда-Вишневецький, вельможний авантюрист («байда») з роду Гедиміновичів. Народивсь він на Волині, та замість вести там магнатське життя присвятив себе боротьбі проти татар і подавсь на Дніпро, до Черкащини та й ще далі на південь. Там, десь так на початку 1550-их р.р. [1]), він на Дніпрових низах на острові Хортиці «коло кримських кочовищ» збудував замок і згуртував козаків для боротьби проти кримського ханства. Оце й можна вважати за первопочаток Запоріжжя-Січі; звідси й почало козацтво кристалізуватися в організовану верству, яка має свій осередок; мине ще ¼ століття, — і побачимо, що запорозьке козацтво вже так і титулується: «січове» [2]), а сам острів Хортиця з пошаною згадуватиметься в польських географів XVI в., як славна твердиня героя Вишневецького [3]). Та сам князь Байда-Вишневецький загинув раніш. Згубили його одначе не татари коло Запоріжжя, а сам султан Сулейман I Пишний у Царгороді. Бо Вишневецький мав надто нетерплячу, бурхливу вдачу і не зміг звікувати свого віку в Хортицькому замкові. Побував він і в Москві на службі царя Івана IV Грізного та й допомагав йому битися з тими самими кримцями, а 1562 року з'явивсь він претендентом на престіл воєвідства Молдавського, що підхилялося султанові Сулеймановії Пишному. Щасливіший молдаванин-претендент захопив його, пораненого, в полон, та й одпровадив до Царгороду [4]). Тут чекала завзятого лицаря-козака люта кара. І теперішні українські пісні [5]), і старі перекази (занесені й до старих польських хронік) [6]) повідають, що султан [7]) наказав скинути Байду з високої башти на гак у стіні; гак зачепив Байду за ребро, і той так і завис на ребрі.

— Ой, висить Байда, та й не день, не два,
Не одну нічку, та й не годиночку, —

— співає про нього пісня [8]). Аж три дні висів він отакечки, — кажуть

---

[1]) 1553 р. король польський згадує про це в своєму листі, як про готовий, довершений факт.

[2]) Пор. у Грушевського «Історія України», т. VII (1909), ст. 114-115 та ст. 139.

[3]) Див. Стан. Сарніцького: «Descriptio Poloniae» (Варш. 1585), ст. В 4 об., стаття «Chorcyca»: Insula est in alveo Borysthenis, clara Visniovecii herois oeconomia militari, — ibi enim sedem et firmamentum sui roboris stabiliverat

[4]) Див. N. Jorga: Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Héraclide, dit le Despote (Букурешт 1909), ст. 8 і д. (Із польських джерел — див. у Март. Більського, вид. 1764, ст. 558).

[5]) Див. 11 варіянтів в «Историч. пѣсняхъ малорусскаго народа» Вл. Антоновича та М. Драгоманова, т. I (К. 1874), ст. 145-153.

[6]) Що до польських хронік, то про Байдину смерть див. докладно у його близького сучасника — Март. Більського (ум. 1575): Kronika Polska (варшав. вид. 1764), ст. 558; у Стан. Темберського XVII в.: Chronologia synoptica, Краків 1669, ст. 16-17 (повну виписку дано у Антоновича і Драгоманова: «Истор. пѣсни малорусскаго народа», т. I, Київ 1874, ст. 154-155); у Несецького (ум. 1774): Korona Polska, 1728-1748, т. IV, 545.

[7]) Тоб-то Сулейман Пишний (пом. 1566).

[8]) Антонович і Драгоманів, т. I (1874), ст. 146.

польські хроністи, — і не переставав вигукувати ганебні лайки проти пророка-Мохаммеда, аж доки туркам стала вже не видержка слухати, як він гудить їхню віру, — і сам султан [1]) застрілив християнського лицаря з лука. Ще в одному переказі [2]) додавалося, що турки видобули з мертвого Байди серце його, покришили, та й з'їли кожен по шматочку, щоб придбати собі лицарську його силу. Найблизчий свідок-самовидець, французький посол у Царгороді, хоч і як коротко згадує про смертну кару Дмитра Вишневецького (в жовтні 1563 р.), так само стверджує, що султан звелів того заполоненого злочинця кинути на гак, engancher [3]).

Пісенний переказ обмальовує князя Байду-Вишневецького, як людину, що гудить Мохаммеда і щиро вірує в Христа. І мабуть-таки був з того витязя путящий християнин. Можна вказати теж уривчату звістку в якогось поляка XVI в., що козаки, задумуючи похід проти мусулман, ходили по селах і гукали: «Хто хоче за християнську віру на палю попасти, кому є охота за святий хрест бути четвертованим, колесованим, хто ладен одтерпіти всякі муки і не боїться смерти, той приставай до нас. Не треба смерти боятися: од неї не встережешся! Отаке наше життя козацьке!» [4]). Про те ми були-б допустилися аж надто помилкового анахронізму для XVI в., коли-б з того захтіли виснувати, що козаки часів кн. Байди-Вишневецького та Сулеймана Пишного, або навіть аж самісінького кінця XVI в., були перед усім релігійні борці за християнську віру проти нехристів-бусурманів. Польський географ-літописець кінця XVI в., автор «Descriptio Poloniae» Стан. Сарніцький, збіравши звістки про козаків літ

[1]) У Більського (ст. 558) ще попросту: «турки», — aż go Turcy ustrzelali z łuku, gdy przeklinał ich Machometa.

[2]) а саме у Несецкого.

[3]) Див. в збірці дипломатичних документів Шарієра (E. Charrière): Négociations de la France dans le Levant (Пар. 1848 і д.), т. II, ст. 741-742. До речі тут згадаймо, що М. Грушевський і в окремій статті про Байду-Вишневецького (в київських «Записках Українського Наукового Товариства», кн. III, 1909, ст. 136) і в «Історії України-Руси» (т. VII, 1909, ст. 126) замість подати із Шарієра справжній термін ««eng*an*cher» подав «eng*au*cher», — слово, якого й нема у французькій мові, а через те він не зміг його й перекласти як слід і додав: «Не знати, чи цей вираз має вказувати на спеціяльний рід смерти, чи просто значить тут — забити». Якже праця М. Грушевського має надто багато читачів, то не завадить дати тут пояснення, що дієслово «engancher» (а це й буде правильне читання) зовсім точно визначає: «кинути на гак» і походить од слова «la g a n c h e». Пітон де Турнефор (Pitton de Tournefort), відомий учений француз-подорожній, у своїй «Relation d'un voyage du Levant», т. I (Ліон 1717), ст. 111, дає й малюнка, щоб наочно з'ілюструвати оту люту кару через la ganche («une espece d'estrapade», поясняє він притому), і докладно оповідає як попереду підтягують засуджену людину в гору блоком, а тоді раптом пускають блока, — і людина летить у низ, по стіні, та й падає на гак; дехто, зависнувши на гаку чи ребром, чи грудима, чи пахвами, може жити в такому становищі ще два-три дні, — завважає Турнефор.

[4]) Див. працю П. Куліша: «Первий періодъ козацтва, одъ ёго початку до ворогування зъ Ляхами» у львівському журналі «Правда» 1868, № 12-13, ст. 143. Це одна з найкращих розвідок про первопочатки козацтва.

на двацять п'ять пізніше, ніж жив Байда, в 1580-х роках, добачав у козаках з релігійного погляду побільше мусулман: — «Religio apud eos magnâ ex parte — Machometana», — записав він [1]). Припустім, що в словах Сарніцького є дуже значна пересада, але й вона — характеристична. Безперечно, що питання про віру стояло для козацтва XVI в. геть на задньому плані. Козацтво XVI в., являлося з одного боку протестом демоса проти панських порядків Польсько-Литовської держави, з другого боку — самообороною проти татарського нестерпучого хижого наїздництва. Орда нападалася, брала в неволю, — і треба було якось ставити їй перепони, щоб вона не виловлювала собі невольників з України. Як заснувалася Січ, то й одбивати татар стало лекше.

Та тільки в певній мірі. І наприклад тії звістки, які ми маємо про той татарський забіг на Вкраїну, що скоївся літ за 15 після затину Дм. Вишневецького і літ за 10 після смерти султана Сулеймана Пишного, малюють нам наїзд орди мов якесь невідкличне стихійне лихо. Зазначуючи своє глибоке нещастя, депутати з українських земель приїхали тоді на сейм у жалібних похоронних убраннях. Адже-ж орда крізь Молдавщину вдерлася (1575) на Поділля, як стій розіллялася аж до Львову, мов вогняний вихор налетіла на Волинь; заціліли після неї самісінькі замки та панські двори, де була broń palna, тобто очевидячки й гармати. Захоплено було й одігнано в полон щось 40 тисячів коней, з півмілійона голів рогатої худоби, овець — без ліку, а людей в неволю — по-над 35.000 [2]). Так оповідає сучасний дієпис [3]), і ми після того аж надто добре можемо зрозуміти, чому — як каже той дієпис — депутати з українських земель повинні були з'явитися на сейм у похоронній жалібній одежі [4]). Разом з тим ми яскравіще зрозуміємо давніший факт: чому од того жида, що збирав мито коло в'їзду в Крим, Михайло Литвин почув відомеє вже нам запитання: «А що, чи залишилися ще люди в ваших краях?»

— «Отак раз-у-раз мають вони рабів у запасі», каже далі Михайло Литвин, «не тільки, щоб торгувати з иншими народами, ба й для того, щоб забавлятися ними вдома та задовольняти свій нахил до лютих учинків» [5]). Остатні слова — про люті забави — добре доповнюються

[1]) Сарніцький· Descriptio Poloniae (Варш. 1585), ст. В 4 обор., в статті «Czerkasy». До цього свідоцтва порівн. толкування у Куліша: «Исторія возсоединенія Руси», т. I (Спб. 1874), ст. 66-67. I в Грушевського: «Історія України», т. VII (1909), ст. 389.

[2]) «З них десята частина, переважно діти, припала султанові турецькому».

[3]) а саме Святослав Ожельський (Świętosław Orzelski). Див. його Dzieje Polski 1572-1576, przełożył Wł. Spasowicz, т. II (Спб. 1856), ст. 175-176.

[4]) Ожельський, т. II, ст. 180.

[5]) лат. текст, вид. 1630 р., ст. 208; рос. перекл. в «Мемуарахъ» Антоновича, I (1889), 22.

тим, що повідає Герберштайн: «Старі й немічні люди, за яких неможна буде здобути багато грошей і які для праці непридатні, такі,— достоту як у ловців зайці молодим собакам,—оддаються у татар молодикам, нехай тії вчаться на них військової справи та добивають їх камінням, або кидають їх у море, або вбивають їх якимсь иншим способом» [1]). Українські пісні кажуть, що татари заливали бранцям очі смолою-живицею [2]).

Одганялися до Криму полонені вкраїнці, окрім гарніщого жіноцтва, пішки; це нам описують і татарські письменники XVI в., ще й додають подробиці про те, як коло бранців їхали татари-верхівці, оточуючи свій людський товар наче ланцюгом, та й підхвиськуючи нагаями; а щоб неможна було поплутати здобич, то бранців «значили **тавром**, розжареним на вогні, і припікали тавром ті самі частини тіла, куди таврують і товаряк» [3]). З цим оповіданням збігається те, що, знов, далі каже Михайло Литвин [4]): «Котрі з тих безталанних людей дужчі, то таких часто, коли не валашать, то **таврують** на лобі й по щоках, і вони, звязані або закуті, мучаться в-день на праці, в-ночі по темних в'язницях. Годують їх скупо, аби не вмерли, і дають їм їсти стерво, гниле, вкрите робаками, яке й собакам їсти гидко».

Одну десяту частину з кожного ясиру татари повинні були оддавати своєму ханові, як обов'язковий податок. Мартин Броньовський (1595) каже, що розподіл бранців одбувається заразісінько після того, як грабіжники, вертаючися з забігу, вступлять на свою перекінську територію, і найперше дається $^1/_{10}$ полона—ханові. А вже решту того людського товару, розподіливши проміж собою, татари можуть і продавати [5]).

«Коли рабів виводять на **продаж**», повідає Михайло Литвин, «то ведуть їх на майдан довгою низкою, одного за одним; отак, як летить ключа журавлів, посуваються вони прикуті по десятеро один до одного за шию, та й тими низками по десятеро й продаються з авкціона (ліцитації) [6]). Авкціонар-оцінщик вигукує голосно, що оце—

---

[1]) Герберштейнъ «Записки о Московіи», рос. переклад Анонімова (з базельського вид. 1556 р.), Спб. 1866, ст. 144.

[2]) «В'язали руки та сирицею (=ремінцями),
«А залили очі та живицею».
Антонович і Драгоманів: «Историч. пѣсни малорускаго народа», т. I (К. 1874), ст. 79.

[3]) Хартахай· «Историческая судьба Крымскихъ татаръ»—у «Вѣстникѣ Европы» 1867, лютий, ст. 152,—за Ходжа-Раммâлем, полов. XVI в.

[4]) Лат текст вид. 1630 р., ст. 208-209; по-рос. в «Мемуарахъ», вид. Антонович, I (1889), ст. 22-24.

[5]) Martini Broniovii Tartariae descriptio, в ельзев. вид. «Russia, itemque Tartaria» (Лейд. 1630), ст. 319.

[6]) Бранець-серб Джюрджевич, що бл. 1541 р. так само дав опис невільництва коли не в Криму, то в Туреччині, дає інакшее порівняння: «вигонять рабів

нові раби, ще незіпсовані, не хитрі, допіро привезені з землі Королівської, а не Московської [1]). А московське плім'я вважається в них за дешеве, бо воно, мовляв, лукаве й брехливе» [2]). «Цьому товарові складають у Тавриді ціну дуже по знавецькому, і купують його дорого чужоземні купці, щоб за ціну ще більшую перепродати далеким народам чорного коліна, сарацинам, персам, індійцям, арабам, сирійцям та асирійцям [3])... І як купуються там невольники, то зоглядаються не тільки їхні видимі члени та зуби, які не повинні бути рідкі та чорні, ба й потайні частини їхнього тіла, і коли покажеться якась бородавка, наріст, шрам або инша прихована ґандж або вада, то таку покупку й назад повертають»...

Повний обурення проти того, що отак сильно понижається християнська людська гідність, Михайло Литвин тут забував, що й на його батьківщині пани не далеко одійшли од татар з цього погляду Адже-ж бо і в «Аристотелевыхъ Вратахъ», які являють собою щось ніби енциклопедію-домострій, ми читаємо за Віленським рукописом XV-XVI в. № 222-272 [4]): «Врата, 18 (= розділ 18-ий), о купли

на майдан, наче отару баранів чи кіз»; див. Barthol. Georgieuiz. De Turcarum moribus (Лейд. 1578, ст. 85-86). Бельгієць Бузбек (1554) та англієць Джордж Сенді (1610) рівняють невільничу череду до коней на ярмарку: «ita catenâ illigati, quem ad modum apud nos venales equi, longo ordine trahebantur» (Бузбек, ельз. вид. 1633, ст. 109); «as horses in faires» (Сенді, див. передрук у Гаклюйтовій серії, extra series, т. VIII, Ґлазґо 1905, ст. 151).

[1]) В оповіданні про турецький наскік на Галичину 1497-1498 р.р. (ст. 111) ми вже наводили думку турецького дієписа Са'деддіна XVI в про те, що «з того люду (= з України) виходять, як відомо, найкращі невольники»; а оце маємо таку саму звістку і в Михайла Литвина. Узагалі така слава про українських (і польських) невольників, як про рабів старанних, певних, незрадливих, держалася аж до найновіщих часів, аж доки невільництво було скасовано. Прим. Вольней у своїм «Voyage en Syrie et en Egypte 1783-1785», т. I (Пар. an VII), ст. 103, зазначає, що на першому місці турки ставлять невільників із Кавказу (черкесів, абхазців, мінґрелів, грузинів), далі — русинів і поляків, ще далі — угорців і німців, потім негрів, а за найгірших рабів вони мають людей романської раси і вважають їх за п'яниць, розпутників, ледарів.

[2]) Недавній історик турецької поезії Ґібб, що мав нехіть проти найновіщої російської «інтриґанської» політики, а, заразом, добачав в усіх «руських» плім'ях одне політичне тіло (бо під одним політичним берлом), переніс був свої теперішні вражіння на XVI століття і, згадавши якось за Сулейманову жінку, султаншу Роксолану, висловивсь: «Як бачиться, в ній досить розвита була характеристична прикмета її нації — інтриґанство» (E. Gibb: A history of Ottom. poetry, т. III, 1904, ст. 6); а Роксоланину націю він визначає, як «Russian». Оця цитата, яку ми навели з Михайла Литвина XVI в. про цілковиту несхожість національних вдач у людей з Руси Московської та з Руси Литовської, виразно свідчить, яку вартість мають отакі антиісторичні ґіббові будування. Додаймо, що в тих расових характеристиках, які дає кожному народові Рей (Żwierciadło 1567), «московити» XVI в. теж обмальовуються, як лукаві брехуни: «Chłopi to są z głupia chytrzy, ale tam prawego || Rozumu barzo mało k rzeczy przystoynego. || Coby kogo oszukać, okłamać, oszydzić, || Tego, iako zą cnotę, nie będą się wstydzić« (ст. 258 об. — 259). Бажаючи вилаяти шведів, Рей заявляє, що вони «mało iż z Moskwicinem nie z iedney macierze» (ст. 259 об.).

[3]) Може бути, що під асирійцями розуміє тут Михайло Литвин не арамейців (які й досі охоче звуть себе асирійцями), а вірмен, яких є багато на місці давньої асирійської території.

[4]) Того Віленського рукопиcа № 222-272 я, маючи на те важні підстави, вважаю за копію з київського ориґіналу 2-ої половини XV в. Деякі зразки мови

раб[ъ] и рабынь. Пересмотри всю плот[ь] его в мѣсте свѣтлом[ъ], противу с[о]лнца, дабы не утаилося в нѣм[ъ] нѣчто трудоватое (*А. Кр.* себто наріст, шрам, і т. и., — так само як і в Кафі!)... И зри межи носа и ока; тамо будет[ь] ли прыща, потиснул бы палцом своим, аще выйдеть оттуду гной, вѣдай, иже ес[ть] ѳ[и]штол (*А. Кр.* = fistula)... Аще же зубы его малы и падут[ь], се знаменуеть хворобу животную. И смотри на тело его, дабы не было тамо прыщя, любо мѣста грубого, иже (*А. Кр.* = бо) можеть быти что зберется за долго время — и будуть свиниями (*А. Кр.* = scrophulae) [1]. И положил бы его навзнакъ, и щюпал по чреву, аще будеть тамо мѣсто болезнивое, а овсем (*А. Кр.* = а надто) — месте плючном и селѣзном и у лошки (*А. Кр* = коло легенів, коло селезінки та коло відтулини заднього проходу) И повелел бы ему ходити назад и наперед, и смотрел бы крѣпости ступанія его, и велел бы ему побечь борзо (*А. Кр.* = швидко побігти), будет[ь] ли кашляти или часто дыхати» (лл. 32 об.-33 об.) [1].

Варто пам'ятати, що «Аристотелевы Врата», перекладені (небезпосередньо) з арабської мови («врата» = араб. «абwâб», себто розділи, статті), належали до письменства т. зв. жидовинників, а вже-ж зажидовіле письменство було духовною поживою саме для найпередовіщих і найліберальніщих громадських кіл кінця XV-поч. XVI в. (Переклад з арабської мови попереду був зроблений на жидівську, а тоді — на старо-письменську українщину) [3].

— «Отаке одбувається», — додає Михайло Литвин, — «по всіх містах на [Таврійському] півострові, а надто в Кафі. Там цілі гуртки отих бездольних невольників одганяються з базара попросту на кораблі. Отеє не місто, а огидна й зажерлива прірва, що п'є нашу кров, лежить коло затоки, вигідної для морського торгу» [4].

Царгород був одним з головних пунктів, куди работорговці везли з Криму продавати отих українців. Перед тим як вивезти свій живий товар з Криму, купці повинні були заплатити туркам за нього мито, в кафській-таки таможні-дуані (бо в Кафі адміністрація була турецька, не татарська). Вивозилося рабів так багацько, що теє мито становило одну не з останніх статей прибутку для османської скарбниці. На прикінці 1527 року везір Сулеймана Пишного казав Єронімові Лаському, послові з Трансильванії: «Хоч ми з Польщею не воюємося (бо склали з нею замирення на три роки), а проте за останні роки

з цікавими діялектичними рисами київської балачки кінця XV в., я звідти подає у «Хрестоматії письменської старо-українщини» в додатку до «Нарисів з історії української мови» (Київ 1924, ст. 172), в рубриці «Із зажидовілої літератури».

[1]) Що під «свиниями» треба тут розуміти не що инше як скрофули, про це не може бути жадних сумнівів. Так скрофули звуться й по-арабськи («ханâзір»), а звідти й по-перськи і в инших східніх мовах. Про цей термін у тодішніх чи, там, трохи пізніщих персів див. у Раф. дю Мана· L'estat de Perse en 1660, вид. Ш. Шефер у публікаціях École des langues orientales vivantes, Пар 1890, ст. 149.

[2]) або диви в друкованому виданні М. Н. Сперанського· «Аристотелевы Врата», Спб. 1908, ст. 194-196.

[3]) Окрім вступної розвідки М Н. Сперанського до тексту «Аристотелевыхъ Вратъ» див. мою статтю в «Исторіи Арабовъ» (Москва 1914), т. I, ст. 127-132.

[4]) «non urbs, sed vorago sanguinis nostri».

стягли з неї понад 50.000 дукатів, не сами, а через татар. Бо котрих бранців татари набирають з польських країв, то продають до Туреччини, і на тому заробляють наші таможні. От уже два роки, як таможні в Килії та в Кафі дають нам прибутку на 30.000 дукатів більше, ніж звичайно» [1]). Разом з тим деяку частину тих невольників, яких притягали хижі кримці з України, вони повинні були одсилати ще й як безплатний, обов'язковий податок-султанові. Ми не маємо точної цифри невільничих голів, скільки їх виплачувалося з Крима за часів Сулеймана Пишного, але судити про тую цифру ми більше-менше можемо з пізнішої звістки, вже XVII в.: той новий кримський хан, який допіро вступав тоді на престіл, з'обов'язувавсь перед султаном «стягти з кримських та ногайських татар 20.000 душ полоняників та й одіслати до султана» [2]); правда, на думку татар, це була аж надто велика цифра, і вони навіть побунтувалися проти свого хана за таку невигідну для них оборудку [3]).

Те, що далі чинили з українськими невольниками, відколи їх привозили з Кафи-Теодосії до Царгороду або до инших надморських міст у Туреччині, залежало од того, які були тії невольники. Декого з рабів використовували тільки як худоб'ячу робочу силу, приміром на городах та в садах, на портових пристанях, часто спрягаючи їх укупі з правдивою худобою [4]). Та й на всякій иншій роботі поводилися з рабами не як з людьми, а як з худобою: «Краще вмерти, ніж до їхніх рук дістатися!» згадує про свою неволю один тодішній італієць [5]).

А вже-ж прегірко доводилося страждати тим рабам, кого вкидали на кораблі-«каторги», себто на галери, щоб вони там разом у гурті гребли важкими «катаржними» веслами» [6]). І вдень і в

[1]) Див. Actio Hieronymi Laszky apud Turcam nomine regis Ioannis, вид. у Беля (Bel): Apparatus ad historiam Hungariae (Posonii 1753, див. ст. 159) та в усезбірці Катони (Пешт 1779-1797, т. XX, ст. 260-332). Трохи чи не всю, хоч і довгу, промову того везіра-Ібрагіма навів Гаммер· Hist. de l'empire Ottoman, т. V (1836), ст 105-108.

[2]) «Акты, относящіеся къ исторіи южной и западной Россіи, собр. и изд. Археограф. Коммисіею», т. VI (Спб. 1869), ст. 151, показання полоняника 1666 р.

[3]) Про бунт проти хана той полоняник 1666 р. показав: «И какъ де онъ (= новий хан) полоняниковъ учалъ было съ Татаръ сбирать — и Татаровя де полоняниковъ давать ему не почали; и за то почала быть у нихъ ссора, и хотѣли де его Татаровя съ Крымского юрту выбить» („Акты, отн. къ ист. юж. и зап. Россіи", т. VI, ст. 151). Видко, що цифра данини 20 000 рабських голів була-таки для Крима незвичайна· звичайно платилося султанові менше.

[4]) Звичайно, що така сама доля була-б чекала бідних бранців і тоді, коли-б їх не привезли до Туреччини, а залишили в Криму, бо й кримські татари орали свої поля невільниками. Див. у Броньовського (1595) ст. 306 в ельзев. збірному виданні 1630 р

[5]) Бассано — в усезбірці Сансовіно XVI в. (ст. 96): «È peggio star in man sua, che morire!».

[6]) По-турецьки галера зветься «кадырга́», отже-ж українці свою назву «ка́торга» позичили живовидячки не од турків, а од греків (κάτεργον). Див. мою «Украинскую грамматику», т. I, ст. 242-243.

ночі галерні («катаржні») гребці залишалися прикуті до лавок; лав тих на одну галеру треба було 24-26, по три-чотирі чоловіки на одну лаву; щоб галера йшла без перерви і не спинялася, прикуті гребці і їли і спали чергуючись поміж собою, але не кидаючи кожен свого місця. До пояса вони звичайно бували заголені, і хвилі били по їхньому тїлу в усяку погоду й негоду. На намощених кладках в проході поміж рядками лав похожав суворий доглядач, або, як його звуть українські думи, «ключник» (з ключами од невільницьких кайданів) та й без жалю періщив гребців з верху по голих спинах гарапієм із сирого ременя. В кобзарських думах ми раз-у-раз чуємо невільницький плач, що «кайдани руки-ноги поз'їдали», «сирая сириця до жовтої кости тіло козацьке проїдає». Часом били невольників колючою таволгою, або, коли йти за її епітетом у думах, «червоною таволгою»; червоною — з людської крови [1]). Нема чого дивуватися після того словам венецького посла, який у своєму описі Туреччини 1554 р., торкнувшися флота Сулеймана Пишного, каже за галерних гребців, що «тим безталанним невольникам часом уже не видержка терпіти биття та голоднечу та повсякчасні смертні загрози — і вони турчаться», тобто переходять на Мохаммедову віру [2]).

Кращої долі могли сподіватися в Туреччині гарненькі й несла-босилі невільники-хлопці. З них виховували яничарів. Багато-кому з-поміж них щастило потім піднестися й до неаби-яких державних посад, і Михайло Литвин не надто, може, й перебільшував справу, коли писав: «Всі міністри отих тиранів (себто турків), евнухи, секретарі й тямущі люди та їхнє осібне військо-яничари, що з дитячих літ навчаються військового знаття та військової дисціпліни, оті, що з них обіраються воєначальники й барони, — усі вони родом із нашої крови» [3]). Що до евнухів, то валашено (кастровано) їх, як воно з давніх давен водилося на сході, побільше на те, щоб були з них добрі сторожі над харемами; і звичайно, що, коли евнухи бували на вроду негарні, то це для харемної справи виходило й краще [4]). Тільки-ж,

---

[1]) У Антоновича й Драгоманова в примітках до думи про те, як утікав Самійло Кішка з турецької каторги (1599 р.), згуртовано чимало цікавих подробиць і про галерне збудування і про галерних гребців («Историч. пѣсни малор. народа», т. I, Київ 1874, ст. 220-222, 224-226). У «Кіевской Старинѣ» 1891 р (март, ст. 511-512) описано малюнок XVI в., поданий у книзі 1590 р, там намальовано гребця-українця на галері.

[2]) Цей венецький посол 1554 р — Доменіко Тревізано. Його «Relazione dell'impero Ottomano» видав у своій всезбірці Євг. Альбері Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato», т III (= сер. 3, т I), Флоренція 1840 див. там ст. 143.

[3]) по рос. див. в «Мемуарахъ, касающихся исторіи Юж. Р.» Вол. Антоновича, т. I (1889), ст. 23.

[4]) От як описує Моріер у своєму орієнталістичному романі «Хаджі Баба Іспаганський» ідеальний тип евнуха: «Величенна голова на довгій, тонкій, але зібганій шиї, на обличчі — безліч зморщок, або, краще сказати, складок обвислої шкури, які вкривали його вид хвилястими оборками; вирячені очі, раз-у-раз сльозу

валашилися (силоміццю робилися кастратами) так само хлопці й дуже вродливі, котрі скидалися обличчям на дівчат. З такими й поводилися краще, але, як пише про це в своїх записках один серб-бранець бл. 1541 р., «non in aliud sunt incolumes, quam in obsequium sceleratissimae libidinis» [1]). Кастрування-ж одбувалося найрадикальніщим, безпощадним способом: намагалися, щоб у кастрованих гарненьких рабів була знищена безслідно, до останку, геть уся́ка, навіть найменша ознака в їхньому тілі, яка могла-б собою нагадувати, що це були колись хлопці; такі покалічені люди, коли їм треба бувало помочитися,

Невільничий базар у Царгороді.

могли це робити лиш за допомогою срібної трубочки, що вони її мусіли повсякчас носити із собою в своїх тюрбанах на голові [2]).

ваті, аж червоні, дивилися дурним, але люто-гадючим поглядом; замість носа — невеличка ґулька. Що було в нім найогидніше, а через те й найцінніше, дак се рот: вищирені, рідкі зуби нагадували дірку, закладену ґратами; спідня губа одвисала на бороду, і видко було, що вона в середині мало-мало не гниє. Одне слово, евнух був ідеальний. До того-ж він як балакав, то найбільше здавалося, що то кумкає жаба. За таким евнухом сам чорт не був би нічого вдіяв у хmajeremі!» По-рос. диви в переробці бар. Брамбеуса (Сенковського)· «Мирза Хаджи-Баба Исфагани», т. III (Спб. 1845), ст. 20-21

[1]) Barth. Georgieuiz (Джюрджевич): De Turcarum moribus, Лейд. 1578, ст. 78-79.

[2]) Англійський подорожній 1610 р. Джордж Сенді (Sandy) пише, що турки валашать рабів, making all smooth, as the back of the hand (whereof divers doe dye in the cutting), who supply the uses of nature with a silver quill, which they weare in their turbants. Див. подорож George Sandy в новітньому передрукові Hakluyt Society, extra series, т. VIII, Ґлазґо 1905, ст. 152. Сендієві казано, що почали валашити людей отаким страшним способом з часів султана Селіма II П'яниці (Сулейманового сина).

А вже-ж до кого доля бувала в Туреччині найлагідніша, дак се для вродливих б р а н о к з України. Той самий Михайло Литвин, що дав таку, повную жаху, картину тяжкого становища невольників-чоловіків, каже [1]): «Жінок, що мають задовольняти чоловічу жагу, продавці тримають по-інакшому. Декотрі повинні розвеселяти на беньketах, — то тих навчають співати та грати... Меткі торговельщики та фактори — не одразу виводять на продаж тих хлопців та дівчат, котрих мають найкращих серед гурту бранців, але попереду одгодовують їх гаразд, зодягають у шовк-єдваб, білять та рум'я-

В харемі.

нять, щоб продати як-найдорожч. Гарні дівчата нашої крови купуються иноді на вагу золота [2]) і, як иноді, то тут-таки на місці заразісінько й перепродаються [3]), даючи собою продавцеві чималий

---

[1]) «Мемуары, касающ. ист. Юж. Р.», I, 22-24.

[2]) Надто дословно розуміти цей гіперболічний вислов, звичайно, не випада. Дорожче, ніж українки, продавалися черкешенки, а вже-ж за добру ціну для черкешенки вважалося 6000 піястрів, — тобто менше, ніж півтисячі зол тих карбованців. Що правда, Михайло Литвин додає: «я к и н о д і», себто має на увазі виняткові випадки.

[3]) Відомий учений-подорожній Pitton de Tournefort у своїй Relation d'un voyage du Levant, т II (Ліон 1717, ст 233), зазначає, отак як і Мих. Литвин, що гарних дівчат-невільниць попереду навчають танцювати, співати, грати, а вже тоді продають, за дорожчу ціну, і додає: «Торгують невільницями — жиди, і часто

зиск... Всі вони (мусулмани) жадібно пнуться дружитися з невільницями»... [1]).

Діставшися до харему значного достойника, українська бранка, через свою українську вдачу, через тую силу волі й характеру, яку взагалі має українське жіноцтво, легко могла не тільки прихилити до себе душу свого пана-чоловіка, ба й взяти над ним певну силу. Могла вона здобути таким чином і політичний вплив, а надто коли вона одкинулася од християнської віри та й, кажучи словами козацької думи, «потурчилася, побусурменилася, для розкоші турецької, для лакомства нещасного» [2]). Тип такої українки, що добилася в Туреччині до високого становища, увіковічила поезія українських кобзарів у вимовній думі про «дівку-бранку, Марусю попівну-Богуславку». **Маруся Богуславка** на Великдень пожаліла закутих сімсот козаків — і поклала допомогти своїм землякам.

...Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці
Марусі, попівні-Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна-Богуславка,
Добре дбає, —
До темниці прихождає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків, бідних невольників, на волю випускає
І словами промовляє:
«Ой, козаки, ви бідниї невольники!
«Кажу я вам, добре дбайте,
«В городи християнські утікайте!
«Тільки прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
«Мойому батьку й матері знати давайте:
«Та нехай мій батько добре дбає,
«Гуртів, великих маєтків нехай не збуває,
«Великих скарбів не збірає,

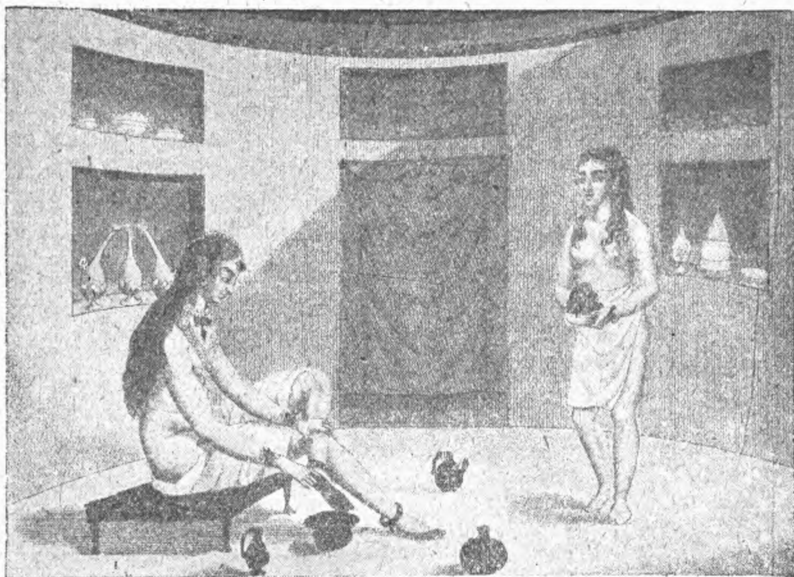
вони найгарніших невільниць не виводять на базар, так само як на базар не виводять і найгарніших коней; треба піти самому до жида, щоб наглядіти справжню красуню».

[1]) У Турнефора (II, 233) ми читаємо «Нема нічого втішнішого (!!), як глядіти на оту безліч дівчат-невільниць, що прибувають та й прибувають до турків з Угорщини, Греччини, Крита, Русі, Мінґрелії та Грузії. Султани, паші та найвищі вельможі часто собі вибирають жінок з-поміж них» Бузбек, австрійський посол, у своїй 3-ій епістолі 1560 р., пише про це прозаїчніш: «До своїх законних жінок можна докуповувати й невільниць, а коли вони надбриднуть, то ніщо не перебиває вивести їх на базар та й знов продати, — хіба що вони породять дітей»; див Busbecquii epistolae, Ганнов. 1629, ст 136 (ельзев. видан. 1633, ст. 183).

[2]) Пізніш, так у XVII в, перехід харемного жіноцтва на мусулманство це була вже річ неминуча їх до того силували. Див. там само в Турнефора II, 233: on les oblige ordinairement à suivre la religion du pays.

«Та нехай мене, дівки-бранки,
«Марусі, попівни-Богуславки,
«З неволі не викупає.
«Бо вже я потурчилась, побусурменилась,
«Для розкоші турецької,
«Для лакомства нещасного!» [1]). —

Містечко Богуслав, звідки була родом епічна Маруся Богуславка, — в середній Київщині. Та ще більше бувало в турецьких харемах

Жіноча лазня.

«бранок-подолянок», тобто з Поділля. Михайло Литвин каже [2]): «І теперішнього турецького імператора кохана дружина, мати його первака-сина й престолонаступника — то бранка, яку захоплено з нашої землі» [3]). Як видко з усього, Михайло Литвин має на думці жінку султана Сулеймана І Пишного і матір Селіма II [4]), отую, що ми вже були згадували (ст. 134 і 161), галицько-подільську попівну з Рогатина Роксолану, інакше — султаншу-Хуррем, «Хуррем-султан».

---

[1]) Антонович і Драгоманов· «Историческія пѣсни малорусскаго народа», т. I (К. 1878), ст. 232-233. (Або у Куліша: «Записки о Южной Руси», т. I, Спб. 1856, ст. 212-213).

[2]) «Мемуары, касающ ист. Юж. Р.», вид. Антонович, т. I, ст. 23.

[3]) І далі Михайло Литвин додає: «Та й перекопський хан Сахиб-Ґірей народивсь од християнки і сам тепер жонатий з християнкою».

[4]) Звичайно, що разом із тим доведеться нам виправити lapsus calami або незнаття в Михайла Литвина: Роксоланин син і майбутній престолонаступник Селім II не був перваком у султана Сулеймана І Та про це буде ще мова далі.

XII.

Українська бранка, попівна Роксолана або Хуррем-султанша, † 1558, турецька цариця. Її величенна сила над могутнім падішахом Сулейманом Пишним, через неї на смерть скарано путящого везіра Ібрагіма 1523-1536. Довга, але для Роксолани щаслива, ї боротьба проти головної султанші-черкешенки; роля везіра Рустема. Трагічна загибель 1553 черкещиного сина, царевича Мустафи Престолонаступником проголошено Селіма П'яного, сина українки-Роксолани, на нещастя для Туреччини. Мусулманська побожність султанші Роксолани та Сулеймана Пишного; оподаткування християнських срусалимських святинь за-для мусулманських мечетів. Аналогічні паралелі в инших краях (у Польщі). Тільки-ж ані в Роксолані, ані в Сулеймані Пишному не можна добачити справжнього фанатизму.

В історії Сулеймана I Пишного, величнього пана могутньої османської держави XVI в., не може не притягти до себе уваги факт, важливий своїми політичними наслідками, дуже цікавий і з психологічного боку, а саме — що над тим недосяжно-високим, мудрим володарем мала нечувано величенну силу його не так вродлива, як розумна й інтриганська жінка, яку европейці XVI в. звали Роксолана, або Росса, а турки титулували «Хуррем-султан» (= «Радісна султанша»).

Була вона родом українська попівна, з галицького горішньо-дністрянського Поділля, а саме з невеличкого міста Рогатина [1]), і звалася по хрещеному мабуть чи не Олександра [2]). Та як захопили її татари в полон і привезли до Туреччини, вона побусурменилася та

---

[1]) Невелике повітове місто Рогатин, що лежить в системі горішнього Дністрового течіння, розіклалося вліворуч ріки, на південний схід од Львова.

[2]) Ми наводили (ст 183) слова Михайла Литвина, що султанша—«бранка нашої землі. Венецькі посли (і «baili» і «oratori») в своїх листах-«реляціях» із Царгороду, систематично зазначають, що Роксолана — «di nazione russa» = «родом русинка (українка)». Так пише в своїй доповіді Пієтро Брагадіно 1526 р (в усезбірці Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, edite da Eug. Albéri, т IX = сер 3, т. 3, Флоренція 1855, ст 102), або Бернардо Наваджеро 1553 р (Albéri, т. III = сер 3, т. 1, Флор. 1840, ст. 74, це—наше найдокладніше джерело про Роксолану), або Доменіко Тревізано 1554 р (Альбері, т IX = сер. 3, т 3, ст 115: «è di Russia» = «вона з Русп», себто з України) Так само звуть її і трохи пізніші компіляції, кінця XVI в., як, от, портретна збірка «Vitae et icones sultanorum Turcicorum, ad vivum ex antiquis metallis effictae; primum ex Constantinopoli imperatori Ferdinando oblatae.. a Ja. Jac. Boissardo Vesuntino», Франкф на Майні 1596 (тут портрет Роксолани на ст. 204, а життепис на ст. 205-209; названо її «Rossa, Roxa, vel Roxolana»; джерелом своїм, на ст. 1, автор зве турецькі літописи в перекладі й з коментаріями Левенклава) Але про Рогатин нема там ніде згадки, і оті ширшії подробиці, про те, що вона попівна з Рогатина, виснував з инших, своїх джерел польський письменник граф Стан Ржевуський, а спопуляризував Гаммер (див. його Histoire de l'empire Ottoman, т. V, Пар. 1836. ст. 487) А за Гаммером ідуть слідком наші вчені, як, от, Вол. Антонович і Мих, Драгоманов· «Историческія пѣсни малорусскаго народа» (т. I, К 1874, ст 237) або П. Куліш: «Исторія возсоединенія Руси» (т. III, Москва 1877, ст. 343-344), завважаючи хіба лаконічно про Ржевуського (Куліш, III, 347) «Современникъ нашъ, графъ Ржевускій, доказалъ несомнѣнно, что великолѣпная султанша была рогатинская поповна».

й забула і свою віру і своє християнське ім'я; нове її ймення «Хуррем» уже геть нічим не нагадувало про її православний, український рід. Правда, один з новіщих тюркологів надумав був пояснити європейське її ім'я «Роксолана» фонетичним способом, що, мовляв, форма «Роксолана» — то має бути з'європеїзована переробка, чи недобра вимова, турецького-таки сполучення двох іменнів «Рус-Хуррем», тобто «русинка-Хуррем» [1]). Тільки-ж таке натягнуте пояснення, слабкеє вже

Турецьке жіноцтво (з опису турецької імперії Ріко XVII в із польського перекладу 1678 р.)

й із звукового погляду, мусить опасти через надто відомий факт, що тодішні европейці, держачись класичної географічної номенклатури, звали «роксоланами» геть усеньку людність української території; «Русь» (= Україна) у тодішній латині звалася Roxolania, кожен русин-українець — «Roxolanus», кожна русинка-українка — «Roxolana» [2]).

---

[1]) E Gibb: A history of Ottoman poetry, т. III (Лонд. 1904), ст. 6 («the Russian Khurrem»)

[2]) Семигородець Мартин Броньовський у своїй відомій праці «Tartariae descriptio» (1-е вид. 1595) недвозначно свідчить:.. «Strabo scribit Roxolanos, quos nos Russos seu Rutenos nunc dicimus» (див. ельзевірне збірне вид. «Russia seu Moscovia, itemque Tartaria», Лейд. 1630, ст. 261. Стаття Броньовського тут міститься на ст. 254-327) Або от приклад: тодішній відомий польський поет Себастіян Кльо-

В харем до Сулеймана I Пишного дісталася Роксолана ще перед тим, як він запанував на султанському престолі (1520)[1], а померла 1558 р. (≙ 965 мус. ери), — коли султанові було по-над шість десятків літ. Зовнішнім своїм виглядом не належала Роксолана до звичайного типу тих азіяцьких красунь, у яких повинні бути жагучі очі наче чорні маслини, пожадливі уста, палючі високі груди, розкішна огрядненька постать: такі жінки часто вважаються в Туреччині за ідеал жіночої харемної краси, хоч швиденько одцвітають та й стають для чоловіків нецікавими. Про Роксолану, навпаки, казано було венецькому послові ще 1526 р., за молодих іще її літ, що вона й не гарна: «giovane, ma non bella»; тільки-ж, — додавали, — у неї ґраціозна, елеґантно-невеличка постать, «aggraziata e menuetta»[2], — і ота її делікатна, вкраїнська, не азіяцька, врода була з таких, що в'януть не так швидко, як азіяцькі. А що найважливіще — це була дуже розумна жінка, яка тямила і весело розважити «Пишного» султана, і дати путню пораду, і, коли їй того було треба — підшептати панові світа болючі підозріння проти тих, хто обертавсь коло нього. Минали літа, а Хуррем-султан не переставала держати падішаха під своєю чарівливою силою, навіть що далі — то сильніш. Вже їй минуло над 50 літ — вік для жінки дуже поважний, — коли тодішній посол венецької республіки, в 1554 році, писав про неї з Царгороду: «Для його величности-султана це така кохана дружина, що, — переказують, — відколи він її впізнав, відтоді вже не захтів знати якоїсь иншої жінки: ну, а чогось такого не робив ще ніхто з його попередників, бо в турків є звичай — міняти жінок»[3]. Про те саме свідчив і австрійський посол Бузбек того самого 1554 р.[4]. А рік перед тим попередній венецький баіло Наваджеро теж писав про Роксолану: «Його величність-султан такечки сильно кохає Роксолану, що в ос-

---

нович (1545 1602) свою латинську поему, де поетично описується побут Червоної Руси та близчої до нас України, затитулував «Roxolania», себто «Русь». — Що-ж до стародавньої, класичної доби, то роксоланами (= рокс-аланами) звалися озівсько-чорноморські сармати (осетини), що займали собою просторонь поміж Доном та Дністром і посунулися за Нерона до Дунаю, в Месію

[1]) Ми маємо згадку у венецьких послів, що 1521 року Роксолана од Сулеймана Пишного вже мала й дітей. Так, Пієтро Браґадіно пише про ню 1526 р.: «il primo figliuol di questa ha nome Selim, di anni 5», себто народивсь 1521 р. Див. в збірці Альбері Relazioni, т. IX = сер. 3, т. 3, Флор. 1855, ст. 102. Пор. там само ст. 106

[2]) Реляція Пієтра Браґадіна 1526, в усезбірці Альбері, т. IX (= сер. 3, т. 3), Флор 1855, ст 102

[3]) .. «dopo che la conobbe, siccome è la fama, non ha voluto dappoi conoscere altra donna cosa non più fatta da alcuno delli suoi predecessori, essendo i Turchi soliti di pigliare ora una, or un'altra donna, sì per aver figliuoli, come per lor piaceri carnali», — Доменіко Тревізано, доповідь 1554 р, в «Relazioni» Альбері, т III (= сер 3, т. 1), Флор 1840, ст. 115.

[4]) «Satis constat, nullam eum (Solymanum) postea pellicem, tametsi per leges nihil prohibere, attigisse», — Busbecquii epistolae, Ганнов. 1629, ст. 77 (або ельзев. вид Лейд. 1633, ст. 106).

манській династії іще не бувало жінки, яка була-б тішилася більшою повагою. Кажуть, що в неї милий, скромний вигляд, і вона дуже добре знає натуру Великого володаря» [1]). І таки справді, Хуррем-Роксолана

Султанша Роксолана, українська попівна, дружина Сулеймана Пишного (з Буасардових «Icones sultanorum», Франкф 1596, ст. 204).

«натуру Великого володаря» добре знала і вміла тонко ним орудувати [2]) і тямила його використовувати для цілої низки надуманих нею

---

[1]) ...«tanto amata da Sua maestà, che non fu mai nella casa ottomana alcuna donna che avesse maggiore autorità. Si dice che è piacevole, modesta e che molto bene conosce la natura del Gran-Signore», — Бернардо Наваджеро, доповідь до Сенату 1553 р, у Альбері: Relazioni degli ambasciatori Veneti, т. III (= сер. 3, т. 1), Флор. 1840; ст. 74-75.

[2]) «Era libera padrona della vita di questo Signore», — доповідь Ант. Барбаріґо 1558 р., Альбері: «Relazioni», т. IX (= сер. 3, т 3), Флор. 1855. ст. 148.

харемних та двірських злочинів. Яничари та простий люд уважали султаншу-Хуррем за правдиву відьму-чарівницю, що заволоділа султаном через усякі любовні чари та дання [1]; австрійському послові Бузбекові 1554 р. називали двох бабів, що мали постачати для султанші передню кісточку з гієнячої морди, бо, мовляв, така кісточка — дуже добрий любовний талісман [2]; називали навіть на ймення тую жидівку («Trongilla venefica Judaea»), що вкупі з нею Роксолана incantationibus philtrisque причаровувала Сулеймана [3]. Піддаючись її впливу (чи, як казали, чарам), Сулейман Пишний здатний бував посилати на смерть навіть таких своїх вельмож, котрі добре прислужилися турецькій державі і мали за собою не аби-який державний досвід. Мабуть чи не на Роксоланиній душі повинна цілим тягарем лежати й смерть везірамецената **Ібрагіма** (1536). З того Ібрагіма була дуже видатна людина й тямущий політичний діяч. Нехай собі зроду був він не більше, як простий грек (чи, там, албанець) матроської сім'ї, що жила в венеціянських володіннях [4], але виявив той матроський син натуру як-найблагороднішу й інтеліґентну, gentilissima creatura e savio, — кажучи словами венецького посла [5]. — «Він людина вчена, читає філософські книжки і знає добре свій закон», характеризував його другий венецький посол [6]. Між иншим підчас свого довгого везірування (1523-1536) везір-Ібрагім багацько зробив для того, щоб ізблизити Туреччину та Францію. Султан Сулейман любив був Ібрагіма як щирого приятеля, лагідно ставивсь до того, що Ібрагім удягається і їздить пишніш од самого султана [7], оддав за Ібрагіма заміж свою

---

[1] Про це згадують тодішні европейці, як, от, Бассано (надруков. у всезбірці Сансовіно кінця XVI в, див л. 84 об.-л. 85) та дуже спостережливий австрійський посол Бузбек у своїх листах із Царгороду (лист 1-ий 1554 р., в вид ганноверськім 1629, ст. 77, або в ельзев. вид. 1633 р. ст. 106. poculis amatoriis et incantationibus).

[2] Бузбек, вид 1629 р, ст 60 (ельзев вид 1633, ст. 84): «In amatoriis ei (= ossi hyaenae pro dentibus) vim magnam Turcae (= туркені), ut etiam veteres, tribuunt. Quumque essent duae eo tempore Constantinopoli, mihi tamen vendere gravabantur, quippe se Sultanae, hoc est principis uxori, eas reservare dicerent, quippe quas philtris et magicis artibus animum mariti retinere recepta in vulgus (ut dixi) opinio est» В теперішній Туреччині мені доводилося чути од туркень, що зберегти чоловікове кохання любісінько може й заяча лапка, зашита в ковдрю. — В сцілющу гієнину силу вірили, через греків, і наші київські прадіди, див. прим. згадку про «уенину злъчь» в київському Ізборникові Святослава 1073 р., л 154 об.

[3] Буасар Vitae et icones sultanorum Turcicorum, Франкф на Майні 1596, ст. 206 У Миколи Бурґундця попросту «Judaea quaedam, incantatrix famosissima, — в усезбірці Лоніцера Chronic. Turcic., т. I (Франкф 1584), ст. 195.

[4] «Embraim, qual e della Parga, **nostro suddito**», пише венецький баіло Пієтро Дзено 1524 р — Albèri. Relazioni, т IX (=сер. 3, т. 3), Флор 1855, ст 95 Те саме — у Пієтра Браґадіна 1526 р — Альбері, IX, ст 103

[5] Пієтро Дзено 1524 р, — Альбері, т. IX, ст. 95

[6] Пієтро Браґадіно 1526 р «Embraim e dotto, legge filosofia, e sa ben la sua legge», — Альбері, т. IX, ст. 103.

[7] Анекдот про пишний виїзд Ібрагіма — там само у П. Браґадіна 1526 р, ст 109 «Non e onor ch'ei non meriti!» переказує Браґадіно Сулейманові слова про свого приятеля-Ібрагіма.

сестру [1]), мав Ібрагіма за свій «дух і серце» (fiato e cuore), — а про те Ібрагім, через Роксолану, загинув кінець-кінцем ганебною смертю (1536): йому поставлено за провину надто приязнії зносини з франками, і його задушено чорним шовковим шнуром, так як наказав Сулейман [2]).

Та хоч яка-там сила над Сулеймановою душею була в Роксолани, а дуже довго, понад 20 літ, мав Сулейман Пишний ще й иншу дружину, що формально сміла заявляти на султанову душу більше прав, ніж мала їх Роксолана. Тая дружина була гордовитая гірнячка-черкешенка [3]), а переважала вона українку-Роксолану тим, що була не попросту харемна жінка, а султанша, і вже породила султанові-Сулейманові сина-первака, майбутнього наступника на султанському троні; звавсь він Мустафа. Батько сильно любив Мустафу, простий народ покладав на нього великі надії; і справді — був з царевича-Мустафи молодик талановитий і відважний, хоч, правда, з деякими жорстокими й своєвільними норовами [4]). Ніколи, мабуть, не довелося Роксолані так міцно напружувати всенький свій інтриганський хист, як тоді, коли вона нарешті наважилася зіпхнути із свого шляху оту султаншу-черкешенку, отую найпершу падішахову дружину, та й прочистити доріженьку до османського престолу своєму синові Селімові, зовсім не талановитий людині.

---

[1]) Див в османських істориків про цей нечувано-пишний шлюб під 930=1524 роком (у Алі-челебія XVI в., у компіляторів Печевія та Солак-заде XVII в.)

[2]) Ібрагімова смертна кара залишила сильне враження в Европі, що довідалася про ню з донесеннів своїх дипломатів, і відомий творець державного права Жан Боден вніс цей факт у свою велику працю «De republica» на доказ того, що «nihil est perniciosius, quam principi regali (от, як Сулейман) stirpe genito (такому, як Ібрагім-паша) magnum imperium militiae domi-ve tribuere» (Ioan Bodini De republica libri sex, посмертне 6-е вид, Франкф. 1622, ст. 1154) Або порівн. у Левенклава (Leunclavius) теж XVI в.: Annales sultanorum Othmanidarum, a Turcis suâ linguâ scripti (переважно за Джемаліем XVI в.), Франкф. 1596, ст. 775. Треба, зрештою, зазначити, що інтриганська закулісна роля Роксолани в цій справі не для всіх була в XVI в. фактом ясним, та й досі вся історія Ібрагімоваго скарання залишається справою ще доволі темною. Порівн, як ставиться до цього Гаммер (Hist. de l'empire Ottom, т. V, 1836, ст 229-232) або Ґібб (A history of Ott. poetry, т. III, 1904, ст. 6). Та будь-що-будь, той самий Гаммер в иншому місці (т VI, 1836, ст. 9 та ст. 99) виразно визнає Роксоланині інтриги за найпершу причину Ібрагімової смерти.

[3]) «la circassa», — так її зве Наваджеро у відомій своїй доповіді в Царгороду 1553 р., надрук. у Альбері: Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, т. III (= сер. 3, т. 1), Флор. 1840, ст. 74, 75, 77. «Una donna circassa», каже за ню й дальший баіло Тревізано (там само в Альбері, т. III, ст. 115). «Circassa» — названо її і в Буасардовій компіляції «Vitae et icones sultanorum» (Франкф. 1596), ст. 205.

[4]) Бранець Джюрджевич, що потім утік із Туреччини і, бл. 1541 р., написав свою книжку «De Turcorum moribus», атестує царевича-Мустафу, що він, мовляв, excellit suos antecessores tyrannide atque crudelitate (див. лейден. вид. 1578, ст. 38). Венецькі баілі, які пишуть пізніш од Джюрджевича, мають для Мустафи (з яничарських слів) самісінькі похвали та симпатії, бо пишуть про нього тоді, коли він уже більше чи менше постраждав од Роксоланиних інтриг.

Черкешенка, як мати майбутнього султанового наступника, була свідома своєї законної сили. Та звичайно, що серцем вона страждала чому падішах ніколи вже не заходить до неї (ст. 186), чому падішахове кохання перехилилося до нікчемної «купованої невільниці». І ото одного разу, через свою бурхливу азіяцьку заздрість, вона мало не скрутилася. — «Зраднице! Ти, якесь-там продане мнясо, бажаєш рівнятися зо мною!!» накинулася вона на Роксолану [1]) та й вчепилася в ню руками і нігтями: подрапала Роксолані вид, розкудовчила й поскубала їй волосся, ладна була й за горло задушити. І от, коли отака пригода скоїлася, прийшов по Роксолану найстарший евнух, «кизлар-ага-си», і сказав їй, що султан кличе свою дорогую Роксоланоньку до себе. Роксолана одмовила евнухові, нехай він перекаже падішахові-Сулейманові, що вона, «продане мнясо», має тепер аж надто непоказний вигляд: коли-б вона зараз, така як є, з'явилася була на султанові очі, то це вийшла-б недостойна образа для його величности. Тільки-ж Сулейман загадав, щоб вона негайно прийшла; а тоді, геть угніваний, він викликав до себе черкешенку на розправу. Тая, покладаючися на те, що вона-ж цесаревичева мати, дозволила собі балакати з володарем світу гнівливо та й через лад розпустила язика. Тоді Сулейман звелів одіслати її в М а л у А з і ю, до її сина-Мустафи, що намісникував у Магнесії [2]). Цесаревич-Мустафа жив не вкупі з батьком, а на одшибі, бо в турецькому султанському побуті вже встановилася така звичка, щоб кожен дорослий султаненко жив не в столиці-Царгороді, а на провінції [3]). До Магнесії з Царгорода треба було їхати п'ять-шість день.

Єдиною панією для дум і настроїв Сулеймана Пишного залишилася в султанових палатах Роксолана, Хуррем-султан отая. Сулейман зробив її законною султаншею, а що ніяких инших жінок, навіть підложниць, султан до свого харему вже більше не брав [4]), то не доводилося їй уже боятися, що, може якась инша жінка, нова супротивниця, схоче одбивати султана од неї. І от, честолюбива Хуррем-султан по-

[1]) «Traditora, carne venduta, tu vuoi concorrer meco!!» так наводить по-італійськи ці слова Наваджеро 1553. Див. у Альбері Relazioni degli ambasciatori Veneti, т. III (= сер 3, т. 1), Флор. 1840, ст. 75.

[2]) Наваджеро в усезбірці Альбері, т. III (= сер. 3, т. 1), ст. 75, ст. 77.

[3]) Бузбек, у своїх (узагалі дуже цікавих) листах із тодішнього Царгороду дає й пояснення, чому дорослі сини не живуть укупі з султаном· Ita fert his temporibus Turcarum principum consuetudo, ne vivo patre quisquam filiorum adultorum intra Constantinopolis moenia pedem inferat, — hoc enim ad sollicitandos militum praetorianorum animos et imperii mutationem pertinere» Див. Бузбеків лист II, ганнов. вид 1629, ст. 99 (ельзев. вид. 1633, ст. 135).

[4]) Див. вище, ст 186 (свідоцтва Тревізано 1554 р. та Бузбека). Безперечно, цей факт свідчить не тільки про те, що Сулейман Пишний дуже щиро кохав Роксолану, ба й про те, що мав він натуру поміркованую, нерозпущену. Бузбек (вид. 1629, ст. 77; ельзев. вид. 1633, ст. 106) так і витолковує цей факт.

клала дійти краю, довершити справу: добитися, щоб не Мустафі, а її рідному синові Селімові припав на спадщину османський престіл. Вкупі з нею вів задуману справу до бажаного кінця великий везір Рустем-паша (1544-1561), гордовита людина, але слухняна Хурремина креатура [1]), слов'янин (сербо-хорват) зроду [2]). Це був суворий, понурий людець, що й не осміхавсь ніколи [3]); Сулейман Пишний щиро ввіряв на нього, на отого свого зятя, й охоче все чинив за везірськими порадами. Рустем-паша дуже допомагав Хурремі-Роксолані навівати Сулейманові недовіру проти майбутнього престолонаступника, цесаревича-Мустафи [4]). Це була річ тим лекша, що Мустафа й справді не ховав од людей свого незадоволення, і серед народу давно вже кружляла навіть чутка, що Мустафа, коли-б був міг, давно-б був скинув батька з трону [5]). Правдиві чи неправдиві були всі отакі поголоски, тільки-ж Роксолані й Рустемові пощастило геть до краю напоїти Сулеймана Пишного тяжкою недовірою проти сина: Мустафу переведено намісникувати з більше-менше недалекої Магнесії в значно дальшу Амасію, що туди їхати із столиці треба було тижнів $3^1/_2$, тим часом як до Магнесії їхалося якихсь днів п'ятеро-шестеро [6]).

---

[1]) За Рустемом-пашею була Мигр-у-Маг, дочка Сулеймана Пишного та Роксолани

[2]) Наваджеро 1553 р. характеризує його так «Il magnifico Rustan, genero di sua Maestà, di nazione serviano, d'un casale appresso il serraglio di Bosnia»,— у Альбері Relazioni, т. III (= сер 3, т. 1); Флор 1840, ст. 88-89

[3]) Пізніш уславилася дотепна епіграма поета Ях'ї-бея Дукаґіна (пом. 1575), в якій автор прихильно догадувався, що Рустемові-паші, дасть Бог, призначать на тому світі такий куточок, де осміхатися й міняти свою звичку йому не доведеться

[4]) Про ці інтриги обох спільників чудово тямили й чужоземні дипломати в Царгороді; і Наваджеро, венецький баіло, в лютому 1553 р. виразно писав до Сената· «I disegni tutti della madre, che è così cara al Gran Signore, e quelli di Rustan, che ha tanta autorità, non intendono ad altro che a questo fine· di far, in caso di morte, herede Selim, cognato suo». Див. Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, ed. da Eug. Alberi, т. III, (= сер 3, т. I), Флор 1840, ст 78, та ще див ст 79. Пор. у Бузбека (але то вже 1554 р. по катастрофі) Epistolae, Ганнов. 1629, ст 36, 38 (або ельзев вид., Лейд. 1633, ст. 53, 55).

[5]) Бранець Барт Джюрджевич ще бл. 1541 р був писав за царевича Мустафу. «Imperator nunc (= бл 1541) habet filium primogenitum, viginti vel circiter trium annorum, Mustafa vocatum . saepe insidiantem patri, ut si quomodo posset eum occidere, ob libidinem dominii»; див Barth. Georgeuiz «De Turcarum moribus», Лейд. 1578, ст 38. І в австрійського посла Бузбека ми в 1-ій епістолі 1554 р. читаємо· «Pauci credunt Mustapham, quum Rustani consilia novercaeque artes non ignoraret, ultro occupare voluisse, patrisque imperio et vitae insidiatum» (ганнов. вид. 1629 р., ст 37; ельзев, 1633, ст. 55). Навпаки, венецький баіло Наваджеро, ставлячись до Мустафи як де несправедливо покривдженого, запевняє в своїй доповіді (лютий 1553 р., себ-то що перед катастрофою), що Мустафа ніколи не давав приводів батькові підозрівати його вірність; див. у Альбері: Relazioni degli ambasciatori Veneti, т III (= сер. 3, т. 1). Флор 1840, ст. 78. В Европі кінець-кінцем прищепилася думка, що всі обвинувачення проти царевича-Мустафи — то була тільки falsa suspicio, див прим. у Лоніцера· Chron. Turcic., т. I (Франкф. 1584), ст. 72.

[6]) Про таку віддаль обох міст, Амасії й Магнесії, од Царгороду—подає нам звістку венецький баіло Наваджеро 1553 р (ст 77: 19 та ст. 76: 11).

В-осени 1553 р. султан Сулейман Пишний стояв табором у Малій Азії, бо з перським шахом-Тагмаспом вийшли в османів іще з минулого року всякі непорозуміння. Рустем-паша з Роксоланою вже встигли переконати Сулеймана, що царевич-Мустафа, покладаючися на яничарське прихилля та перебуваючи в потайних зносинах із шахом-Тагмаспом, готує повстання проти батька, — то тепер султан викликав царевича до себе в табір.

І тут одбулася одна з найстрашніших родинних драм.

Про те, що сталося царевичеві-Мустафі, дуже докладно й драматично оповідають османські історики під 960=1553 р., як от, прим. Алій-челебій XVI в, Печевій і Солак-заде XVII в. Оповідають вони доволі незалежно, вільно.

Тільки-ж іще незалежніщі, ба навіть драматичніші — листи европейських послів з Царгороду.

На першому місці треба поставити доповідь нового венецького баіла (Доменіко Тревізано), що замінив собою в Царгороді Наваджера (а Наваджеро свою доповідь писав іще в початку 1553 р., коли ще не можна було вгадати Мустафиної долі); надрук. у Альбері: Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, т. III (=сер 3, т. I), Флор. 1840, ст. 111-192 (про долю Мустафи ст. 171 і д.). Там само (ст. 193-270) надруковано «Relazione anonima della guerra di Persia dell'anno 1553», де про Мустафу сказано широко (особливо ст. 207 і д.). Автор писав з Алеппа (півн. Сирія) і як видко, мав добрі звістки про те, що чинилося 1553 р. в Малій Азії.

Часто в нас цитовані її листи німецького посла, відомого Бузбека, а саме 1-ша епістола 1554 в., містять у собі і про долю царевича-Мустафи багацько цікавих подробиць; тільки-ж де-що в Бузбека скидається на маловарті й не дуже ймовірні базарні поголоски. Див. Busbecquii epistolae, Ганнов. 1629, ст. 39 і д. (або в ельзев. Busbecquii omnia quae extant, Лейд. 1633, ст. 55 і д.).

Дуже не позбавлені інтересу й ті звістки, що написав французький тодішній посол у Венеції де-Сельв (de Selve). Їх видано в дипломатичній збірці Шарієра (E. Charrière): Négociations de la France dans le Levant (Пар. 1848 і д.; див. II, 287 і д.).

Та серед широкої европейської публіки XVI в. найбільше мала розголосу дуже непевна, але часто друкована компіляція бургундця Миколи Моффанського: «Soltani Solymanni horrendum facinus in proprium filium»; між инчим, її вмістив Лоніцер у I томі своїх Chronicorum Turcicorum (Франкф. 1584), ст. 191-203. Безперечно, що тим писаннячком користувавсь і Левенклав у своїх Annales sultanorum Othmanidarum (2-е. вид., Франкф. 1596).

Популяризуванню тих непевних звісток чимало допомогла в Европі й ілюстрована Буасардова праця: «Vitae et icones sultanorum Turcicorum» (Франкф на Майні 1596). Диви там ст. 206-208 (в статті про Роксолану).

Царевич-Мустафа слухняно приїхав; мабуть сподівавсь полагодити свої відносини з батьком.

Він увійшов до султанського шатра, закритого для сторонніх людей, і хтів був поцілувати батька в руку. Та Сулейман гнівно не допустив Мустафу до своєї руки; натомість він подав знак—і на Мустафу накинулося скількись німих, щоб його задушити шнурком[1]). Царевич не дававсь їм, пручався в їхніх руках, та звичайно, що кінець-кінцем його цупко схопили, накинули-таки петлю на шию та й задушили. Все це продіялося на очах у султана-батька, що грізно сам додивлявсь до тієї страшної сцени, нікуди не одходячи із шатра[2]), чи, може—як кажуть инші джерела—одступивши за завішену перегорожу в шатрі[3]).

Згубивши свого первака-Мустафу, Сулейман Пишний проголосив престолонаступником собі Селіма, сина од українки Роксолани. Народові дуже жалько було Мустафи, тільки-ж воскресити його було вже не можна, і за тринацять літ після того, по батьковій смерті, турецьким султаном зробився не хто, як Селім II Мест, себто «п'яний» (1566-1574), виродок-алкоголік і лютий деспот. Султанування його пішло безперечно на шкоду для Туреччини, головним чином на шкоду в відносинах внутрішніх, та почасти й у відносинах зовнішніх. Правда, зовнішні відносини за Селімового панування подекуди були аж блискучі: вже-ж бо за Селіма II Туреччина зробила собі дуже важливе територіяльне надбання, одвоювавши од венеціянців острів Кипр (1571). Тільки-ж того самого року сполучений еспано-італійський флот (Пилипа II Еспанського, папи та Венецької республіки) під проводом дон-Хуана Австрійського (побічного сина покійного імператора Карла

---

1) «Німими», або точніш «без'язикими» (по тур. «дільсіз») звалися пажі, котрі стояли на варті коло дверей султанового покоя або кабінета, коли султан мав розмову, прим., з великим везіром, або з великим мюфтієм. Вони й поміж собою порозумівалися і од султана здобували накази не словами, а жестами, на мигах: той, хто хтів щось сказати, мовчки доторкавсь до певних частин тіла свого співрозмовника; звідти такі пажі й звалися «без'язикими». Див у Мураджі д'Оссона (Пар. 1788 і д.): «Tableau général de l'empire Ottoman», т. VII, 45. Таку розмову, через доторкання, однаково добре можна було зрозуміти і вдень, і вночі, серед пітьми, а тому її вчилися не тільки «німі» пажі, ба й усі инші двораки. Відомий учений подорожній Турнефор поч XVIII в. пише: «Цю мову настільки шанують у султанських палатах, що кожен, хто хоче зробити двірську каріеру, або хто обертається коло султана, дуже старанно навчається тієї німої мови, бо шепотіти комусь щось на вухо в присутності володаря — це була б для володаря певна непошана». Див. Pitton de Tournefort: Relation d'un voyage du Levant, Ліон, т. II (1717), ст 287.

2) Так повідає алепська «Relazione anonima della guerra di Persia» та французький посол у Венеції де-Сельв. Та й пізніший компілятор Микола Моффанський каже більше менше те саме: «parricida tam nefandum spectaculum ex altero tentorii latere conspiciebat» (Див. в 1 томі Лоніцерових хронік 1584, ст. 199)

3) «Suleimannus, qui linteis modo tentorii parietibus theatro, in quo illa agebatur tragoedia, disjungebatur, ea tentorii parte caput exferens, torvos et minaces oculos in mutos torquet, illorumque segnitiem atrocibus signis graviter increpat», — Бузбек (1554): Epistolae, Ганн. 1629, ст. 40 (= ельзев. 1633, ст. 58).

V) як-найтяжче розбив і разгромив турецького флота під Лепантом[1]). Лепантський бій стався почином для політичного занепаду Туреччини,—і занепад таким побутом вперше з'язується з іменням не чиїм, як Роксоланиного сина. Можна сказати, что Роксоланине злочинство супроти Мустафи лягло як-найтяжчим немезидиним проклоном на османську державу.

Отакі, як Роксолана, українські бранки, що з невільниць ставали турецькими султаншами, відомі були в Царгороді й пізніш[2]), тільки що не такі вони були політично-славні, як Роксолана. Про свою давнішу батьківщину й віру вони не пам'ятали, і османські історики повідають про них, як про добрих, побожних мусулманок.

Вже ж бо й та сама Роксолана-українка спорудила просторий боговгодний будинок за-для бідних мусулман («імарет») і не аби-який мечет[3]). За султанським наказом од Сулеймана Пишного, грошові засоби на будування зібрано було через податок, накладений на християнських прочан коло Гроба Господнього в Єрусалимі. Наказано було зачинити браму, що веде до Храму Воскресення, і стягати з богомільців гроші за право вступу: копти та араби повинні були платити найменше, тільки по 3 піястри, греки—по 7, прочани з Европи—по 14 піястрів[4]). На практиці бралося безперечно й більш. От, між 1558-1561 р.р. (коли в Московії панував цар Іван Грізний, а в Туреччині султан Сулейман Пишний) їздив на прощу до Святих місць московський купець Василь Позняков[5]), і він оповідає, що, як надійде Велика субота, то турки приходять та й запечатують браму до храма Воскресення, «и емлютъ со всякаго христіянина (= право-

---

[1]) Варто завважити, що давніш, буде тому якихсь три четвертині століття, за Баєзіда II Святого, як облягли були отой порт Лепанто (коло Коринтської затоки) завойовники-турки, то вони там, коло о-ва Сапієнци, здобули велику собі славу: флот Баєзіда Святого, ще зовсім слабенький, дав туркам першу їхню морську перемогу над флотом Венеції, аж надто сильної тоді середземної европейської держави. (Див. ст 109). За Селіма II, навпаки: під Лепантом 1571 р. загинув турецький флот не слабенький, а справді міцний.

[2]) От, українкою була найлюбіша жінка Османа II (1618-1622). Українкою була й жінка Мустафи II (1695-1703), що породила йому Османа III.

[3]) В Европі поширена була чутка, що Роксолана збудувала того імарета й мечета навмисне на те, щоб наперед забезпечити собі цими будовами царство небесне і спокійно підбити Сулеймана на синовбивство. Див. «Horrendum facinus» Миколи-бургундця (Моффанського) в I томі Лоніцерових «Chronicorum Turcicorum», Франкф. 1584, ст. 191-192.

[4]) Про це, див по російськи дисертацію Вол. Ґірґаса: «Права христіанъ на востокѣ» (Спб. 1865), ст. 86, де автор, правда, черпає звістки не із східніх першоджерел, а з европейських обробіток.

[5]) Подорож його видало «Императорское Православчое Палестинское Общество» під заголовком «Хожденіе купца Василія Познякова по Святымъ мѣстамъ Востока, подъ редакціей Х. М. Лопарева», Спб. 1887 (= Православный Палестинскій Сборникъ, вып. 18).

славнаго) по четыре золотыхъ угорскихъ,—тоже (=аж тоді) и въ церковь пустятъ; и мы грѣшніи дали есмы по четыре золотыхъ съ человѣка. А которому христіянину дать нѣчево, того и въ церковъ не пустятъ. А съ латыни и съ фрязовъ и съ еретиковъ (=вірмен, маронітів і т. и.) — по десять золотыхъ; а золотой по 20 алтынъ. А съ черноризцевъ мыта не емлютъ». Звичайно, що не тільки гріб Господень, ба й инші палестинські християнські святі місця повинні бували чимсь допомагати турецькій скарбниці в її витратах на мусулманські потреби. Ог, щоб полагодити Омарів мечет в Єрусалимі, Сулейман Пишний загадав забрати туди поміст і колони з вифлеємського храма Різдва Христового [1]).

За отаке визискування християнських святинь не один християнин смів-би назвати Роксолану та Сулеймана Пишного дикими мусулманськими фанатиками, що не мають сорома — негідно профанувати чужу віру, віру своїх зневажених подданців [2]). Тільки-ж, навіть коли ми схочемо вважати таку оцінку за дуже небезпідставну, то для більшої об'єктивности ми повинні будемо згадати, що й у християнській Польщі за п'ядесять літ пізніш пани-католики здавали православні церкви жидам за гроші в оренду, і тая оренда легко давала спромогу жидам чинити чималі здирства над православними людьми [3]). Та навіть і без тих яскравих польських паралелів не важко буде дати для Роксолани з Сулейманом не таку вже й сувору оцінку, та й можна-б не вважати їх за якихсь особливих бусурменів-фанатиків. Те, що вони діяли з християнськими святими місцями, не вони-ж надума-

---

[1]) Про це, по російськи, див. в тому самому місці згаданої дисертації В. Ґірґаса: «Права христіанъ на Востокѣ», Спб 1865.

[2]) Католики оповідають (а саме Бассано, вид. в усезбірці Сансовіно XVI в.: «Historia universale de' Turchi», див ст. 82 об), що султан Сулейман, «il Gran-Tu co», захтів ознайомитися з католицькою службою Божою, та й, зайшовши до костьола св. Франциска в Пері, загадав одправити в його присутности месу, — і розсміявся з неї, et se ne rise». Тільки-ж треба пам'ятати, що кожна незвичайна церковна служба може викликати в чужому слухачеві сміх, або хоч осміх. Відомий «соглядатай востока» преосв. Порфирій Успенський оповідає в своїх записках, що він і грецьку архиправославну службу, грецьких «Романовъ-сладкопѣвцевъ» з їхнім носовим пересадним гугнінням, не міг слухати спокійно: «Какъ началъ (царгородський духовник) носомъ своимъ выводить верхнія и нижнія, и всякія, и такія ноты и рулады, какихъ нигдѣ вы не найдете, развѣ въ греческихъ и болгарскихъ носахъ, — то я грѣшный едва переводилъ дыханіе и сохранялъ присутствіе духа, а между тѣмъ внутренно хохоталъ какъ ребенокъ. Стану молиться, — не могу докончить крестнаго знаменія отъ какой-нибудь новой неожиданной рулады!» Див. Порф. Успенського: «Книга бытія моего», т I (Спб 1894), ст. 198.

[3]) За кожну православну церковну требу попереду жид-орендар мав здобути «dudek», тоб-то монету на 3 гроші, яка на теперішні гроші коштувала б копійок 20 золотом. Тільки-ж, як зазначає Ґрондський (в «Historia belli Kosacco-Polonici») жиди-орендарі своїми хитрими одтяганнями (tergiversatione) вміли здерти за требу геть більше, та й аж тоді видавали квиток, з яким православний піп безбоязно смів уже виконати священну требу: охрестити дитину, повінчати молодих, то що,

лися перші діяти: то вже була давня палестинська традиція. Вже-ж пак не од них пішов звичай стягати плату з єрусалимських прочан-християн за право поклонитися Гробові Господнему. Бо ще й тоді, як над Сирією з Палестиною панували не османи, а єгипецькі мамлюки, в XV в., практикувалося для християн таке самісіньке оподаткування, коли навіть не значно гіршеє. Єромонах-московіт з Троїцько-Сергіївської Лаври Зосима, що ходив на прощу до Святого Гробу в Єрусалимі бл. 1420 р. і вижив там цілий рік, скаржиться в своєму «Ксеносі»[1]) ось як: «[На праздники] окаянніе срацыне всѣ церкви христіанскія запечатають, глаголюще: нѣтъ у васъ праздника, откупайте. А черезъ весь годъ (= протягом цілого року!) замчена церковь Святого Воскресенія и прикрѣплена печатію султана, царя египетскаго. Прилучившися поклонницы отъ которыхъ странъ — идутъ ко амиру, и амиръ, емля дары, церковь отпечатываетъ... А кому поклонитися Гробу Господню, тому дати златыхъ денегъ венетическихъ — флоринъ. То еще колико на пути арапомъ давати, откупати путь, идучи отъ Рамли ко Іерусалиму; то еще сторожемъ давати, — пятнадцать стражей у Гроба Господня приставлено, лютыхъ срацинъ». Ця мамлюцька картина—живовидячки тяжча, ніж турецька за часів Сулеймана Пишного. Знов-же, навряд, щоб Сулейман Пишний добачав у факті грошового оподаткування якусь релігійну образу для віри християнської: адже коли йому треба того бувало для державних інтересів, то він накладав податок і на свої, мусулманські мечети, забірав їхні прибутки[2]); — з таким самим чисто діловим почуттям міг він ставитися і до святинь християнських. Свідомої охоти утісняти православну церкву Сулейман запевне не мав: хоч серед пересправ із західніми володарями він грозивсь, що й зовсім зачинить церкву св. Гробу Господнього в Єрусалимі й оберне її на мечет[3]), а на ділі він ствердив єрусалимському православному патріярхові «агд-наме́», тую охоронну грамоту, яку надав його батько, Селім Грізний.

---

[1]) Зосимин «Ксеносъ, глаголемый странникъ, о хожденіи и бытіи моемъ» бл. 1420 р. видруковано в 24-му випускові «Православнаго Палестинскаго сборника» (Спб. 1889).

[2]) Венецький баіло Пієтро Браґадіно у своїй доповіді 1526 р. пише, що Сулейман Пишний, забіраючи собі прибутки (entrate) з мечетів, не посоромився накласти свою руку і на св. Софію, яка має прибутку 50 000 дукатів на рік: «nè mai niùn signore ottomano ha voluto toccar questi denari di Dio» = «а ще жаден османський володар не бажав торкатися тих грошей Божих». Див. в уєзбірці Евдж. Альбе́рі: «Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, т. IX (= сер. 3, т. 3), Флор. 1855, ст. 110

[3]) Таку погрозу про єрусалимську церкву (та ще й про инші християнські церкви в османській державі) почув од Сулеймана, через уста везіра Ібрагіма, австрійський посол Єронім За́дарський 1533 р. Див. його лист до короля Фердинанда в уєзбірці Ant. von Gévay· Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oestreich, Ungarn und der Pforte im 16. und 17. Jahrhunderte (Відень, 1838-1842), ст. 4.

XIII.

Культурний розцвіт Туреччини в епоху Сулеймана Пишного. Законодавство; видатні правники. Історичне письменство XVI в Архитектура.

Якщо славне панування Сулеймана I Пишного треба вважати за безперечний апогей османської надвірно-політичної могутности і якщо цю обставину підкреслила християнська Европа, давши султанові прозвання «Пишний» та «Великий» (ст. 135), то османи в додаток до цього вважають, що і з культурного погляду Сулейманова епоха — це був період мабуть чи не найславніший в усенькій історії їхньої держави, в кожному разі дуже блискучий.

Позначна річ — що свого «пишного» Сулеймана турки прозвали не по-військовому, а чисто по-культурному: «султан-Законодавець», «ель-Кануні». Так його вони найменували за те, що всезбірку турецьких законів «Канун-наме́» до пуття оброблено саме за Сулеймана Пишного. Перший, од кого йде «Канун-наме́», то був ще султан Мехеммед II Завойовник (1451-1481); тільки-ж ~~із~~ ~~то~~го часу зминуло років сто, велика османська держава встигла ще сильніш поширитися, життя ускладнилося, — і довелося дати збірці законів «Канун-наме́» новітню редакцію згідно з новітніми вимогами часу. За те, що Сулейман Пишний видав таку ново-оброблену редакцію законів (по-турецьки «канун») [1], він і величається «Кануні» [2].

Звичайно, що розробляли «Канун-наме́» специялісти-законознавці. Епоха Сулеймана Пишного славна цілою низкою видатних правничих іменнів. Один з них, араб Мехеммед ибн-Ібрагім Ха́лебський († 1549), прикрашав своєю вченою працею ще й часи попередніх султанів, особливо Баєзіда II Святого (1481-1512), а за Сулеймана II це вже був шановний, старий дід, висока повага для всіх професорів-правників. Усезбірка ханіфітського права: «Місце, де всі моря зіллялися», що її склав ибн-Ібрагім Ха́лебський, ще й досі являється допомічною книгою у правників османської імперії. Але хто найбільше вславив собою юриспруденцію Сулейманових часів, так се царгородський великий мюфтій (з 1544 р.) потурчений курд Абу-с-сууд (1492-1574); це ж він і був головним працівником для «Канун-наме́» [3], а особливу славу мали й мають Абу-с-суудові «фетви», тобто

[1] Оцее слово «канун» (пишеться «qанун») турки позичили з грецької мови («канон»), безперечно за арабсько-перським посередництвом, бо в арабську й перську мову це грецьке слово протиснулося давніш

[2] Все ж треба пам'ятати, що факт існування «Канун-наме́» найбільше є заслуга Мехеммеда II. I тому, напр., Гаммер у своїй Histoire de l'empire Ottoman мав повне право спинитися на редакції Мехеммеда II (т. III, 1836, ст. 300 і д.) безмірно ширше, ніж на тих змінах, які пороблено за Сулеймана II (т. VI, ст. 255 і д.).

[3] Абу-с-суудова «Канун-наме́» потім, при дальших султанах, знов переоблялася й доповнювалася. Див. прим. такий доповнений рукопис в Брит. Музеї, Rieu: Catalogue of the Turkish mss. (Лонд. 1888), ст. 247.

«мюфтійні» розвязання важких богословсько-юридичних питаннів мусулманського права. Відомий історик і бібліограф XVII віку Хаджі-Халфá, характеризуючи Абу-с-сууда, каже, що бути кращим мюфтієм, ніж Абу-с-сууд, уже й не можна: «в особі Абу-с-сууда мюфтійська вченість досягла свого найвищого вивершення» [1]). Ще й досі серед турецького простого люду живе пам'ять про велику вченість оцього мюфтія XVI в.; і коли простий турок хоче про когось іронічно сказати, що той, мовляв, женеться за найдрібніщими законними тонкощами, то насмішкувато питає його: «Чи не Абу-с-сууда внук із тебе, часом?!» [2]).

Не тільки правнича, ба й усяка инша наукова література налічувала за часів Сулеймана Пишного цілі гурти своїх представників. Дуже путящі поміж ними — турецькі історики, чи, точніш, літописці: і такі прості-нехитрі, як, от, кадий Джемалій († 1550), що Европа його собі засвоїла тоді-ж-таки, в XVI в. [3]), і такі тонко-проникливі, як Алій-челебій (род. 1541, пом. 1599). Не менше відомі історичні автори, які писали переважно вже після смерти Сулейманової, але виховала їх та сама епоха Сулеймана Пишного: квітчастий, високохмарний Са'деддін (1536-1599, автор «Вінця літописів», доведеного тільки до Сулеймана), перс Дженнабій (пом. 1590), саркастичний Мустафа Селянікій (самовидець подій 1566-1599). Цілу плеяду становлять собою історики письменства, де найвідоміще ім'я — то Лятифій Кастамунський (1546).

Султанування Сулеймана Пишного вважається за золотий вік і для красного письменства, або краще сказати, за довершення золотого віку, бо османське письменство пишним цвітом розцвілося ще в кінці попереднього XV-го століття після того, як Мехеммед II завоював Царгород і як далі засів довголітньо на царгородському троні дуже культурний султан-меценат Баєзід II Святий (1481-1512; ст. 113-114). Всі султани, що були попередниками Сулеймана Пишного, оддавалися й сами поетичній творчості: і Мехеммед II Завойовник, і Баєзід II Святий, і Селім I Грізний. Ліричні поезії (під псевдонімом «Мухиббі») писав і султан Сулейман, та й — позначна річ — вірші отого високого, могутнього володаря, що панував од Перської затоки до Ґібральтарської протоки і од Будапешта до Нільських порогів, тужать про марність слави, могутности, багацтва. Натурально однак,

[1]) «Мюфтілік Абу-с-сууд-ефендіде кямалін[і] булду», — Хаджі-Халфа: «Фезлеке», т. II (Царгород 1287=1870), ст. 232.

[2]) «Сен Абу-с-суудун торуну-му сун?!» Див. В. Гордлевського: «Изъ исторіи османской пословицы», Спб 1909, ст. 17 (відб. з «Живой Старины»)

[3]) Джемаліеву хроніку османської держави (од первопочатку до подій 1549 р.) видав у XVI столітті в перекладі з турецької мови Лèвенклав (Leunclavius); він надрукував того переклада в своїх «Annales sultanorum Othmanidarum» (Франкф. на Майні 1588; посм. вид. 1596; по нім. «Newe Chronica» Франкф. 1590, посмертно 1595). Левенклавова праця здобула собі високу пошану в Европі.

що не султанська творчість дала окрасу османській поезії, а инша, звичайних людей. Оригінальности — турецьке красне письменство не набуло і в свій золотий вік: воно залишилося тим, чим було з первопочатку, з XIV століття, себ-то невільничим наслідуванням багатого, талановитого перського письменства; в XV-XVI в.в. особливу силу мав над турками різнобічний перський поет-класик Джамій (пом. 1492). Тільки-ж, переспівуючи перські мотиви й сюжети, турецьке письменство золотого віку захопило, в свої лави, переспівачів далеко не абияких, талановитих. Все найкращеє, чим володіла багатенна перська література X-XVI в., поз'являлося тоді в гожих перекладах на османське, а заразом кипіла й своя власна творчість, тільки що несамостійна, в дусі тієї самої перської поезії, отого незмінного ідеала.

Перську романтичну епіку (цикли, що звуться «П'ятерицею» або «Семерицею») обробляв був за Баєзіда Святого Хамдій і тоді-ж-таки почав свою перекладарську працю Ляміий Бруський; цей Ляміий (пом. 1531) може вважатися і за письменника епохи Сулейманової. Цілком Сулеймановим поетом-епіком являється сентиментально-солодощавий, тільки-ж елегантно-блискотливий автор «Рожі та Солов'я» Фезлій (пом. 1564) та двоє найоригінальніших поміж турецькими епіками-романтиками — автор «Меджнуна й Лейли» (щось ніби Ромео та Джульєтти) азербейджанський курд Фузулій Багдадський (пом. 1562) і яничарський албанець-офіцер Ях'я-бей Дукаґін (бл. 1495-1575), що звіршував повість про люті страждання яничарського офіцера, який безталанно закохався в одному молодому вродливому воякові із своєї команди («Шаһ у ґяда»=«Цар та жебрак»).

Аж кишить турецька поезія золотого XVI в. поетами-ліриками. В додаток до таких класичних ліриків Баєзідових часів, як Неджатій (пом. 1509) із своєю талановитою наслідувачкою Мігрі-хатуною (пом. бл. 1514 р.) та Месіхій (пом. 1512), Сулейманову епоху квітчають инші видатні, класичні ймення. Цікава тут постать — лірик-самоук Затій (1471-1546), що часом засвоював собі вірші молодих, іще невславленних авторів, які несли йому на суд свої складання, та й потім затикав їм рота словами: «Ну, хто тебе знає, як поета? А в мене — он поглянь-но — є цілий «діван» поезій, що його чекає безсмертна слава. Радій, що твій віршик, діставшися до мого дівану, діпнеться безсмертя!» І разом з тим Затій кричав на всі боки, що инші турецькі поети обкрадають його [1]). Мрійливий містико-аскетичний лірик-суфій Хиялій (пом. 1557) належав до тісного двірського кола самого султана Сулеймана і тішивсь його ласкою, дарма що всесильний везір Рустем-паша терпіти не міг цього похнюпого «птаха-пугача». Як помер

[1]) З цього приводу стамбульські дотепні люди пустили епіграму: «Щоб у злодія украсти, треба мати добрий хист!»

Хиялій, то найвидатніше місце в літературному двірському колі султана Сулеймана Пишного зайняв син мюеззіна (так, ніби дзвонаря) кадий-поет Бакий (1527-1600), високоартистичний «цар турецької лірики», себ-то пильний, старанний наслідувач перського газельного поета-Хафиза XIV в. Цей автор турецьких «газелів» Бакий — то найвищеє завершення й найвищая слава золотого XVI в. Турецькі літературні історики вважають Бакия взагалі за найбільш блискуче поетичне ім'я в усенькій історії турецької літератури.

І ще в одній культурній царині вік Сулеймана Пишного позначивсь дуже блискуче: в архитектурі. Завоювання XV-XVI вв. накопичили в столиці-Царгороді і в руках військової значної старшини чималі багацтва, османське життя зробилося розкішним, і між иншим тая розкіш виявилася в будівництві. Найкраще будувалися мечети. Дуже багато значних турків, нагуртувавши в своїх руках чималі грошові суми, залюбки тратили їх на збудування гарних храмів божих, щоб душу спасти. Султан Сулейман Пишний теж охоче споружав пишні мечети, імарети [1]), мости, кріпості т. и. Ми про це згадували тоді (ст. 161), як говорили про спорожніння державної скарбниці через них. Тільки-ж, нехай собі це одбивалося й зле на становищі державних фінансів, а в результаті столиця й инші великі міста османської держави сильно прикрасилися через усякі художні й багаті архитектурні пам'ятники, — і вони ще й досі, от як високохудожній царгородський мечет Сулейманіййе, мовчки, але вимовно, нагадують нам за культурну діяльність, за культурні змагання Сулеймана Пишного.

XIV.

Туркофільство в Европі XVI в.

Турецькі симпатії, як у православних греків, так і в католицькій Европі ще з XV в.; Розенблютова пієса «Турок» 1454 р.; Макіявеллі. Свідоцтво Лютера про туркофільські настрої в німецьких масах; Ульрих фон-Гуттен ставить успіхи німецької реформації в звязок з бажаним приходом турецького війська. Французькі політичні письменники XVI в. ідеалізують турецький абсолютизм, як джерело фінансового добробуту; Боден 1530-1596. Думки комуніста Кампанеллі. Поляки XVI в. про Туреччину: «Turczyn» Рея 1567. Православні в Польщі мріють про турецьку терпимість; «Палінодія» 1621 і инші українські писання. І до Москви XVI в., не вважаючи на виявничі протимусулманські проповіді Максима Грека, доноситься хвиля туркофільства; епістоли Ів. Пересветова до царя Івана IV про ідеальну грізну справедливість «турецького царя Магмета». Московське вид. «Книги о вѣрѣ» 1648 р з її похвалами турецькій релігійній терпимості.

За часів Сулеймана Пишного мабуть чи не найсильніш виявилася серед певних гуртів християнсько-европейського громадянства чимала

[1]) імарет — богадільня, притулок.

прихильність до Туреччини і до її порядків, — прихильність, яку можна назвати попросту **туркофільством**.

Певні симпатії до турків можна було постерегти серед християнського світу вже давніш, ще з попереднього XV століття. Коли ми почитаємося візантійських істориків XV в., особливо не уніятів, а православних (такий був Франдза, дворак царгородського імператора), то ми в них зустрінемо як-найприязніші згадки і про султана Мехеммеда I Лицарського (1402-1421), що шанобливо звав візантійського імператора своїм «татком», і ще більше — про Мюрада II (1421-1451), що його смерть вразила Франдзу так, наче Франдза найблизчого приятеля втратив [1]). І не тільки султани — усі турки взагалі здавалися православній греччині за зовсім непоганий народ, що з ним і жити не важко, — особливо коли рівняти матеріяльно-незажерливих і релігійно-терпимих турків до тих християн-латинників (венеціянців, чи кого), що висмоктували або пнулися висмоктувати остатні соки з підвладних їм греків та ще й силувалися одібрати в них православну дідівську віру й накинути католицтво, унію з римським папством. Ми в історії XV в. не раз зустрічалися з такими супротилежними явищами, як, от, події 1429-1430 р. р.: з одного боку в Луцьку 1429 р. збірається конгрес европейських монархів, щоб обміркувати план спільної боротьби проти турків, нехай вони не завойовують грецьких земель, — а тимчасом, з другого боку, сами греки допомагають 1430 р. туркам одібрати од християн-венеціянів Солунь та й узяти її під свою власну, мусулманську руку (ст. 38 і ст. 40). Живовидячки вже й тоді, за Мюрада II, держалося серед греків гасло: «Краще нехай панує турецька чалма, аби не латинська тіяра!» І не можна навіть сказати, що симпатії до турків могли тоді виникати в самісінького православного грецтва, якому був вибір тільки поміж турками та латинниками. Одвідав був Туреччину за часів Мюрада II француз Бертрандон деля-Брокієр (ст. 87), — то і його записки рясніють хваліннями для турків: це, мовляв, люди щиро-благородні й чесні, franches gens et loyaulx, ще й до того безмірно симпатичніші од християн-греків; в своєму місці (ст. 87) ми вже наводили деля-Брокієрові слова, що на турка він завсіди більше покладається, ніж на грека [2]).

І через таких подорожніх-письменників, яким був деля-Брокієр, а ще більше через тисячоусту людову поголоску, через зовсім простих людців, котрі побували в Туреччині або поблизу неї, розповсюднювалися симпатії до турків по різних закутках Европи першої половини

[1]) Див. в нас на ст. 34-35 (Мехеммед I Челебій і Мануїл II); ст. 37 і ст. 61 (Мюрад II)

[2]) Bertrandon de la Brocquière: Voyage d'outre mer, вид. Шефер (Пар. 1892), ст. 149.

XV в. Европейська фантазія додавала од себе туркам та їхній державі ще й такі прикмети, яких у дійсності там не було. Думалося, що, коли в Туреччині живеться народові не погано, дак се очевидячки тому, що там панує правда й непідкупність, бо правительство щиро-таки дбає за свій народ, не так як европейські християнські князі та королі та инші володарі. Нехай собі тверезі дипломати часів султана Мюрада II писали до инших дипломатів, як про річ усім відому: «Адже сами здорові знаєте, турки геть усе й що-завгодно зроблять за гроші; у них хто більше дасть, того й верх» [1], — це не могло схитнути певні гурти европейців, котрим аж до болю бажалося вірити, що, в контраст до Европи, там-десь у далекій Туреччині є щира правда й непідкупність. Харпаки-бідаки, приміром у Німеччині, виснажені здирствами та хабарництвом своїх урядовців та иншими економічними умовами яскраво-перестарілої, але ще не дожитої середньовіччини, аж сумували: чому в них у Европі нема тієї «турецької правди»? чому над ними не турецьке, народолюбне правительство панує, а свої ненавидні князі? І через те, коли син Мюрада II, новий султан Мехеммед II Завойовник, розпочав своє султанування тим, що підбив під себе «другий Рим», візантійський Царгород, то далеко не всі люди в Европі вважали це за страшне, нестерпуче лихо для християнства. Думалося й навпаки. Ще й цілого року не попанували турки в новозвойованому Царгороді, а німець з Нюренберга бюргер Ганс Розенблют, — це ми бачили (ст. 87), — дав для простонародного театрального репертуара на масниці 1454 року свою драматичну пієсу «Про турка». В ній перед очима вульгарної, балаганної німецької публіки, «турок» виводивсь на сцені як оборонець купців та селян, «замучених аж до краю», та й обіцяв покарати аристократів. Покарає він їх люто, але-ж вони того й варті за тії «дев'ятеро лихих бід», що вони їх розвели на християнському світі. Серед тих дев'ятьох бід зазначено й неправедний суд, де бідний ніколи своєї справи не виграє, а раз-у-раз програє; зазначено й претяжкі здирства та податки, що накладаються на бідний і зневажений простий люд. «Турок» має оборонити низчі верстви суспільности проти їхніх панів, що харпаки «приневолені годувати їх своєю працею, а пани замість подяки й нагороди накладають на них іще більші, нові тягарі, та й просвітку їм не дають».

Так-от іще й у XV в. ходила в Европі про Туреччину чутка, що там ніхто не насилує чужої віри і що людям там живеться під султаном легко, бо панує правда й непідкупність.

---

[1] Цю цитату з листування Рагузької республіки ми вже наводили на ст. 88.

Зминуло після того по-над півстоліття. Над Туреччиною перебігло довгоефектне панування завойовничого Мехеммеда II та мирне, культурне панування Баєзіда II Святого (1481-1512), аж поки настав для Туреччини найбільше блискучий XVI вік. Настав для Туреччини блискучий XVI вік того видатного султана Сулеймана Пишного, що про нього европейський тодішній історик Туреччини писав: «Могутністю, багацтвами, щедрістю, справедливістю Сулейман переважив усіх попередніх султанів. А військової сили й знаряддя він мав стільки, що, як справедливо гадають христіянські володарі, тільки Боже заступництво, а не їхні власні зусилля забезпечили їх проти Сулейманової моці» [1]). І ото-ж тоді ми постерігаємо в Европі туркофільство уже не серед простих мас, не серед ярмаркової публіки, як було 1454 р. у нюренбержця Розенблюта, ба серед **авторитетних політиків** або серед довголітніх **дослідників** Туреччини. Ми згадували були (ст. 88), що порядки самодержавної Туреччини дуже похваляв флорентієць-політик **Макіявеллі** (1469-1527), добачаючи в них «підсумок усього доброго»; тільки-ж Макіявеллеві вихваляння бліднішають перед тими хвалебними надпоривами, що ними дихають меморіяли про турків, які подав 1518 р. імператорові-Габсбургові поіталянений слов'янин-далматинець **Парteній Андронік** та ще один його земляк з Рагузи: тут султанську самодержавність попросту з'ідеалізовано [2]). І в своєму ідеалізуванні Партеній Андронік, або, за ним, низка инших аналогічних доповідачів силуються виходити з фактів не вимріяних, а справжніх, дійсних. Широкій европейській публіці вважати їхні писання за чисту фантазію не випадало вже й через те, що цитовані ними факти вона не раз могла знайти й у писаннях тих людей, котрі мали дуже поважні причини *не* ідеалізувати турецького побуту, ба навпаки — різко його гудити. До таких належав, приміром, серб Бартоломей **Джюрджевич**, що довго намучився в турецькій неволі за часів Сулеймана Пишного (бл. 1541 р.). В своїй широко спопуляризованій книжці «De Turcarum moribus» він не жаліє чорних красок, щоб обмалювати турецьку лютість проти христіян і їхню без-

[1]) Див. т. I Лоніцерових Chronicorum Turcicorum (Франкф. 1584), ст. 72.

[2]) У мене нема в руках меморіяла Партенія Андроніка 1518 р; вказівку на нього (та й ще деякі) я беру із вступної лекції в московському університетові 1907 р. проф Д. Н. Єгорова, що надруковано її в місячнику «Русская Мысль» під заголовком: Идея «турецкой реформаціи» XVI в. (1907, іюль, отд. II, ст. 1-14). Невеличка, але цікава стаття проф. Єгорова має тую ваду, що він ніде не зазначає ані сторінки, ані року видання, ані навіть самого видання, звідки він подає свої звістки. Провідна думка проф. Єгорова характеризується епіграфом, узятим з Макіявеллія: «Не треба чекати критичної хвилини, щоб придбати народню прихильність.. Коли ти чекатимеш ворожого нашестя, щоб учинити народові щедрість, то народ і вважатиме, що він має дякувати не тобі, а твоєму ворогові» (Discorsi, т. I, XXXII).

сердечність супроти невільників, а разом з тим він аж надпоривається, коли оповідає про добрі, побожні норови турецького народу: турки виходять у Джюрджевича попросту аж святі. — «З їхньою побожністю нашу ніяк не можна й рівняти», каже Джюрджевич: «з цього погляду вони, можна сказати, кращі за нас» [1]). А чесність у турків — повідає він — така, що навіть коли військо йде, то жаден вояк нічого по дорозі не зачепить, «не покривдить навіть осьмилітнього чи десятилітнього хлопчика, який несе на продаж хліб, яйця, садовину, овес, то що». Із саду, що стоїть при дорозі, ніхто яблучка не зірве самовільно, без хазяїнового дозволу, або буде йому за те тяжка кара. «Перебуваючи в турецькому війську підчас походу проти персів, мав я нагоду побачити, як зрубали голову одному спагієві, а заразом і його коневі і служникові, за те, що кінь, одвязавшись од припони, витолочив чуже поле» [2]).

Особливу охоту слухати про турків отакі, як у Джюрджевича, підхвальні оповідання мала тоді (так само, як і в XV в., тільки свідоміш) тая країна, що її становище найбільше тоді вимагало всебічної реформи, і соціяльної і релігійної, а саме Німеччина. Що німецький верховний володар, архикатолицький імператор Габсбург, являвсь найголовнішим військовим ворогом для Туреччини, ця обставина ані трохи не перебивала німцям туркофільствувати, бо в Німеччині того самого року, як на турецькому престолі засів султан Сулейман І Пишний (1520), розпочавсь могутній протикатолицький рух, що його викликав Лютер. Католики силувалися запевнити, ніби і з самого Лютера не аби-який туркофіл. В папській буллі Лева X од 24 червня 1520 року, — тій буллі, що засудила Лютера, — одна з тез (34-а) заявляє, ніби Лютер навча, що «боротися проти турків — це визначає йти проти Бога, який одвідує нас за беззаконня наші». Літ сорок пізніш, один з католицьких істориків лютеранства [3]) заявляє про Лютера, ніби він, «запалившись ненавистю проти папи, бажав, нехай би турки зайняли і Німеччину, і Італію», і навіть ніби Лютер випустив у світ окреме писання в цьому дусі: «De bello contra Turcas» [4]). Не важко

[1]) «In hac re nobis, profecto, meliores dici possunt». Див. Barthol. Georgieuiz: De Turcarum moribus, Лейден 1578, ст. 25 Більше-менше такі, самі слова, невигідні для християн, ми вже наводили (ст 59) з т. зв. Мюльбахського студента-бранця 1438 р.

[2]) Джюрджевич, ст. 53-54

[3]) картезійський чернець Лаврентій Сирій 1568 р. в своїй історії Европи XVI в; її в руках у мене нема, і цитату я беру із статті Д. Єгорова ст. 5 («Русск. Мысль» 1907, іюль)

[4]) Писання «Про війну проти турка» = «Vom Krieg wider den Türcken« Лютер справді випустив у світ (1528), тільки-ж там він, на самому початку, силується виправдати себе проти того обвинувачення, яке йому закидає папська булла 1520 р.: не він бо винен, що etliche ungeschickte Prediger bey uns Teutschen sind (als ich leider höre), die dem Pöbel einbilden, man sole und musse nicht wider den Turcken kriegen. Цей Лютерів трактат міститься в усіх виданнях його писаннів, але Eisensch mied видав і окрему збірку: Luther's Schriften wider die Turken (Роннебург 1828) де диви ст. 2.

на Лютерових писаннях вивірити, що цеє католицькеє обвинувачення, наскільки воно торкається самого Лютера особисто, абсолютно не має під собою підвалини. Воно правда: Лютер, як повний віри християнин, вірував, що турків наслав християнам сам Бог, на кару їм за гріхи; тільки-ж із його казаннів ясно[1]), що боротьбу проти турків, проти турецького султана, другого «після папи» антихриста того, він уважає за річ неминуче потрібну[2]). Але чого не довго треба шукати в його-ж таки проповідях, так се рясних згадок про те, що серед його земляків простий люд (себто так, як і в XV столітті) «бажає приходу турків та їхнього запанування»[3]) і каже: «Краще бути під турком, ніж під імператором та князями». В проповіді 1541 року Лютер свідчить, що німецький люд (отак як і серб Джюрджевич у своїй вищезгаданій у нас книжці «De Turcarum moribus») дивиться на турків попросту як на святих: «Турки — сильні та й, раз-у-раз, перемагають ворогів, їхня влада зростає, і люди — ладні одмовитися од розумного пояснення, ладні все пояснити турецькою святістю (Heiligkeit), тим, що й турецьку віру і турецьке життя-буття сам Бог любить». Такий простонародній погляд будувавсь на середньовіковому пережиткові, на ідеї про Божий суд, що в поєдинкові Бог дає перемогу тому, чия правда. Як на Лютерову думку, то так гадати буде помилка; він силується навчати свою паству, що турки тільки здаються святими, що їхня «святість» — то тільки порожня мара, «бо коли хтось каже, що Ісус не син Божий, що він не вмер за наші гріхи за-для нашого викупу, що він не воскрес і не прийде судити живих і мертвих, і що нема Духа Святого та його дарів, то будь у такого людця й янгольська віра, чи вийде це йому на користь?»[4]). І по-при все те, не хто як сам Лютер, коли йому треба шпорнути папство, чинить так само як його паства, та й покликається на турків, що, мовляв, вони подають собою святий зразок католицькому духовництву: «Священнослужителі в турків», каже Лютер, «та й узагалі їхні духовні особи[5])

---

[1]) Див, в Айзеншмідовому виданні, ще Лютерове «Heerpredigt wider den Turcken» 1529 р. (ст. 83 і д)

[2]) Чому папа і турок мають бути однаковими антихристами, Лютер поясняє в передмові до III частини Бібліандрового латинського Корану (Базель 1543, ст. 4) «Turci Christum negant et persequuntur non minus quam nostri papistae Eundem negant et persequuntur».

[3]) «Wie unser teutsch Volk ein wüst, wild Volk ist, ja schier halb Teufel, halb Menschen sind (!), begehren etliche der Türcken Zukunft und Regiment». Це — в початку згаданого Лютерового писання: «Vom Kriege wider den Turcken» (Айзеншмідове вид. ст 2)

[4]) Див Лютерову передмову до III частини Бібліандрового латинського Корану (Базель 1543), ст. 5.

[5]) Лютер тут думає, безперечно, на дервішів. В латинській передмові до Бібліандрового латинського Корану Лютер, проводячи дуже невигідну для католиків паралель з турками-мусулманами виставляє, з одного боку, турецьких religiosos, з другого — католицьких черців, monachos Cartusianos sive Benedictinos (Базель 1543, т. III, ст. 3-4).

ведуть життя таке статочне, суворе й славне, що їх швидше можна вважати за янголів, а не за людей, і всі наші папські священики та черці являються супроти них якоюсь сміховиною (Scherz)». — «Не диво», додає він в латинській передмові до Корану (III, 4), «що багато християн так легко одпадають од Христової віри до Мохаммедової та й міцно вже її держаться, бо турки далеко перевищують наших християн («Turcos longe superiores esse christianis nostris»).

Значно яскравіш, ніж Лютер, велику прихильність до турків виявляє Лютерів сподвижник Ульрих фон-Гуттен. У нього, в реформаційний 1520 рік, ми знаходимо [1]) зовсім свідомо зформульованеє міркування про те, що боротьба проти папства піде щасливо аж тоді, як настане троїста комбінація: нехай князі поставляться до справи поважно, нехай народові увірветься терпець, і нехай прийде турецьке військо [2]). Можлива річ, що тямущий мислитель Ульрих фон-Гуттен цінував не так духовну, як грубо-фізичну, військову силу турків, придатну на те, щоб розбити папство й імператора-католика. Зрозуміти таку інтелігентську психологію можна легко, згадавши недавні сторінки з історії царської Російської імперії: підчас російсько-японської війни 1904-1905 р. величенна частина російської інтелігенції палко бажала, щоб японці погромили російське військо, оте джерело сили для царського правительства. З цим бажанням сполучалися тоді надії на новий лад у Росії, і тільки цим поясняються тії, здавалося-б, дико-протиприродні радощі, з якими російська інтелігенція підхоплювала звістки з Далекого Сходу про те, що сухопутню російську армію погромлено під Мукденом, або що російський флот знищено коло Цусіми. Хто зна, чи не аналогічний настрій найбільше й диктував Ульрихові фон-Гуттенові 1520 року його бажання: нехай би на Німеччину насунули турки! Та будь-що-будь, а туркофільством такий настрій назвати можна-таки. В дальшому ході реформації той настрій обхоплював ширші й ширші протикатолицькі кола; а як почали нідерландські «ґ ö з и» свою боротьбу за релігійну волю Нідерландів проти короля Пилипа Еспанського (1555-1598) та герцоґа Альби, то на капелюхах у зеландських ґöзів опинивсь виразний туркофільський симзол — срібний півмісяць; ізнов-же й теє антитезне речення, про яке казав Лютер, що воно ходить в устах німецького люду, сталося для ґöзів за девіз, — адже срібний півмісяць на ґöзьких

[1]) в одному з найславнійших, памфлетних діялогів Ульриха фон-Гуттена: «Римська трійка». Діялог так зветься тому, що всі речі або прикмети, які е в них або яких нема, зазначаються трійками, троїстими сполученнями.

[2]) Всі писання У. ф. Гуттена критично видав Бекінг (Лпц. 1859-1862).

капелюхах мав на собі вимовний напис: «Liever den Turc, als den Paus» = «Краще туркові служити, ніж папі» [1]).

У Франції XVI в. туркофільські віяння виллялися в інакшу форму, ніж у Німеччині. Завзятий ворог німецько-еспанської Габсбургської монархії, французький король Франциск I увійшов у формальну військову спілку з султаном Сулейманом I Пишним (1536). Обидві держави, Франція та Туреччина, мали одтоді змогу близче пізнати одна одну, і французьким громадським мислителям найбільше припало до вподоби не що, як турецький абсолютизм, або, як тоді говорилося, «справжній суверенітет державної влади». Вони проводили дуже вигідну для турецьких порядків паралель поміж турецьким абсолютизмом, як очевистим для них джерелом народнього добробуту, і західньо-европейським феодальним ладом, що вже геть перестарівсь і живовидячки звівсь на саме лихо. Всім, хто ще пнувсь обороняти феодальний лад, прихильники абсолютизма могли для яскравого наочного довода показати на блискучого султана Сулеймана Пишного (або Законодавця, «Кануні», як його звали сами турки) і зробити висновок, що вжеж не через що, а тільки через єдинодержавність і необмежену султанську владу, якій безпосередньо підхиляються приватні інтереси без проміжкових васальних стадій, змогла Туреччина дійти до апогея могутности та, мовляв, до цілковитого внутрішнього щастя. Отож, говорили, нехай-но Европа заведе в себе турецький спосіб правління,— то й для держави і для простого люду надійдуть геть усякі блага. Те, що обережніш був казав про Туреччину флорентійський італієць Макіявеллі, французькі політичні автори висловлювали вже категорично.

До гурту французьких політичних письменників-туркофілів XVI в. належить відомий французький правник-державознавець, якого вважають, поруч Макіявеллія, за творця державного права, а саме Боден (Jean Bodin, 1530-1596). Все йому в Туреччині подобається; і між иншим—цікава річ, що на думку такого практичного й теоретичного політика, вихованого на Аристотелевій «Політиці», яким був Боден, турецька держава щасливо порозвязувала й фінансові питання, так нещасливо поставлені в Европі. Торкається Туреччини Боден у своїх працях частенько, між иншим у філософсько-історичному своєму підручникові, писаному скількись місяців перед смертю Сулеймана Пишного: «Метод для легкого впізнання історичної науки» (1566) [2]). Торкається він Туреччини і в своїй трохи пізнішій, основній, дуже великій праці: «Про державу» («Les six livres de la république» 1576;

[1]) Цей факт спопуляризовано через відому повість де-Костера, перекладену й по-російськи: «Легенда объ Уленшпигелѣ», вид «Нивы», Спб. 1916, ст 345 та ст. 375.

[2]) У мене в руках видання XVII в.: «I. Bodini Methodus ad facilem historiarum cognitionem», Амстерд. 1650. Там про турків див., прим., ст.: 273, 276, 277 sqq., 289, 304, 305, 306, 369, 385, 391.

латинська авторова-таки переробка: «De republica libri sex» 1584) [1]. В цій книзі наукового мишлення про державний лад, де викладається ціла система публічного права, фігурують турецькі паралелі та приклади у Бодена іще частіш [2]) і переходять подекуди аж у панегірик туркам. Варто подати ширші виписки з тієї Боденової системи публічного права, бо Боден — це дуже визначна постать у французькій державній науці XVI в., або й узагалі в громадській історії тодішньої Франції, «l'un des plus habiles hommes qui fussent en France au XVI siècle», як характеризує Бодена Бейль у своєму відомому критично-історичному словнику кінця XVI в. [3]).

Турки, каже Боден, це мабуть чи не єдиний народ поміж усіма иншими, який вважає людину за благородну (nobilis) допіро тоді, коли в неї є справді благородні прикмети, а не стародавній рід: «veram nobilitatem virtute, non generis antiquitate metiuntur» (De republica ст. 67). Турецькі звичаї—такі, що кожному дається в громадянстві те місце (dignitatis ordo), яке він заслужив. Коли в людини були вельможні предки, то вона мусить «славу свого рода поновити власними діями,—а як ні, то попадає в класу людей незначних і простих». «Ну, а в нас,— завважає до речи Боден,— норови такі зіпсовані й споганілі, що чим більше людина одступилася од благородних прикмет своїх значних предків, тим більшу благородність за нею визнають» (ст. 557). Володар отих, як видко з Бодена, рівноправних турецьких людей є султан. «Підданці звуть його „пан", бо він має право над їхніми особами й добром; тільки-ж,— ідеалізує Боден,— поводиться султан із своїми підданими куди людяніш і вільніш, ніж поводиться добрий батько якоїсь сім'ї із своїми рабами» (ст. 297-298). Будь-які релігійні несхожості тут великої ролі не грають,— запевняє Боден (а він, треба нагадати, за свою терпимість супроти гуґенотів сам мало не загинув у криваву ніч на св. Бартоломея 1574 р.) [4]): —«бо, хоч турецький султан високо шанує віру своїх батьків, тільки-ж не ставиться він вороже до инших, до чужих вір і дозволяє кожній релігії жити по її закону, чи то будуть латини, чи греки, чи жиди, чи етіопи, чи шіїти (Persica secta) [5]). А вже-ж до християнських черців

[1]) Я користуюся 6-им друкованим виданням: «Joan. Bodini Andegavensis Galli de republica libri sex», Франкф 1622.

[2]) Зазнačу напр. ось які згадки про турків в «De republica», ст.: 3, 67, 181, 221, 230, 297, 298, 328, 376, 383, 552, 557, 611-612, 630, 737, 756, 762 786, 877, 879, 887, 889, 901, 936, 937, 958, 964, 1008, 1019, 1031, 1046, 1056, 1062-1063, 1153, 1154, 1187. Я назвав якихсь сорок прикладів, але їх є в книзі Бодена ще більше.

[3]) Bayle. Dictionnaire historique et critique, т. I (вид. 1730 р), ст. 588.

[4]) Життеписні подробиці про Бодена див в спеціяльних життеписних монографіях про нього, що написали, прим., Henri Baudrillart (Пар. 1853) та Moliniz (Монпельє 1867).

[5]) Про масове знищення шіїтів, яке вчинив Селім Грізний, Боден не згадує.

він дуже прихильний і раз-у-раз показує їм свою щедру ласку» (ст. 756). З инших місць у Бодена читач повинен винести враження, що й громадянських війн у щасливій Аркадії-Туреччині не буває. Просто того не каже Боден, але такий висновок сам собою випливає з його слів про загальні причини громадянських війн—і про турецьке військо. Домова війна, на Боденову думку, лекше повстає тоді, коли громадяни носять на собі зброю; щоб не було збройних сутичок, треба, щоб обивателі зброї не носили; і завести такий порядок — буде річ, для державної могутности не шкодлива: «Адже он у Туреччині, по турецьким законам,— каже Боден,— навіть військовії люди, коли поблизу нема ворога, не повинні носити на собі зброю; а про те турки більше, ніж геть-усі народи, можуть похвалитися своїм вокованням і славними перемогами» (ст. 762).

Військова слава Туреччини дає Боденові привід зробити й фінансові висновки для путнього державного життя. Боден (ст. 1008) похваляє закон Мюрада I про вояцькі помістя-наділи («тімари»), бо «як настане війна, то кожен тімаріот приходить уже геть озброєний, з певним числом коней, а окрім того він із прибутків свого помістя робить виплати в султанську казну. Тому в турків державна скарбниця через оті давні виплати повна багацтв, а війна коли буває, то провадиться, можна сказати, без витрат на оте яничарське військо» (De republica, ст. 1008). Таку свою оцінку інститутові тімаріотів Боден був висловлював іще й перед тим, як опрацював «De republica», бо і 1566 р. в своєму «Methodus ad facilem historiarum cognitionem» він написав більш-менш те саме, та ще й додав: «Haec disciplina invictam rempublicam facit!» [1]). Податки, якими обкладає султан чи отих військовиків-тімаріотів, чи инших підданців і які вкупі з иншими так сильно збагачують державну скарбницю, Боден уважає за дуже легкі для місцевої людности, в кожнім разі лекші, ніж у Европі, бо мудро робиться неоднакове оподаткування для своїх і чужих. От, «портове мито султан стягає: коли з чужинців, то однією десятою частиною їхніх товарів, а коли з власних підданців, то однією двацятою. А наші европейські королі, коли йдеться про чужинців — то не беруть з них нічого або беруть щось дуже-дуже мало, а на власних підданців — накладають важкі тягарі» (De republica, ст. 1019). І не тільки турецька система оподаткування, ба й турецький спосіб переховувати податки подобається Боденові дуже, та й викликає з-під його

[1]) I. Bodini Methodus, Амстерд. 1650, ст. 278. Тут Боден зазначає й джерело своїх відомостей про Туреччину, а саме — оповідання французьких дипломатів: «Sic enim Ioannes Huraldus sacri consilii senator et Ludovicus Martinus, uterque diuturnis legationibus et rerum gerendarum usu clarissimus, mihi narraverunt».

пера сумні паралелі з Европою. «Турецькі султани, окрім звичайної скарбниці, куди впливають мита та оплати, мають іще й недоторканну скарбницю (sanctius aerarium) про запас на непередбачені державні труднощі. А наші батьки-діди, коли не ставало грошей у скарбниці, вирубали казенні вікові ліси, — і тепер у нас у Франції лісів нема, хіба гаї» (ст. 1056). Дуже до мисли припадає Боденові (ст. 1063) і той факт, що найстарший начальник казни «хазнадар» та двоє головних скарбових контролерів бувають у Туреччині не инакше, як евнухами-кастратами, nisi virilibus omnino exsectis, — так само, як воно водилося в персів і старовинних греків (див. Плутарх: Життєпис Деметрія). «Це річ розумна, бо кастрати ані дітей не мають, ані можуть піддатися приманливим спокусам своїх підлесливих жінок» (ст. 1063). Розумна річ у турків і тая, що в них нема такої незліченної сили скарбничих урядовців, як у Франції. Як стягаються в Туреччині податки й мита, то старшини здають їх округовим правителям, ті — губернаторам-санджакам, санджаки — генерал-губернаторам (бейлербеям), а бейлербеї — двом скарбовим контролерам (quaestoribus): азійському та европейському; ті двоє (вони евнухи) здають гроші головному писареві, і нарешті начальник казни-«хазнадар» ховає полічені гроші — до скарбниці (ст. 1062-1063). А у Франції що бачить Боден? До аж надто безглуздих речей (rebus omnibus absurdissimis, ст. 1062) Боден залічує те, що число людей-квесторів, які ведуть справу казенних грошей, у Франції по-над міру велике, та ще й король продає ті посади на відкуп. — «Не диво,— обурюється Боден,—що ніде нема більше, як у Франції, судових процесів за хабарництво та казнокрадство. Зовсім інакше діло — у турецьких султанів: бо торгувати будь-якими посадами вони вважають за річ гидку (magistratuum omnium mercaturam exsecrantur), і скарбових урядовців (quaestores) вони, як на таку велику державу, мають зовсім мало» (De republica, ст. 1062) [1]).

[1]) Ці свої слова про непродажність посад у Туреччині француз Боден писав 1576 і 1584 р (і, безперечно, вірив тому, про що писав), а от, напр. у турецького історика Хаджі-Халфи ми під 1597 (= 1006) р. знаходимо характерне оповідання про евнуха Хасан-пашу, що, здобувши собі за умовлені гроші, через султаншу-матір, посаду великого везіра, продавав залежні од нього низчі посади так само не інакше, як за гроші, та й казав прохачам: «Що я з вас беру, тим я сам розплачуюся» («Фезлеке», царгор. вид 1286 = 1869 р., ст. 102-103). Од часів Сулеймана Пишного варто зацитувати те, що пише старий шейх-письменник Фузулій (пом. 1562) в своєму «Жалісному листі». Він був здобув султанського наказа про пенсію з вакуфного відомства, але, коли він з'явивсь туди по гроші, урядовці взяли його на глум і заявили, що нема в них для нього грошей: нема залишків. — «У таких великих вакуфах, як у вас, та й нема залишків?!» — згукнув Фузулій. — «А нема. Скільки треба, одсилаємо до казни, решту беремо собі. Що-ж іще може після нас залишитися?» — «Але-ж розтрачати вакуфні гроші — тяжкий гріх!» — обуривсь письменник.— «Кому — гріх; а раз ми покупили це право за

Учений, солідний голос Бодена дуже багато важив у Франції XVI в. Чи-ж диво, що поруч таких суто-наукових праць, як Боденові, з'являються тоді, там у Франції, ще й такі туркофільські памфлети, як «La France-Turquie» Понсé (Poncet), де автор просто ставить собі мету — довести, що Франція повинна негайно засвоїти собі той ідеальний державний лад, який панує в союзній з нею Туреччині [1]).

Серед инших туркофілів XVI в. цікава постать — відомий суспільний філософ-комуніст, калабрійський італієць Томмазо Кампанелля (1568-1639), що жив незабаром після Сулеймана Пишного. Як у першій половині XVI в. приятель Лютера Ульрих фон-Гуттен мріяв про турецький наступ на Німеччину, щоб з'явилася спромога перевести путящим способом реформацію в Німеччині, так само в другій половині того XVI віку комуніст Кампанелля, в своїй нехоті проти реакційного еспанського панування над південною Італією, сподівався 1599 року, що настане спромога запровадити реформи, використавши турецький висад в Калабрію. І ще ось яка річ цікава в Кампанеллі. Чи того самого 1599 р., чи 1600 р., католицька інквізиція потягла Кампанеллю на суд, не тільки як політичного злочинця, але й як еретика, і він, щоб довести свою непричетність до якоїсь ереси, виставив арґумента, живовидячки аж надто для всіх тоді непохитного: «Адже коли-б я хтів засновувати секту, я тут в Італії був-би не залишивсь, а був-би поїхав до Німеччини (де вже панувало лютеранство) або до Туреччини». Туреччина, на думку Кампанеллі та очевидячки й його суддів, була тоді країною, де нічиїх релігійних переконаннів не насилували, де панувала незаперечима віротерпимість [2]).

Як бачимо, туркофільські відтінки в західній Европі XVI в. були різноманітні. Одні европейці цінували в турках чисто грубу силу, що може навально прийти і звалити ненавидний середньовіково-католицький та феодальний лад. Другі добачали в Туреччині XVI в. не стихійну, барбарську грубість, ба ідеальну, зразкову державність, яка дає підданим жити щасливо. Треті складали особливу ціну турецькій віротерпимості. Остатній пункт, себ-то турецьку ві-

---

свої грошенята, то нам не гріх, а на здоров'я!» — «Як робитиметься ревізія», — погрозивсь Фузулій — «виявиться вся ваша розпуста!» — «Ревізія? Вона одбудеться в день Страшного суду». — «І на цьому світі буває ревізія!» — наївно захтів навчати Фузулій. — «Ну, про те, що й на цьому світі бува ревізія, ми знаємо з самісіньких чуток, тому не надто її лякаємося. А в тім, ми секретарів загодили». (Див. Фузулій: «Шікяет-наме», в історико-літературній хрестоматії Абу-Зія Тевфіка: «Нюмуне-і едебійят», Царг. 1302 = 1885, ст. 25). До цього пор. те, що наведено в насниз че (ст. 218), із донесення бало Еріццо та османського історика Рамазаназаде.

[1]) Про Понсе я беру звістку із статті Д. Н. Егорова в «Русск. Мысли» 1907, іюль, ст. 11.

[2]) Докладно див. у Амабіле: Fra Tomm. Campanella, la sua congiura, i suoi processi e la sua pazzia (1882). Коротенько — у Егорова («Р. М» 1907, VII, 9-10).

ротерпимість, ідеалізували в Европі найнепохитніш. Що далі в кінець XVI в., то про ню говорилося більше, і надмірне ідеалізування тієї турецької прикмети тяглося довше, ніж усіх инших. Та й справді, бо, християни під турецьким пануванням могли визнавати своє християнство з тими догматами, з якими вони його сами розуміли, і жадна інквізиція за те їх там не переслідувала. Европа XVI-го в., а потім і XVII-го, намучившися з релігійних утисків та релігійних усобиць, природно складала такій турецькій віротерпимості аж надто високу ціну. Звичайно, що в своїх туркофільських надпоривах европейці не звертали уваги на одну, дуже не маловажну, обставину: в Туреччині християнство було в своїх догматах вільне тільки через те, що воно не було релігією самих турків. Мусулмани ставилися до християнства з такою погордою, що їм геть байдуже було до того, чи не порушують часом християни якихсь тонкощів свого визнання; мусулманський принцип звучить: «Wa кюллю ль-кьāфиріна ŏмматон wâхидатон»= «Всі невіри-ґяури — то, по суті, єдина релігійна громада», посполь призначена для пекла. А в мусулманському гурті самих турків — не було й мови про вільність релігійної думки: всякий одхил од загальноприйнятого мусулманства суворо каравсь [1]), а зовсім зректися мусулманства — це вважалося за тяжчий державний злочин, ніж уважалося в Европі за злочин одкинутися од тієї християнської релігії, яка там панувала. Та й християни в Туреччині не повсякчас могли бути спокійними за свою віру. Зовсім не зрідка траплялося, що християн силувано переходити з християнства на мусулманство (вистарчить згадати, як вербували яничарів); знов-же, бачили ми (ст. 119-120), що за Селіма Грізного обговорювалося в Дівані питання, чи не варто було-б вибити геть усеньку християнську людність у Туреччині, отак як вибито було там усіх шіїтів. Все оте Европа XVI в., за своїм туркофільством, випускала з уваги, і Туреччина з релігійного погляду здавалася християнським протестантам та християнським схізматикам Европи просто як рай.

На отакому-от ґрунті туркофілами ставали українці та й инші православні люди, котрі жили під володінням католицької Польщі.

Сами поляки, коли вкупі з західніми европейцями XVI в. ідеалізували Туреччину, то цінували в ній не віротерпимість, а побільше адміністративний, судовий та громадський лад та добрі людські прикмети турецької вдачі та політичну силу держави. От, Рей у своїм «Żwierciadle» 1567 р., у віршах «Turczyn» (л. 258 - л. 258 об.), попереду вдає, ніби він лає й висміває «хлопів»-турків, але по суті він їх хва-

[1]) Пор. на ст. 59 слова «Мюльбахського студента» XV в.

жить, бо своєю ніби-лайкою він живовидячки іронізує з польських панських порядків XVI в.; а далі в своїх віршах Рей попросту вже переходить до неприхованих похвал туркам. Та варто подати безпосередні цитати з Рея:

...Bo kto sobie przypomni pierwszy wszczętek iego (=Турчина) —
Tedy się marnie zaczął z narodu chłopskiego.
Pasterze, chłopi prości, w kupę się zebrali,
Otomana, też chłopa, za króla obrali.
Także ludzie postronne z pierwotku drapali,
Aż potym y krainy zacne posiadali.
A dzisia iuż widzimy — nacz kuńsztatum wyszło,
Że się iuż wszemu światu chłopi stawią pyszno,
Bowiem swoię nikczemność sprawą pokrywaią,
A o rzeczach boiowych wszytkę pilność maią.
Nie naydziesz tam juristy ni prokuratora:
Dzisia musisz zapłacić, co-ś obiecał wczora.
Nie wezmą tam na kwity, ani pro maiori,
Ni z apellaciiami biegaią za dwory.
Na wielkiey tam baczności ta święta królowa
Sprawiedliwość, co wszytki stany równo chowa.
K temu trzezwość, więc czuyność na każdey rosprawie,
Że tam wszytko porządkiem może nazwać prawie...
...Rozmaitych anszlaków dziwnie używaią,
Lecz pewnie do trzecich kur (не так, як польські пани) nigdy nie pijaią.
Mogli by narodowie od nich brać przykłady,
Bo iuż mało nie wszyscy maią ie sąsiady.

В тих віршах («Turczyn» л. 258 об.), Рей торкається і турецької об'єктивности супроти инших націй, що живуть у турецькій державі. Таку об'єктивність-безсторонність добачає він у яничарському війську, де не дивляться на рід якогось хлопця, тільки на його здатність:

...Skoro się okaże w kim co osobnego —
To iuż sławią, bogacą, by syna własnego.
Naydziesz tam y Francuza, Hiszpana y Włocha,
Także Niemca z Węgrzynem, Polaków tych trocha.
Patrz-że, co temi gośćmi nam wszytkim działaią:
Prawie wszytki narody sa nic sobie maią!

Про релігійну турецьку терпимість тут Рей нічого не згадує: вона його менше цікавила, вона могла бути цікава лиш польським підданцям-дисидентам. Правда, в XVI в, за Реєвих часів, навіть некатоликам Польщі ідеалізувати турецьку віротерпимість не було дійсної потреби, бо Польсько-Литовська держава XVI в., доки її ще не зфанатизували єзуїти, сама славилася віротерпимістю. Вже аж наприкінці XVI в. ставсь поворот на инакшеє: через Берестейську унію 1596 року Польща вирішила — силоміццю перевести православ-

них на католицтво. Вже аж після того, терплячи немилосердні утиски од католиків-поляків за своє небажання приставати до католицької віри, або до догматичної унії з Римом, зазнаючи варварських кривд од Польщі за свої найдорожчі, православні почуття, православні люди кінця XVI-го — початку XVII в., коли беруться за перо для мови про Польщу, не знаходять достатніх слів для похвали турецькій терпимості.

Типове виходить, приміром, прославлення турецьких релігійних порядків уже й у тому православному галицько-українському пам'ятникові, який являється одним з найперших викладів історії Берестейської унії: «Пересторога» бл. 1607 р. Православний автор, не тільки не добачає ніякої біди й ніякої кари Божої в тому факті, що турки звоювали Царгород 1453 р. і зруйнували Візантійську державу, а навпаки, він в турецькому завоюванні добачає справжню ласку Божу, бо декотрі візантійські імператори «въ разные ереси и отщепенства отъ православія впадали (натяк на Флорентійську унію з католицьким римським папою), и для того Господь Богъ, за великіе добродѣтели ихъ продковъ, помиловалъ ихъ: що римляне (= католики) Божією казнію быти розумѣютъ, але мы-православныи — Его помилованіемъ». Адже Бог... «отнялъ скипетры царей православныхъ, а далъ, хоть поганина (= мусулманина, султана турецького), але оборонцу, который, хотя-то и взявши свой канонъ(= бувши щирим мусулманом), не только духовнымъ, але и свѣтскимъ православнымъ безъ данья причины жадноѣ кривды не чинитъ, и якъ песъ скарбу стережетъ: самъ его не розхищаетъ и хотящимъ розхищати забороняетъ... Присмотримося-жъ, яко той поганинъ (= мусулманський султан), урожоный непріятель, вѣры не ломлетъ, не губитъ за вѣру, не мучитъ, маетностей земныхъ не забираетъ, до своеи вѣры гвалтомъ не примушаетъ, яко Римская столица!» [1]). Коли, таким чином, автор «Перестороги», рівняючи панування турецьке й панування католицьке, зве турецьке панування ласкою Божою, то вчена «Палінодія» Захарії Копистенського 1621 р. малює становище чужовірців у Туреччині вже наче таке райське життя, про яке під володінням католицької Польщі православні люди навіть мріяти не можуть, бо можна подумати, що в Туреччині пани — вони, а не турки: «Не єстъ збытъ-тяжкое христіаномъ всходнимъ турецкое пано-

[1]) «Перестрога, зѣло потребная на потомные часы православнымъ христіаномъ», вид. на ст. 203-236 в IV томі «Актовъ, относящихся къ исторіи западной Россіи, собр. и изд. Археографическою Коммиссіею» (Спб. 1851). Наведену в нас цитату див. там на ст. 235 а, а в значно коротшому вигляді є вона й у розвідці проф. Кир. Студинського: «Пересторога, руський пам'ятник початку XVII в., історично-літературна студія», Львів 1895, ст. 187.

ванье, а то, ижъ набоженство своє свободне отправуютъ, а о вѣру жадного ґвалту и опрессіи не поносятъ. Епископы и архиепископы и митрополиты и патріархи—волно обираютъ, въ чомъ имъ Туркове перекзы не чинятъ, чого мы, ркомо народъ волный и подъ христіаны живучій, тыхъ часовъ мѣти не можемо». «Хто былъ въ Константинополю и по иншихъ мѣстахъ Греціи на урочитыи свята, обачилъ бы свободу и волность, и веселє, и строй, и безпеченство христіанъ таковоє, же реклъ бы кождый, ижъ тыи тамъ христіане царствуютъ, и же, въ такъ великомъ ихъ згромаженью и въ такъ свѣтлой ихъ оказалости, толко имъ цара не доставаєтъ! А у насъ въ свято, якъ у попа, у мѣщанина и у хлопка обачено свѣтлоє-што на хребтѣ, такъ долго около того ходити будетъ панъ, пани и урядникъ, же ажъ муситъ збыти убогій худакъ!.. Але то меншая! толко вѣры свобода нехай намъ зостаєтъ, якая зостаєть братіи нашей Грекомъ!» [1]).— «Woleli byśmy pod Turczynem bydź, niżli pod posłuszeństwem papieskim!» гукають 1640 року наші православні люди [2]), достоту наче нідерландське ґозьке гасло: «Liever dén Turc, als den Paus»,—і оцю викликану гірким болем одчайну заяву, яка православно-християнськими устами прославляє традиційного християнського ворога, ми аж надто добре зрозуміємо, коли згадаємо, що на варшавському сеймі 1658 р. обговорювався проект того, щоб винищити, геть до остатньої душі, всіх чужовірців, які не бажають переходити на католицтво.

Не втік од ідеалізування Туреччини в XVI в. нарешті й «третій Рим» — архиправославний стовп **М о с к в а**, дарма, що вона мала огиду до всього «поганого».

Правда, найперші звістки про те, що Царгород захопили турки-невіри (1453), Москва зустріла з болем, з глибоким жалем за тую втрату, яка зчинилася для православного світу. Повість «О взятіи Цараграда отъ безбожнаго Турскаго царя», тобто Мехеммеда II, диха ненавистю і проти турків, і проти їхнього володаря-Завойовника; ця повість зробилася популярною, бо її внесено було в московський хронограф (т. зв. «першої редакції», 1512 р.) [3]). Не дуже й багато літ після того зминуло, св. **М а к с и м Г р е к** чимало зробив для того, щоб

---

[1]) Див. «**П а л і н о д і ю**», вид. в «Русской Исторической Библіотекѣ», т. IV (Спб. 1878), ст. 879 і ст. 929-930.

[2]) Касіян Сакович: Sobor Kiiowski schismaticki, przez oyca Piotra Mohiłę złożony r. 1640», вид. в «Русской Истор Библ.», т. IV (Спб. 1878), див. ст. 26. Уніят-Сакович каже, що оті туркофільські заяви найчастіш чуються з уст простого люду, «zwłaszcza à rudi plebe».

[3]) А саме, «Взятіе Царяграда»—це в Хронографі розділ 208. Видав А. Н. Попов (покійний професор російської словесности в Лазарівському Інституті Східніх мов) в «Изборникѣ статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи» (Москва 1869), ст. 83-87. Пор. його-ж таки: «Обзоръ хронографовъ русской редакціи», вип. I (М. 1866), ст. 213-214.

серед московів не розповсюднювалося прихилля до турків. Жив св Максим Грек у Московії між 1518-1556 р. р., саме тоді як над Туреччиною панував султан Сулейман I Пишний. Іронія лихої долі зробила так, що на ганебному московському соборі мабуть чи не 1531 р., якого скликали вел.-кн. Василь III та московський митрополит Данило, щоб засудити преподобного Максима Грека, виставлено було проти нього між иншим і таке обвинувачення, ніби він намовляв султана Сулеймана Пишного підбити під себе Московію. Але це обвинувачення було безглуздий наклеп. Навпаки, св. Максим Грек дуже не любив ісляму й турків, і московські читачі та, незабаром, і молодий цар Іван IV черпали з Максимових писаннів дуже непідхвальні звістки про те, як господарюють турки в завойованих ними христіянських землях, де христіянська людність «алчетъ и жаждетъ и наготуетъ и отъ всѣхъ поношаема и гонима» [1]). В Туреччині, — казав св. Максим Грек, —православні люди живуть так, як жили мученики-христіяни перших століттів у поганському Римі [2]). Як видко з Максимових писаннів, иноді й московам заходила в голову думка: «коли мусулманство здобуває перемоги й тріюмфує над христіянством, то чи не воно часом і є правдива віра, яку обороняє сам Бог?». Св. Максим Грек спориться проти такого «мудрованія» та «прельщенія» і нагадує, що побідоносний Олександер Македонський та кесар Август та дальші римські царі володіли цілим усесвіттям — а про те їхня релігія була не справжня благочестивість, ба служення чортам і ідолам, отак як і в прихильників «богоборца, пса Моамеѳа», отого «чювьствена бѣса». Попросту коли турки перемагають христіянство, то це Господь насилає на христіян кару, щоб їх напутити [3]). Проти мусулманства св. Максим Грек написав для московів аж три полемічні трактати [4]), «понеже часто (навіть «часто!») случается вамъ стязатися съ христіаноборцы-измаильтяны о благочестивѣй вѣрѣ нашей», мотивує він [5]). У своїх московських писаннях св. Максим Грек не забував пускати й безцеремонну вбійчу іронію, яка взагалі впливає на почуття, а тим паче на нетерпиме почуття московське. — «А що ви, мусулмани, що-дня обмиваєте водою соромоту свою, то це ані трохи не одчищає ваших душ, закаляних вашими плотськими нечистотами, так само як пси ані трохи не одчищаються од свого поганого й огидного смороду через те, що обли-

[1]) Див. прим. послание М. Грека до царя Йвана Васильовича («Сочиненія преп. Макс. Грека», т. II, Казань 1860, ст 351).

[2]) «Сочин. преп. Макс. Грека», т. I (Каз. 1860), ст. 146-148.

[3]) «Сочин. препод Макс. Грека», т. I (Каз. 1860), ст. 115-146, ст. 131.

[4]) Ті полемічні писання — в «Сочин.» I, ст. 77-130, 131-150, 151-168.

[5]) «Сочин» I, 151. Отая вказівка «часто» — дуже цікава. Пор. ще посланіє Макс. Грека до Йвана Грізного, що видав преосв. Філарет у «Москвитянинѣ» 1842 (ч. VI, № 11, ст. 85).

зують своїм язиком свої проходи й свою соромоту. Як псюки однаковісінько залишаються огидними, смердючими й нечистими, так само й ви не очищаєтеся од гріхів через те, що обмиваєте свої задні проходи та соромоту», — оце такі громи кидав на мусулман преподобний Максим перед московитами, розворушуючи в них іще більшу огиду проти бусурменів [1]). А вже-ж коли Максим Грек мав порадити для московської Руси необмежену царську самодержавність, що дарує народові правду, то не серед прихильників «пса Моамеөа» зугарен він був шукати наочно-навчальних історичних прикладів, ба покликавсь на «Кира, царя перскаго», що, «хоча й ідолопоклонник з нього був», та Бог дав йому височу за «превелію правду и кротость и милосердіе его къ подручникамъ своимъ» [2]).

Одначе, рівночасно з таким ущипливим глузівником над турками, якого ми бачимо в особі Максима Грека, знайшлася людина, що перенесла в православну Москву західно-европейське туркофільство, а саме ідеалізацію турецького державного ладу, турецької самодержавности. Це був не-москвич Іван Пересвітов (Пересвѣтовъ) [3]). Був з нього виходець із земель Польської держави («выѣзжій изъ Литвы», як він сам себе кличе), — з тієї країни, куди вільно доходили всякі західньо-европейські настрої, в тім числі й туркофільські. З-осібна, мав Іван Пересвітов і тісніщі відносини до турків. Він, за дозволом польського короля, три роки одбував «дворянську службу» при дворі «угорського короля Януша», себто турецького ставленика й васала — Івана Запольї (1526-1540), що ставився вірно й щиро до свого володаря, султана Сулеймана Пишного [4]). Далі, декільки місяців вибув Іван Пересвітов у краї теж на-пів турецькому — у молдавського воєводи Петра. Одслуживши ще три роки королеві чеському, тобто в західній Европі, Іван Пересвітов приїхав бл. 1536 р. до Московії. І от, років десятеро після свого приїзду, незадовго перед тим як московам дісталася од татар Казань, цей західній виходець, що сам зособистих спостережень бачив величність держави Сулеймана Законодавця, подав більше-менше 1548-1549 р. молодому цареві Іванові Васильовичеві Грізному свої публіцистичні писання, — і окроме, і як «челобитныя». В них він радив московському цареві, нехай він, щоб вигоїти свою країну, іде слідами турецьких султанів.

Живим ідеалом для Пересвітова був, живовидячки, тодішній султан, Сулейман Законодавець-Пишний (1520-1566); тільки-ж у своїх пи-

[1]) Цю драстичну анти-мусулманську тираду див. в «Сочиненіяхъ преподобнаго Максима Грека», т. I (Казань 1860), ст. 159.

[2]) «Соч Макс. Грека», II, 354 (в посланні до Йвана Грізного).

[3]) Прізвище його («Пересветов») — мабуть чи не московський псевдонім. Пор. у А. Н. Попова: «Обзоръ хронографовъ русской редакціи», вип. II (Москва 1869), ст. 85, в виносці.

[4]) Про Заполью див. в нас ст. 146, 148, 165.

санням Пересвітов, задньою датою, переносить свої державні ідеали на особу султана ще XV століття — Мехеммеда II Завойовника [1]). Одно з Пересвітових писаннів — «Сказаніе о Петрѣ, Волосскомъ воєводѣ, како писалъ похвалу царю Ивану Васильевичу» [2]); друге — «Сказаніе о царѣ Турскомъ Магметѣ (= Мехеммеді II Завойовникові), како хотѣ сожещи книги греческія», і до цього долучено віщування «ѳилософовъ и дохтуровъ латынскихъ въ Литвѣ» про царя Івана Васильовича. В цих писаннях Пересвітов то сам од себе, то устами воєводи Петра Волоського та ще «латынскихъ дохтуровъ», дуже прихильно обмальовує Магмета-салтана, як такого царя, що чинить люті розправи з неправедними вельможами, та за те своєю лютістю супроти них запроваджує в своїй землі вселюдну справедливість: «невѣрный царь — [да] богоугодная учинилъ, великую мудрость і правду въ царство свое ввелъ: по всему царству своему розослал вѣрныя своя судія, пооброчивши ихъ іс казны своим жалованіемъ, чѣмъ имъ мочно прожити з году на годъ [3]). А просудится судья, — іно имъ пишется такова смерть по уставу Махметову: в'зведетъ его на высокой скатъ, да и пхнетъ его в'зашию на долъ; а иных живых одираютъ; да речетъ такъ: Какъ обростешъ тѣломъ [4]), отдастъ ти ся вина... По уставу Махметову с великою грозою мудрою і нынѣшніе цари [5]) живутъ» [6]), — тенденційно додавав московам Пересвітов, дарма що йому мабуть чи не краще, як кому иншому, була відома тодішня монструозна турецька судова підкупність і розгнуздане хабарництво [7]). Допустившися такої

---

[1]) Найновіще видання Пересвітових писаннів дав В. Ѳ. Ржига в москов. «Чтеніяхъ Общества Исторіи и Древностей» 1908, кн. I в праці: «И. С. Пересвѣтовъ, публицистъ XVII в; съ приложеніемъ сборника его сочиненій». Є й окрема відбитка (М. 1908, ст. 1-84).

[2]) Молдавський господар Петро IV Рареш, син Стефана Великого, панував двічі: раз — од 1527 р. до 1538 р., вдруге — 1541-1546 р. Див. Jorga: Gesch. des rumänischen Volkes, т. II (Ґота 1905), ст. 535.

[3]) = призначив річну казенну платню замість права на «годівлю» (чи «кормленіе»).

[4]) = коли знов обростеш шкурою.

[5]) тоб-то Сулейман Пишний.

[6]) Див. в виданні В. Ѳ. Ржиги, ст. 62. Найпередше — у Карамзіна: «Исторія государства Россійскаго», т. IX, примітка 849.

[7]) Венецький баіло в Царгороді Антоніо Еріццо ось що писав до Сенату 1557 р., в другій половині панування Сулеймана Пишного, про розгнуздане хабарництво в Туреччині: «Грошова ненажерливість зробилася в них (= у турецьких достойників) такою природною й звичайнісінькою річчю, що хабарювання, яке в нас уважається за лиху ваду, у них уважається за почесне діло, і без хабаря піти до них був-би величезний сором (vergogna grandissima)». Див. в збірці Альбері: «Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato», т. IX (= сер. 3, т. 3), Флор. 1855, ст. 137. Османський історик Рамазан-заде (инакше Нішанджи Мустафа-паша, пом. 1571 р), киваючи головою ще на часи Баєзіда II Святого, безпечно каже про сучасну йому епоху Сулеймана Пишного: «Державні справи — заплутані, підданців душить насильство й кривда, всі османські краї стогнуть і плачуть». Див. нім. переклад у Діца в його збірці: «Denkwürdigkeiten von Asien» (Берл. і Галле 1815), т. II, ст. 358 і д. Пор. до цього те, що в нас наведено вище (ст. 211) — із Хаджі-Халфи та з Фузулія (пом. 1562).

свідомої тенденційности про XVI в., Пересвітов знов розмальовує справедливість Мехеммеда II в XV столітті і оповідає, яка бувала дальша доля отого неправедного судця, що з нього за Мехеммедовим наказом здерто шкуру: «А въ его судейную кожу велитъ [Махметъ] хлопчатые бумаги напхать, и въ судебной палатѣ къ стѣнѣ прибити, и подпишетъ, за кою вину на таковую казнь осуженъ бысть... И иныя многія Махметъ-салтанъ страшныя грозы уставилъ, и учалъ говорити сеитомъ и пашамъ своимъ и воеводамъ и всѣмъ людямъ: Аще не такою грозою великій (= вельможный?) народъ угрозити, ино и правды въ землю не ввести; какъ конь подъ человѣкомъ безъ узды, такъ и царство подъ царемъ безъ грозы» [1]). І всім иншим володарям варто йти слідом за отією грізною праведністю турецького султана тим більше, що вона, як поясняє Пересвітов, має джерело християнське-таки: адже султан-Махметъ переклав на турецьку мову, за Божим наказом, давніші грецькі «книги законныя» [2]), щоб ними керувавсь його народ. Та султан-Махмет ладен був і сам «вѣру християнскую приняти» і навіть сказав про свій намір «сеитомъ и молнамъ и пашамъ и абызамъ» [3]), тільки-ж тії одхилили його од його думки [4]).

Супроти взірцевої турецької правди, в якій Пересвітов добачає по суті розвиток християнських заповітів, тодішня московська дійсність являється памфлетистові-Пересвітову в дуже невигідному світлі: «Таковое царство великое, силное і славное і всѣмъ богатое, царство Московское, — [а] есть ли в том царствѣ правда? Вѣра христіянская — добра, і красота церковная — велика, а правды нѣтъ!» [5]). ...«Что-бы к той истинной вѣрѣ христіянской да правда турецкая, — ино бы с ними (= московами) ангели бесѣдовали!» [6]). Практичний висновок для царя Йвана Васильовича виходить живовидячки такий: треба геть в усьому виявляти таку саму «грізну», необмежену самодержавність, як у світодержців-султанів, та й то не в самих справах внутрішніх, ба й надвірніх, — треба грізним бути і для підданців, та знов-же грізним бути й для сусід: «Царь кротокъ і смирен на царствѣ своемъ, — і царство его оскудѣетъ, і слава его низится. Царь на царствѣ грозенъ і мудръ, — царство его ширѣетъ, і имя его славно по всѣм землям» [7]).

Загально-публіцистичні ідеї своїх писаннів Іван Пересвітов, як сказано, пристосував і окроме для нововінчаного царя, внісши свої

[1]) А. Н. Поповъ: «Изборникъ статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи» (Москва 1869), ст. 167. Пор. у тексті, що видав Ржига, ст. 72-гу.
[2]) Натяк на «Канун-наме». Див. в нас ст. 197.
[3]) = сеййідам, і моллам, і пашам, і хафизам.
[4]) Див. в виданні Ржиги, ст. 84.
[5]) Там само, ст. 63-64.
[6]) Там само, ст. 78.
[7]) Там само, ст. 70-71.

«сказанія» в доповідні записки-чолобитні («епистолы»)[1]. Як з усього видко, «епистолы Ивашки Пересвѣтова», що закликають московського царя бути «грізним» на манір турецьких султанів, припали цареві Йванові Васильовичеві таки до серця, хоч він тоді й не був ще «Грізним», та й мабуть учинили вони на нього вплив, «какъ очень рѣшительное побужденіе къ позднѣйшимъ его жестокостямъ», — каже російський історик Д. І. Іловайський[2]). Припали вони до серця і архинайправославнішій партії тих московів, котрі обстоювали ідею царської влади необмеженої, ідею царського абсолютизма. Пересвітове повідання про Махмета занесено було й до Никонівського літопйсу в XVI в.[3]), і до хронографу, т. зв. другої редакції 1617 р.[4]).

Отак-от і Москва XVI в. не втікла од туркофільства, принаймні в сфері політичних думок про характер ідеальної царської влади. А як настало XVII століття, то забалакали в Москві і про турецьку віротерпимість, навіть серед консервативних московських кіл[5]), — призабули й ту сумну картину для християнства під турками, що в XVI столітті малював її св. Максим Грек, а ще темнішими фарбами малювали її в Москві приїзжі грецькі митрополити та патріярхи XVI-XVII вв., котрі виряжалися до Московії по милостину для своїх пригнічених і збіднілих церков[6]). Хто навіяв москалям инших думок про релігійну терпимість у турків, так це мабуть українці, бо в XVII в. розпочалися жвавіщі зносини України з Московщиною, а разом з тим не могли не переходити до Московщини й українські оповідання про волю для віри в Туреччині. 1648-го року надруковано в Москві «Книгу о вѣрѣ»; в надрукуванні її брав участь царський сповідач, але автор її був українець, ігумен київського Золотоверхого Михайлівського манастиря Натанаїл. В тій «Книгѣ о вѣрѣ» містяться вибірки з поле-

[1]) Декотрі цитати ми вище наводили само за текстом чолобитних «епистолъ».

[2]) Д. И. Иловайскій: «Исторія Россіи», т. III (М. 1890), ст. 687.

[3]) Див. в XII томі: «Полнаго собранія русскихъ лѣтописей», ст. 102-108. — Назва для літопису: «Никонівський» вийшла звідти, що рукописний примірник, за яким надруковано літопис, належав патріярхові Никонові XVII в. Тільки-ж складено Никонівського літописа ще в XVI столітті, в вік султана Сулеймана Пишного. Відомий історик Голубинський в «Исторіи русской церкви» (т. II, Москва 1900, ст. 853-854) зовсім виразно, без усяких застережень, подає звістку, що скласти того літописа загадав московський славнозвісний митрополит Макарій (1542-1563). Шкода тільки, що акад. Голубинський не зазначив точно того джерела, звідки він узяв свою звістку.

[4]) Видано у А. Н. Попова в «Изборникѣ статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи» (М. 1869), ст. 165-167. Пор. його-таки «Обзоръ хронографовъ», вип. II (М. 1869), ст. 84-87.

[5]) бо неконсервативні, ліберальні московські кола любісінько могли ідеалізувати турецьку віротерпимість іще у XVI в.

[6]) Див. багато даних у Н. Каптерева: «Характеръ отношеній Россіи къ православному востоку въ XVI и XVII в.в.», М. 1885 (відб. з «Чтеній въ Общ. любит. дух. просвѣщ.», 1884-1885).

мічних писаннів України, складених проти латинників та уніятів. Про турків там іде мова для того, щоб розбити закид (почасти польський, почасти й московський), ніби чистота грецького православія не могла не постраждати під мусулманським володінням: «Ничесо же бо турцы отъ вѣры и отъ церковныхъ чиновъ (=встановлених звичаїв) отъимають, точію дань грошовую. А о дѣлахъ духовныхъ и о благоговѣинствѣ ни мало належатъ и не вступаютъ въ то». Ця старопечатна книжка, надрукована за часів любого для старообрядців патріярха Йосифа, увійшла в число тих, які ще й досі тішаться великим авторитетом серед великоруських старообрядців. І хто зна? чи не під її впливом шукали потім старообрядці релігійного притулка в тій самій бусурманській Туреччині для своєї «чистої» та «старої» віри, на яку з часів патріярха Никона почалася в Московщині гонитва?

Що Туреччина XVI в. зовсім не була тією райською Аркадією, якою вона мріялася певним громадським гуртам Европи, це річ безперечна. Варто почитатися самих турків (почасти ми їх і цитували), щоб переконатися: не все було в тодішній Туреччині так гаразд, як думалося в Европі. І по-при все те той факт, що не яку иншу країну, а саме Туреччину XVI в. ідеалізували і европейські прості маси і дуже видатні европейські інтелігенти, навіки лишиться знаменним, позначним фактом в історії.

КІНЕЦЬ ПЕРШІЙ ЧАСТИНІ.

Бібліографічні додатки і завважені друкарські помилки.

Ст. 1, ряд. 15. Зам. «що до недавна належала Персії (Азербейджан)» має бути: «що належить Персії (Азербейджан)», — адже-ж бо Азербейджан тепер знов увіходить до складу перської держави.

Ст. 3, додати до 1-ої виноски: Рос. переклад уривків з Теофана Візантійця дав Спир. Дестуніс в серії «Византійскіе историки» петерб. Дух. Академії (Спб. 1860, в тім томі, де Дексіпп, Евнапій і ин.), ст. 492-495.

Ст. 3, до виноски 2-ої. Рос. переклад уривків з Менандра Протектора про посольство до турків — в тім самім томі «Византійскихъ историковъ», де й Теофан (Спб 1860), ст. 370-384.

Ст. 7, ряд. 25. До слів патріярха Арсенія 1270-их р.р. про султана Іззеддіна варто додати примітку (в виносках): «Див. Пахімер, кн. IV, 3 (рос. перекл. Карпова, Спб. 1862, ст. 236-237, в серії «Византійскихъ историковъ» петербурської Духовної Академії)».

Ст. 11, після рядка 34-го треба додати такого уступа:

Ті звістки, які ми маємо про Османову інвеституру 1289 р., ідуть не од сучасників, а од пізніших письменників. Тому ті звістки поплутані та й викликають чималу хронологічну трудність, ще й досі не розвязану в европейських істориків.

Йоз. ф. Гаммер у своїй Histoire de l'empire Ottoman (т. I, Пар. 1835, ст. 75), користуючись найстарішим османським істориком Нешрієм [1]), приймає, що тим сельджуцьким султаном, який 1289 р. надав Османові «емірство», був Аладдін, тобто Аладдін Кей-Кобад III. Тільки-ж Гаммер не помічає, якого сильного анахронізму він допускається: адже в иншому місці своєї праці (I, 50) він каже, що сам султан Аладдін Кей-Кобад III запанував допіро 1297 року. То як же пояснити, що вісім років перед своїм запануванням він уже мав роздавати інвеститури й емірські титули?

Цю Гаммерову недоладність живовидячки помітив візантолог Герцберг (не-орієнталіст), автор «Geschichte der Byzantiner und Osmanen» в Онкеновій історичній серії (№ 72, ст. 436; рос. переклад Безобразова: «Исторія Византіи», Спб. 1897). Герцберг (рос. пер., ст. 427) таксамо каже, що емірську інвеституру 1289 р. дав Османові не хто, як султан Аладдін Кей-Кобад III; тільки-ж і дату Аладдінового запанування Герцберг пересуває на вісім літ назад: на 1283-ій рік (рос.

---

[1]) Але жив той Нешрій вже аж у кінці XV в., на двісті літ пізніш од еміра-Османа.

ст. 425). Авг. Мюллер: «Історія ислама» (т. III, Спб. 1896, ст. 282) [1]) справедливо зазначив у розділі: «Ільхани та мамлюки», що питання цим не вирішається: не можна так відважно, як це зробив Герцберг, розрубати заплутані хронологічні труднощі. Його висновок: «Убѣждаешься, что съ имѣющимся до сихъ поръ на лицо матеріаломъ здѣсь ничего не подѣлаешь». Будь-що-будь, рік для запанування султана Аладдіна Кей-Кобада III подано в Мюллера 1297-ий, а період 1284-1295 р р. зазначено як панування султана Іззеддіна Мас'уда II.

Стенлі Лен-Пуль, автор книги хронологічних таблиць: «Мусульманскія династіи» (рос. перекл. Спб. 1899, ст. 125), що складаючи її він користувавсь і нумізматичними даними, приймає, що 1289 року султанував Гіяседдін Мас'уд II (1283-1296) і що Аладдін Кей-Кобад III вступив на султанство допіро 1296 р.

Не-орієнталіст Н. Йорґа (Jorga) «Geschichte des Osmanischen Reiches» (Ґота, т. I, 1908, ст. 134-135 та ст. 156) мовчки проминає і Аладдіна Кей-Кобада III і його хронологію, а що до Османової інвеститури, то він її заносить до гурту неісторичних легенд, які прикрашують собою колиску османської історії.

Ми одначе, хоч і не маємо инших даних окрім тих, що знаходимо в турецькій історіографії XV в., дозволяємо собі думати, що описана в них Османова інвеститура аж надто скидається на справжню подію. Та й дату 1289 можна примирити з ім'ям Аладдіна Кей-Кобада, бо, хоч султаном зробивсь він тільки 1296 р., міг-би він інвестіювати Османа ще й тоді, як був не султаном, а лиш обласним сельджуцьким володарем. А в тім і його попередник Гіяседдін Мас'уд II (1283-1296) міг би фіґурувати у хроністів теж під епітетом «Аладдін» — в розумінні «аладдінід» (нащадок Аладдіна), бо всенька династія іконійських сельджуків XIII в. відома бувала у дальших поколіннів і під іменням «аладдінідів» (по славному Аладдінові I, 1219-1236).

Ст. 14, виноска 2. Перед цифрою сторінки Гаммерової праці треба додати, що це т. I.

Ст. 14, ряд. 21. Читай: «зі'амети»); такі...

Ст. 15. Після 15-го рядка пропущено цілий рядок. Треба читати так: «Запанування того чи иншого імператора-Палеолога на царгородському престолі почало залежати од військової турецької допомоги. Наскільки царгородський імператор почував себе безсилим васалом-данником для Йилдирима, видко з того яскравого факту, що 1390 р. майбутній наступник-царевич [1]), з грецьким загоном»... і т. д.

Теж на ст. 15. Виноску 1-шу треба почати так: «Це був Мануїл II Палеолог, що в скорості, за допомогою од Баєзіда Йилдирима, й засів після свого батька на царгородському престолі»... і т. д. В кінці виноски — додати: Коротко про цей похід сказано й у турка Нешрія XV в. (вид. в «Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges», т. XV, 1861, ст. 334-336).

До виноски 2-ої на ст. 15-ій треба додати: Про Мануїлову участь у поході проти Філадельфії див. в «Турецькій історії» атенця Лаоника Халконділи XV в. вид. в Нібуровій серії «Corpus scriptorum historiae Byzantinae» (Бонн 1843), кн. II, ст. 64. У уніята Дуки XV в. в його «Візантійській історії» (вид. у тому самому Нібуровому «Corpus»-і, Бонн 1834; див. розд. 4, ст. 19) Мануїлову участь у тому

---

[1]) Мюллерова «Історія ісляму» попереду вийшла по німецьки, теж в Онкеновій серії (як і Герцбергова «Історія Візантії»).

турецькому поході замовчано. Третій видатний візантійський історик XV в. царгородський дворак Георгій Франдза (вид. у тому самому Нібуровому «Corpus»-і, Бонн 1838), оповідаючи про запанування імператора Мануїла II (кн. I, розд. 13), не спиняється з'осібна на філадельфійському поході, а виявляє ще цікавіщу подробицю· Мануїл, як прохав у Баезіда I Йилдирима допомогти йому в справі царгородського престола, то пообіцяв йому, що кожної весни він готовий буде, вкупі з 12.000 своїх візантійських вояків, піших і кінних, виступати в похід укупі з султаном, куди той накаже (ст. 56). А вже-ж Франдза дуже близько знав усі двірські таємниці Палеологів.

Ст. 24, після рядка 14-го додати про джерела для історії християнсько-лицарського розгрому під Нікополем 1396 року:

1) Оповіданням про нещасливий Нікопільський бій 1396 р. починаються записки малоосвіченого баварського вояка Йог. Шільтбергера, що сам брав участь у тім бої та й попавсь туркам у полон. Попавсь надовго. Служив він султанові Баезідові I в Малій Азії в столиці Брусі та й був свідком загибельної для османів битви з Тімуром під Ангорою 1402 р. (про що він і оповідає). Тімур повів Шільтбергера в полон, довелося тому переїхати всеньку Персію, побував він і в її східній частині Хорасані, дістався і до Тімурової столиці Самарканду. Повернути до рідного краю поталанило йому тільки 1427 р., наблукавшись по всяких сторонах Азії більше ніж 30 літ, — та й аж тоді написав він свої спомини про все, про всі свої пригоди, починаючи з Нікопільської побиванки 1396 р. Читальницькій Европі XV в. ті цікаві спомини малоінтелігентного, але бувалого Шільтбергера припали до вподоби, і його книжка (Reise, або Reisebuch) друкувалася в XV в. аж чотирма виданнями [1]. За новим критичним німецьким виданням Неймана (Мюнхен 1859), повним учених історичних та побутових уваг, зладив свого критичного російського переклада одеський професор Ф. Брун, ще й пододавав багацько своїх власних приміток, і видав у I томі «Записокъ» имп. Новороссійскаго университета» (Одеса 1867, ст. 1-156) [2].

2) Другий учасник Нікопільського бою, французький маршал Бусіко (Boucicaut, пом. 1415), написав свої спомини не сам. Бусіко ще перед Нікопільською катострофою 1396 р. встиг був об'їхати схід: жив він і в володіннях Мюрада I, одвідав і піддану мамлюкам Св. Землю, бував і в Угорщині. Як одзволивсь маршал Бусіко з Нікопільського полону, то незабаром знов поїхав воюватися проти турків та й провадив військові дії на азіяцькому боці Мармурового моря. Далі довелося йому губернаторувати в Ґенуї, а загинув він у Столітній англо-французькій війні, в нещасливому для французів бої під Азенкуром (1415). Його «Mémoires», або «Livre des faicts du bon messire Jean le Maingre, dit Boucicaut, mareschal de France et gouverneur de Jennes» дру-

---

[1]) Нові видання Шільтбергера в XIX в: Мюнхен 1813, Мюнхен 1859 (критичне, зладив Нейман), Лондон 1879 (англ., в серії Hakluyt Society), Тюбінген 1885 (Валентина Лянґмантеля).

[2]) З тими критичними додатками й поясніннями, які поробив Брун, Шільтбергерові записки стають справді непоганим джерелом. А без них довелося-б казати про Шільтбергера те, що був сказав Карамзін у своїй «Исторіи государства россійскаго» (т. V, примітка 215), а саме, що всі Шільтбергерові звістки «не ясны и безтолковы».

кувалися не один раз, між иншим є вони в Бюшоновій (Buchon) серії істориків: «Panthéon littéraire», т. III (Пар. 1853) [1]). Писав мемуари маршалів слуга, ще за живота свого пана, і присвятив їх самому Бусікові. Тільки-ж і стильом вони не виблискують, і звістки не раз дуже короткі, фактів мало, і навпаки трапляється нецікава, порожня балаканина [2]).

3) Колись, у XVIII столітті, Ґіббон, користуючись мемуарами Бусіко, визнав, що вони «сухі й нецікаві, коли їх порівняти з цікавою балакучістю Фруасаровою» [3]). Відомий французький діепис Англії та Франції Фруасар (Froissart) народ. 1337 р., довів свою хроніку (почасти ніби мемуари) до подій 1400 р. та незабаром і помер. Його працю «Chronique de Sir Jean Froissart» теж видано у Бюшона в III томі «Panthéon littéraire» з критичними увагами [4]).

4) З-поміж инших французьких літописів, особливо докладні, тямущі й правдоподібні звістки про Нікопільські справи 1396 р. дає безіменна тодішня хроніка одного з черців (religieux) Сен-Деніського абатства, що монографічно присвячена довгому пануванню божевільного французького короля Карла VI (1380-1422): «Histoire de Charles VI, roy de France, par un autheur contemporain, religieux de l'Abbay de Saint Denys» (є видання в «Documents inédits», 6 т.т., 1839-1852).

Всі вище названі джерела — то оповідання, що йдуть од самовидців, або сучасників. Тільки-ж

5) путящий матеріял призбірали й не-сучасники тих подій, історики-компілятори, котрі жили вже в XV столітті: чи то будуть автори османські (Нешрій Бруський, кінця XV в.) [5]), чи візантійські (Халконділа, Франдза, Дука) [6]), чи угорські (Туроц, Бонфіній) [7]).

Европейські монографії про Нікопільську катастрофу:

а) A. Brauner: Die Schlacht bei Nicopolis (1396), Бреслав 1876.

б) G. Köhler: Die Schlachten von Nicopoli und Warna, Бреслав 1882.

в) J. Delaville le Roulx: La France en Orient au XIV-e siècle, Париж 1886, 2 т.т. В цій прекрасній праці обслідовано і поразку під

---

[1]) Не тратить своєї ваги й давніще видання — Petitot: Collection complète de mémoires, т. VI (Пар. 1819).

[2]) Ці вади Бусікових мемуарів кидалися вічі й давнім французьким читачам і 1727 р. вийшла в світ анонімна переробка з мемуарів Бусіко під заголовком: Histoire du maréchal de Boucicaut (Haye MDCCXXVII, ст. XII + 283 + IX). Автор каже, в передмові, що він викинув з мемуарів «le verbiage qui en fait la plus considérable partie», а прододавав подробиці з історії Сен-Деніського черця та й, між иншим, ширше розвівся «sur la bataille de Nicopoli».

[3]) Эд. Гиббонъ: «Исторія упадка и разрушенія Римской имперіи», ч. VII (Москва 1886), ст. 163.

[4]) Так само критичне видання Фруасарової хроніки дав бельгієць Kervyn de Lettenhove (Брюс. 1867) та Siméon Luce, в серії Товариства для вивчення французької історії (Пар. 1869 і д.).

[5]) Див. вибірки з Нешрія, що дав по-турецьки й по-німецьки Т. Нельдеке в Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, т. XV (Ляйпц. 1861), ст. 344-348.

[6]) Про Нікопільський бій див. в Халконділи кн. I, ст. 75-77 (Бонн 1843, в Нібуровій серії віз. істориків); у Франдзи кн. I, розд. 14, ст. 58-60 (Бонн 1838); у Дуки розд. 13, ст. 50-53 (Бонн 1834).

[7]) У них див. під 1396 р.

Нікополем 1396, і турецьке воювання 1397, і похід маршала Бусіко на оборону Царгорода, і бій османів проти Тімура під Ангорою 1402, і дипломатичні пересправи 1403-1408. До другого тому додано вичерпний огляд джерел та помічних праць, які стосуються до даного періоду Незамінима, провідна праця.

Ст. 27, виноска 3. Читати треба: ἐκ σιδήρου.

Ст. 31, виноска 3. Чит. Περκλιτζία Μουσταφᾶ.

Ст. 33, ряд. 19. Чит. Zinkeisen.

Ст. 43, виноска 5, остатн. ряд. Чит. Hunyady.

Ст. 44, до виноски 1-ої. Про деспота Юрія (Джурича) Бранковича є сербська монографія Міятовича: «Деспот Джурич Бранкович» (1880, «Отачбина» I-III).

Ст. 56, до останнього рядка в виносці треба додати: Цей погляд на Варнинську катастрофу, як на кару Божу за порушене хресне цілування, перейшов і до дальших поколінь, і напр. у XVI столітті відомий французький творець державного права Боден (Bodin) у V книзі своєї превеликої праці «De republica» 1584 р. держиться тієї самої думки (див. 6-е франкфуртське вид. 1622, ст. 936).

Ст. 59, ряд. 9-й знизу. Поплутано знаки перепинання. Треба читати: «εἰς Ἀμισσόν»). — Вимова»... і т. д.

Ст. 63, ряд. 8. Чит.: православним.

Ст. 85, останній рядок петиту. Див. у Albèri: Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, т. VI (= серія 3, т. 2), Флоренція 1844, ст. 299, в доповіді Маффео Веніеро, архиепіскопа о-ва Корфу. Навіжений Мюрад III ладен був і зовсім понищити все царгородське жидівство, та жиди дали доброго хабаря всесильній султанші-матері й голові яничарів, — то тоді замість наказа про смертне винищення вийшов для жидів наказ, che invece dei turbanti dovessero portare in testa alcunni cappelli, che innanzi erano usati solamente dai mendici ebrei.

Ст. 99, виноска 5. Чит.: «...у Катони XVIII в.: Historia critica regum Hungariae (Пешт 1779-1797), т. VI»... і т. д.

Ст. 116, виноска 1 (про Менавіно). Додати: «...; латинський переклад в I томі Chronicorum Turcicorum Лоніцера, Франкф. 1584, ст. 177) і»... і т. д.

Ст. 125, рядок 10 (про Менавіно). Додати: Латинський переклад: «Persarum rex adversus Selymum se armat» (і т. д.)... Italico idiomate à Johanne Antonio Menauino Genuensi conscriptus, iam verò latinitate donatus per Philippum Lonicerum див. в I томі Лоніцерових «Chronicorum Turcicorum» (Франкф. 1584), книга II, розділи 30-33, ст. 186-190.

Ст. 148, виноска 1, ряд. 2. Читай: «як на австрійську п е р е м о г у».

Ст. 160, ряд. 22 та виноска 3, ряд. 1. Чит.: Гьомюрджинський.

Ст. 161, ряд. 20. Зам. «сього» має бути «свого».

Ст. 166, виноска 3, ряд. 2. Зам. «Osmt.» чит. «Osm.».

Ст. 171, виноска 5. Надруковано: «класична») як каже М. Грушевський». Має бути: «класична», як каже М. Грушевський».